

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**EBU'L-FETH MUHAMMED B. ABDÛLKERİM
EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ'NİN EL-MİLEL VE'N-NİHAL ADLI
ESERİNDE SABİİLİK**

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Galip ATASAĞUN

Hazırlayan
Yaşar TOKER

KONYA-2004

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.md.	: adı geçen madde
a.s.	: aleyhisselam
a.s.v.	: aleyhissalatu vesselam
AÜİF.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: bin
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviri
doğ.	: doğum
EÜİF.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
H.	: hicri
H.z.	: Hazreti
İng.	: İngilizce
M.	: miladi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
ölm.	: ölüm
r.a.	: radiyallahu anhu, radiyallahu anha
s.	: sayfa
vb.	: ve benzeri
yy.	: yüzyıl
yay.	: Yayınları
Trsz.	: Tarihsiz

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerîm'de kendilerinden bahsedilen ve yüzyıllardır Güney Mezopotamya'nın bataklıklarında yaşayan Sabîîler, Ehl-i Kitap olmalarıyla ayrı bir önem kazanmaktadırlar. Hz. İsa (a.s.)'dan önce orta doğuda egemen bir kültür olmuş ve buralardaki bir çok kültürü özümsemiş olan Sabîîliğin Dinler Tarihi açısından ayrı bir önemi vardır. Sabîîler yüzyıllarca Müslümanlarla aynı bölgelerde yaşamışlar ve onlara komşuluk etmişlerdir. Bu bakımdan Müslümanlarla yakın ilişkiler içinde olmuşlardır. Bu dinin Kur'an'ı-Kerîm'de yer alması Müslümanlar açısından önemini biraz daha arttırmaktadır.

Şehristânî Sabîîlik hakkında görüşlerine başvurulmuş vazgeçilmez bir şahsiyet olup, alanında yetişmiş meşhur kişiler arasındadır. Bu değerli dinler tarihçisi başta el-Milel ve'n-Nihal olmak üzere, hemen hemen bütün eserlerinde ayet ve hadislere sık sık müracaat etmiş, sarîh nassın bulunduğu yerlerde fikir beyan etme yoluna gitmemiştir. O, bir kelamcı ve filozof olduğu kadar, bir müfessir, muhaddis ve fakihdir. Ama onun bizim için büyük bir değer taşıyan bir yanı daha vardır ki bu da onun çok iyi bir dinler ve mezhebler tarihçisi oluşudur.

Bu çalışmamızda Sabîîlik hakkında daha toplu bilgi sunmak amacıyla yapılan araştırmalar ışığında, Şehristânî'nin hayatı, İslâmî kaynaklarda Sabîîlikle ilgili bilgiler, Sabîîlik tarihi, inanç ve ibadet sistemlerini tanıtmaya çalıştık. Çalışmamızın giriş bölümünde Sabîîlik ve Şehristânî hakkında kısa bir değerlendirme yaptık.

Birinci bölümde Şehristânî'nin hayat, kişiliği ve eserleri üzerinde durduk. Özellikle onun el-Milel ve'n-Nihal'ini inceledik.

İkinci bölümde kaynak eserlerden yola çıkarak Sabîîliği araştırdık. Sabîîliğin Harran putperestleri mi, yoksa Mandenler mi olduğunu tespit etmeye çalıştık. Bu iki topluluğun peygamber olarak kabul ettikleri Hz. Nuh (a.s.) ve Hz. İbrahim'le ilgili bilgi verdik. Çünkü bu iki peygamber her iki topluluk tarafından tanınıyordu. Harran

Putperestleri, Ortadoğu'daki Ehli Kitap olmayan dinlerin kalıntıları, özellikle Keldânîlik ve Süryânîlik hakkında geniş bilgi verdik. Mezopotamya bölgesinin inanç tarihi hakkında bilgi verdik. Halife Me'mun zamanında olan bir olaya atıfta bulunduk. Bölgedeki felsefi hareketliliğe değindik. Bu verilerden yola çıkarak onların kimliğini tespit ettik. Yaşantıları, inanç ve ibadet anlayışları, müneccimlik ve felsefeyle olan derin bağlarını inceledik. Bazı filozofları nasıl peygamberlerle aynı kefeye koyduklarını gördük. Ayrıca bölümde Sabîliğin Ehl-i Kitap olup olmamasıyla ilgili tartışmalara da değindik.

Üçüncü bölüm ise bizim asıl konumuz olan Şehristânî'nin "el-Milel ve'n-Nihal" adlı eserinde Sabîlik konusuydu. Bu bölümde, Şehristânî'ye göre Sabîî topluluklarını, ruhlara, yıldızlara ve putlara tapınma ve Hanifliği anlattık. Şehristânî'nin çeşitli konularda, aralarındaki felsefi tartışmalarla Sabîîler ve Hanifler olarak anlattığı grupları inceledik. Hz. İbrahim (a.s.)'in onlardan yıldızlara ve putlara tapanlarla olan tartışmalarına değindik. Onların Hz. Nuh (a.s.)'la aynı kişi gördükleri Hermes'in bazı sözlerini anlattık. Burada farklı değerlendirmelerden yola çıkarak konuya baktığımızda onların Sabîîler ve Hz. İbrahim (a.s.)'in kavmi olan Haniflerin olmasının mümkün görünmemesiydi.

Dördüncü bölümde Kur'an'ı- Kerîm'de anlatılan gerçek Sabîîler olduğunu tespit ettiğimiz Mandenleri inceledik. Onların Yahudilikten ayrılması ve bazı müsteşriklerin onların Hıristiyanlıktan ayrılmış heretik bir mezhep olarak göstermeleri üzerinde durduk. Onların bir çeşit maddî ve manevî temizlenmeleri olan yıkanma çeşitlerini inceledik. Bu bağlamda onların tarihi, Yahudilikle ona benzerliklerini anlattık. Tek tanrı inancına sahip olmaları bu yüzden İslam âlimlerinin onları Ehl-i Kitap görmeleri üzerinde durduk. Peygamberlik anlayışları ve ibadet sistemlerini, sosyal hayatlarını ve Sabîîliğin yazılı kaynaklarını inceledik.

Bu çalışmamızda başta Dinler Tarihi çalışmaları ve klasik tefsirler olmak üzere bir çok kaynaktan yararlandık. Sabîîlik hakkında ulaşabildiğimiz tüm görüş ve rivayetleri değerlendirmeye çalıştık.

İnsanlığın ortak mirası olan inanç sistemlerini tanımak, kendi sahip olduğumuz kültürü daha iyi tanımak açısından oldukça önem arz etmektedir. Çünkü bu inançlar aslında bir tek kaynaktan doğmakta ve tek bir davete çağırmaktadır.

Bu çalışmamızda yardımını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Galip ATASAĞUN beye ve tüm emeği geçenlere teşekkürü bir borç bilirim.

Yaşar TOKER

KONYA-2004

I. BÖLÜM

EBU'L-FETH MUHAMMED b. ABDÛLKERİM eş-ŞEHRİSTÂNÎ'NİN

HAYATI VE ESERLERİ

1-Şehristânî 'nin Hayatı, Kişiliği ve Eserleri

a)Hayatı

Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu Kasım Abdülkerim b. Ebu Bekir Ahmet Şehristânî,¹ Horasan, Nişabur ve Harizm arasındaki bölgede bulunan ve Horasan'ın kuzeyinde kalan Şehristan'da H.469/M.1076 veya H.467/M.1074 de dünyaya gelmiştir.² Doğduğu yere nisbetle kendisine Şehristânî unvanı verilen³ bu bilginin, doğum yılı hakkında kesin bir

¹ Ülkemiz ilim çevrelerinde Şehristânî olarak telaffuz edilmekte olan bu kelimenin doğru telaffuzu bazı kaynaklara göre Şehrestânî olmalıdır. Çünkü Sem'ani (ölm: H.562/M.1167), "el-Ensab" da, bu kelimeyi Şehrestânî diye tesbit edip, "Ra" harfinin fethiyle diye açıkça ifade edip, bu nisbetin, Horasan'ın Nesa şehrinde bulunan küçük bir sınır kasabası olan Şehrestane'ye izafe edildiğini söylemektedir. (Bkz. Ebu Said Muhammed b. Mansur es-Sem'ani, el-Ensab,Tahkik: Abdullah Ömer el-Barudî, Daru'l-Cinan Yay., Beyrut 1988, 3/1376) Yine Yakut el-Hamevi (ölm: H.627/M.1229)nin "Mu'cemu'l-Buldan"ında da, Şehrestan olarak harekelenmiş ancak, ra harfinin harekesinin ne olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir. (Bkz. Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevi er-Rumi, Mu'cemu'l-Buldan, Kahire, 1906, 3/376) Hamevi, Şehr kelimesinin Farsça'da Medine/şehir, "istan" kelimesinin ise nahiye, uç, kenar anlamına geldiğini söylemektedir ki buna göre Şehrestan, uç şehir, sınır şehir anlamına gelmektedir. İbn-i Hallikan (ölm: 681/1282) da Vefeyâtü'l-A'yanda,burayı ra harfinin fethiyle diye açıklamak suretiyle, Şehrestan olarak zikretmektedir. Ayrıca üç yer için bu ismin kullanıldığını söylemekte ve buraları zikretmektedir. (Bkz. Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikan, Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau ibni'z-Zaman, Kahire, 1948, 3/405).

²Kaynakların bir çoğu Şehristan ismi ile anılan üç yerin bulunduğu, bunlardan birinin Türkistan bölgesinde, diğer ikisinin İran bölgesinde olduğunu söylemekte, Şehristânî'nin Türkistan Şehristan'ında doğduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu bölgede pek çok âlim ve fadil ilim adamının yetiştiğini kaydetmektedirler. Bkz. İbn-i Hallikan, a.g.e., 3/403; İsmail, Ebu'l-Fida, el-Muhtasar fi Ahvali'l-Beşer, İstanbul, H. 1280/M.1863, s. 29.

³ Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni, Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad, Beyrut, 1969, s. 389.

tarih verilememektedir. Bazı kaynaklar H. 469/M.1076 yılını,⁴ bazı kaynaklar da H. 467/M.1074 yılını⁵ doğum tarihi olarak gösterirken, diğer bazı kaynaklar Şehristânî'nin öğrencisi Sem'anî'den naklen onun H. 479/M.1086 yılında doğduğunu ifade etmektedirler.⁶

İbn-i Hallikan onun doğum tarihi hakkında şunları söylemektedir. “Şehristânî H. 467 yılında doğdu. Ben müsveddelerime böyle kaydetmişim, bu bilgiyi kimden aldığımı hatırlayamıyorum. Ama İbn-i Sem'anî, ez-Zeyl isimli eserinde kendisinin Şehristânî'ye doğum tarihini sorduğunu onun da H. 478/M.1085 yılında doğduğunu söylediğini ifade eder.”⁷ Muhammed Tanci 467 ile 469 tarihlerinin son rakamları olan 7 ile 9 rakamlarının, Arap harfleri ile yazılışı esnasında, bu iki rakamın yazılışının birbirine benzemesinden dolayı bir karışıklığın meydana gelmiş olabileceğini ifade eder.⁸

Çocukluğunun nasıl geçtiği pek iyi bilinmemekle beraber daha sonraki durumuna bakılarak o dönemde iyi bir tahsil yaptığı ve memleketi olan Şehristan'da Arapça, mantık, hesap tahsil ettiği anlatılmaktadır.⁹

Memleketinde Arap dili ve edebiyatı ile matematik, mantık vs. gibi teknik ilimleri öğrendikten sonra zamanın diğer ilimlerini mütehassıslarından öğrenmek maksadıyla genç yaşta seyahate çıktığı ve ilk olarak Nişabur'a gittiği anlaşılmaktadır. Nişabur'da daha ziyade itikat ve amele dair dini ilimler sahasında temayüz etmiş âlimlerden faydalandığı görülmektedir.¹⁰ Bunlar: Hadîste Ali b. Ahmet el-Medainî (ölm: H.490/H.1096) fıkıh ve fıkıh usulünde Ahmet b. Muhammet Havafî (ölm: M.500/H.1106) ve Ebu Nasr Abdurrahim Kuşeyrî (ölm: H.514/M.1120), Kelam, cedel usulü ve ilahiyun felsefesinde ise Ebu Kasım Selman (Süleyman) b. Naşir Ensarî (ölm:

⁴Ebu Nasr Abdülvahhab b. Takiyyuddin es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyyetü'l-Kübra*, Kahire, H. 1324 M. 1924, 4/ 78.

⁵Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemu'l-Matbuatu'l-Arabiyye ve'l-Muarraba*, Kahire, H.1346/M.1927, 2/1153; Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'Iami'n-Nübela*, Müessesetü'r-Risale Yay., Beyrut, 1985, 20/286-287.

⁶Hayrettin Zirikli, *el-İlam Kamus-u Teracim li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa*, Şam, 1953, 7/ 83.

⁷İbn-i Hallikan, a.g.e., 3/403.

⁸Muhammed Tanci, *"Şehristânî," İslâm Ansiklopedisi*, MEB. Yay., İstanbul, 1971, 11/393.

⁹Muhammed Tanci, a.g.md, 11/393.

¹⁰el-Hamevi, a.g.e., 7/315.

H.512/M.1188)'dir. Daha sonra Harezme gider, orada bir müddet kaldıktan sonra H.510/M.1116'da buradan ayrılarak hac farızasını eda için Hicaz'a gitmiş ve dönüşünde de Bağdat'a uğrayarak burada üç yıl kalmış, bu arada Nizamiye Medresesinde ders vermiş, halkı vaazlarıyla irşat etmiştir.¹¹

Üç yıl, Bağdat'ta kaldıktan sonra, oradan ayrılarak muhtemelen Horasan'a giden Şehristânî, Sultan Sencer'in veziri Ebu'l-Kasım Muhammed b. el-Muzaffer'in hizmetine girmiş, bu sırada el-Milel ve'n-Nihal isimli eserini kaleme alarak bunu vezir el-Muzaffer'e takdim etmiştir.¹² Adı geçen vezir'in Sultan tarafından azledilmesinden sonra Horasan'dan ayrılarak Tebriz'e gitmiş, orada Nakib el-Eşraf Ebu'l-Kasım Ali b. Cafer el-Mûsevî'nin hizmetine girmiş ve ona da el-Milel ve'n-Nihal'in bir nüshasını takdim etmiştir.¹³ H. 510 yılında Bağdat'a gelen, 513 yılında Bağdat'tan ayrılan Şehristânî, H.514 yılında Horasan'a gelmiş, H.526 yılında Horasan'dan ayrılarak Tebriz'e gitmiştir. Onun Tebriz'de ne kadar kaldığını kaynaklar açıkça zikretmemektedir. Çeşitli entrika ve fitnelerden bunalan bilgin, sonunda doğum yeri olan Şehristan'a dönmüş, ömrünün son günlerini Şehristan'da geçirmiş ve H.548/1153 yılının Şaban ayının son günlerinde burada vefat etmiştir. Ölüm tarihi olarak H.547 yılını rivayet edenler olmasına rağmen, kaynaklar H.548/M.1153 tarihinin daha doğru olduğunu zikretmektedir.¹⁴

Çocuk sahibi olup olmadığı konusunda kaynaklarda bir bilgiye rastlanmadığı gibi, evlenip evlenmediği hususunda da herhangi bir kayıt mevcut değildir. Öğrenci yetiştirme hususunda fazla ilgi göstermeyen Şehristânî, daha çok devlet ricali ile temas ve meşverette bulunmayı tercih etmiştir. Öğrencilerinin sayısı az olup, bunların başlıcaları olarak ünlü kelimci el-Mûcir el-Bağdadî ve Ebu Sa'd es-Sem'anî gösterilebilir.¹⁵

¹¹ Muhammed Fethullah Bedran, *Mukaddime el-Milel ve'n-Nihal*, (Kahire Neşrinin 1. Cildinin Önsözü), Kahire, 1947, s.3-5; el-Hamevî a.g.e., 3/377.

¹² Muhammed Tanci, a.g.md, 11/394.

¹³ Muhammed Tanci, a.g.md, 11/394.

¹⁴ İbn-i Hallikan, a.g.e., 3/404; ez-Zehebî, a.g.e., 20/286.

¹⁵ Muhammed Tanci, a.g.md, 11/394.

b) Kişiliği

Kelam, fıkıh, felsefe alanlarındaki araştırmalarının yanısıra, özellikle dinler ve mezhepler tarihi sahasındaki yaptığı çalışmaları ile öne çıkan Şehristânî, bir yandan fıkıhçı, filozof ve tarihçi bir hüviyete sahip olarak görünürken, öbür yandan onu (hac vazifesini îfa için gittiği Mekke'de ve dönüşte Bağdat'ta) camilerde vaaz-u nasihat eden ve çok güzel konuşan bir hatip olarak görüyoruz.¹⁶

Kaynakların verdiği bilgilere göre o, çok zekî bir insan olup hafızası çok kuvvetli idi. İnsanlara karşı nazik davranan, itidal sahibi, his ve duygularına hakim olmasını bilen Şehristânî, araştırmalarında sağlıklı sonuçlara ulaşabilen ve ele aldığı konuları bütün yönleri ile değerlendirebilen bir kimse idi. Yaşadığı asrın pek çok bilgini gibi devamlı seyahat eden Şehristânî, yine o devrin bir çok âlimi gibi devlet adamları ile yakınlık kurmuş, onların hizmetine girmiş ve eserlerini onlara takdim etmiştir.¹⁷

Allame Zehebî (ölm: H.748/M.1374) Şehristânî için “Kelam ve hikmet ehlinin üstadıdır, hafızası (dağarcığı) geniş, anlayışı kuvvetli ve vaazı da güzel ve tesirliydi.” demektedir.¹⁸

Ebu Muhammet Mahmut b. Muhammet b. Abbas b. Arslan el-Harezmî, Harezmi Tarihi'nde, Şehristânî'yi, küfür ehline meyli, itikatta bocalama ve felsefenin karanlıklarıyla meşguliyetinden dolayı eleştirmiştir.¹⁹ Ancak Harezmî onun âlim, hafız, hattat, düzgün konuşan ve mütevazi birisi olduğunu da söyler.²⁰

Bazı kaynaklar, öğrencisi Sem'anî'ye dayanarak onun İsmailiyye mezhebine meyilli olduğunu, konuşmalarında daha çok felsefecilerin görüşlerine yer verdiğini ve onları tasvip ettiğini bildirmektedirler. Ünlü bilgin Harezmî, Harezmî Tarihi isimli eserinde Şehristânî için şunları söyler. “Şehristânî, güzel konuşan ve güzel yazan bir

¹⁶ *İbn-i Hallikan, a.g.e., 3/404.*

¹⁷ *Şaban Kuzgun, “Şehristânî'nin Hayatı, Eserleri ve ‘el-Milel ve’n-Nihal’ İsimli eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi, ”Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri, 1985, 2/181.*

¹⁸ *ez-Zehebî, a.g.e., 20/287.*

¹⁹ *el-Hamevî, a.g.e., 3/377.*

²⁰ *el-Hamevî, a.g.e., 3/377.*

âlimdi. Hadis, kelim, tefsir, usûl ve benzeri ilimleri ehlinden öğrenmişti. Ne yazık ki bu kadar akıllı ve bilgili olan Şehristânî, sonunda itikatta sapıttı. Onun bu haline şaşmamak elden gelmez.” Kimi onu Şiîlik ve İsmaililikle itham ederken, onun Batınî olduğunu söyleyenler de çıkmıştır.²¹ Nitekim İbn-i Teymiye onun İmamiye mezhebine taassup derecesinde bağlandığını söyler.²²

Muhammed Tanci, bu tenkitlerin yersiz olduğunu söyleyerek, Subkî (ölm: H.771/M.1369), İbn-i Teymiye (ölm: H.728/M.1327) ve İbn-i Hacer (ölm: H.752/M.1448)’in eserlerinde İslâmî inançlar bakımından aleyhinde kullanılabilecek bir kayıt bulunmadığına işaret ettiklerini söylemektedir.²³

Aynı ve yakın asırlarda yaşamış, olan İbn-i Sina, Farabî ve benzeri felsefeci ve kelamcılara nispetle özellikle felsefi konularda daha temkinli olan Şehristânî, buna rağmen yine de çeşitli itham ve iftiralara maruz kalmıştır. Bu çeşitli itham ve iddialara rağmen fıkıhta Şafi,²⁴ itikadda Eş'ari mezhebinden kabul edilmektedir. Lehinde ve aleyhinde pek çok şeyler yazılan Şehristânî, zaman zaman politikaya da girmiş olduğu için, çoğu kez politik kıskançlıkların etkisi ile de kötülenmiş olmalıdır.²⁵

Şehristânî, eserlerinde hiçbir zaman ifrata kaçmamış, gerçekleri olduğu gibi ortaya koyarak, kim, hangi konuları ne söylemişse bir ilave ve eksiltmeye gitmeksizin olduğu gibi aktarmıştır. Eserlerine aldığı bazı konuları eleştirmemesi ve o konu da tarafsızmış gibi davranması ona bir çok hücumların yapılmasına sebep olmuştur. O, bazı konularda mesela el-Milel ve'n-Nihal'de Yahudilik ve Hristiyanlık konusundaki tenkitleri gibi, bazı nakiller yaptıktan sonra nakledilen hususları ayet ve hadislerle cerh etme yoluna gitmektedir. Nitekim Sabîlik konusunda da metodu bu şekildedir.²⁶ Fakat bazı konularda mesela Brahmanlığın peygamberlik hakkındaki görüşleri gibi eleştiriye

²¹ Şaban Kuzgun, *a.g.m.*, 2/282.

²² İbn-i Teymiye, *Ahmed b. Abdulhalim el-Harrânî, Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviye, Tahkik: Muhammed Raşid Selim, Müessesetü Kurtuba Yay., Beyrut, 1985, 2/138.*

²³ Muhammed Tanci, *a.g.md*, 2/ 394.

²⁴ Ebu'l-Felah Abdülhayy b. el-İmad el-Hanbelî, *Şezeratü'l-Zehab fi Ahbari Men Zeheb, Beyrut, Trsz, 4/149.*

²⁵ Şaban Kuzgun, *a.g.m.*, s. 282.

²⁶ Ebu Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal, Tahkik: Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kitabi'l İlmiye Yay., Beyrut, 1992, 2/352-5.*

gitmeden susması yüzünden, bazı kişiler onun bu nakli benimsediği hükmünü çıkarmış ve onu itham etmişlerdir. Şehristânî'nin bütün eserlerinin detaylı olarak incelenmesi sonucu böyle düşünenlerin yanıldığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü o, tasvip etmediği bazı konuları naklettiği eserde hemen tenkit ederken, yine tasvip etmediği bazı konuları naklettiği eserde tenkit etmemesine rağmen, o konuları başka eserlerinde şiddetle tenkit ettiğini görmekteyiz.²⁷ Demek ki onun bazı konularda susuşu, o fikri tasvip ettiği anlamına gelmemektedir.

Eserlerinde yer yer Şîî izlere tesadüf olunmakla beraber ona Şîî demek (hele hele İsmailî veya Batınî demek) mümkün değildir. Çünkü o, Sahabe, İmamet, on iki imam ve benzeri Şîîliğin esasını teşkil eden konularda Ehli Sünnetin görüşünü kabul etmekte ve Şia'nın görüşlerini, reddetmektedir.²⁸ Şehristânî aleyhindeki ithamlara rağmen inanç bakımından Sünnî olup, inanç konusunda Eş'ârî mezhebini benimsemiştir. Nitekim değişik vesilelerle Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'den üstadımız diye bahsetmektedir. O, Ehl-i Sünnetle Şia arasında görüş ayrılığı olan hilafet sorunu, dört halifenin hilâfette ve fazilette sıraları gibi konularda Ehl-i Sünnetin görüşlerini benimsemiş olup; Şia'nın bu konulardaki görüşlerini şiddetle reddetmektedir.²⁹

Şehristânî'nin Hariciler, Mürcie, Cebriye ve Kaderiye mezheplerini Kur'an'ı-Kerîm'in anlattığı münafıkların itirazlarının bir devamı sayması ve bütün bu mezhepleri Ehl-i Bidat görmesi, Ehl-i Sünnet inancına uygundur. Bu bakımdan kendisini itham edenlerin iddialarına Şehristânî'nin eserlerinden mesned bulmak zordur. Aslında Ehl-i Sünnetin görüşlerini savunan Şehristânî, hür fikirli bir ilim adamı olup, felsefe ile ilgilenmiş olması yüzünden akla önem vermiştir. Bu ise onun, eserlerinde felsefi kuralları tatbik etmesini sağlamıştır. Bu durumu, Gazâlî'nin görüşlerini benimseyen fakihlerin onun hakkında bir takım ithamlarda bulunmaları için yeterli sebep teşkil etmiş olabilir.³⁰

Eserlerinde ele aldığı, konuları derin bir vukuf ile inceleyen Şehristânî, metot olarak her şeyi zıddı ile açıklama yolunu tercih etmiş ve bu metodu ile hayli başarılı

²⁷ Ömer Faruk Harman, *Dinler Tarihi Açısından Şehristânî ve el-Milel ve'n-Nihal*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Basılmamış doktora tezi, s. 33.

²⁸ Şaban Kuzgun, a.g.m, 2/283.

²⁹ Muhammed Tanci, a.g.md, 11/396.

³⁰ Muhammed Tanci, a.g.md, 11/395.

olmuştur. O dönemin ilim anlayışı çerçevesinde Müslüman bir ilim adamı olarak İslâmiyetin dışındaki dinleri ayrıntılarına inerek incelemesi, bu incelemede tarafsız kalmaya gayret etmesi takdire şayan bir hadisedir.³¹

c) Eserleri

Zehebi, Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i ile Nihayetu'l-İkdam'ını zikredip, başka bir açıklamada bulunmazken, Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin'de onun 40 eseri olduğunu söyleyip bunlardan on birini zikretmiştir.³²

Muhammed Tanci, Beyhaki'nin Tetimme'sine istinaden 20 veya 20'yi aşkın eseri olduğunu söyleyip, bunlardan üçünün (el-Milel ve'n-Nihal, Nihayetu'l-İkdam ve Müsaraat) tanıtımını yapmıştır.³³ Müellifin el-Milel ve'n-Nihal adlı eserinin tahkikini yapan Abdülaziz Muhammed Vekil ise, eserin mukaddimesinde, Şehristânî'nin eserlerinin 18 tane olduğunu söylemiştir.³⁴ Şehristânî'nin bilinen eserleri şunlardır:

1- El-Milel ve'n-Nihal: Şehristânî'nin en meşhur eseridir. Bir çok baskısı vardır. Bu eser hakkında ileri de daha geniş bilgi verilecektir.

2- Nihayetu'l İkdam fi İlmi Kelam: Kelam ilminde esas kabul edilen konuları 20 bölüme ayırmıştır. Müellif burada, mezheplerin esas ve gayelerini belirtmeğe ve anlaşılmayan hususları açıklamaya çalışmıştır.³⁵ Kelam konularını Eş'ari metotla ele alan Şehristânî, bu eserde yer yer Eş'ariliği de tenkit eder.³⁶

3-Şerhu Sureti Yusuf bi İbaratin Felsefiyyetin Latife. Harezmi nisbet etmiştir.

4- Muhasenatü'l-Felasefe.

³¹ Şaban Kuzgun, a.g.m, 2/284.

³² Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin Esmâül-Müellifin ve Âsaru'l-Musannifin, MEB Yay., İstanbul, 1951, 2/91.

³³ Muhammed Tanci, a.g.md, 11/394.

³⁴ Abdülaziz Muhammed Vekil, Mukaddime, Kahire, 1968, (el-Milel ve'n-Nihal içinde) s. 5-6.

³⁵ İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezeri b. Esir, el-Kamil fi't-Tarih, Beyrut, 1965, 1/332.

³⁶ Şerafeddin Gölcük, Kelam Tarihi, Esra Yay., Konya, 1992, s.140.

5- El-İrşad ila Akaidil-İbad. Bizzat Şehristânî, Nihayetu'l-İkdam'da zikretmiştir.

6- El-Aktar fi'l-Usul: Harezmi nisbet etmiştir.

7-Tarihu'l-kudema: Cureton, kendi bastırıldığı el-Milel Mukaddimesinde nisbet etmiştir.

8-Telhisu'l-aksam li Mezahibi'l-Enam fi'l-Kelam. İbn-i Hallikan, Ebu'l-Fida ve Hacı Halife (Katip Çelebi) nisbet etmiştir.

9- Dekaihu'l-Evham. Harezmi nisbet etmiştir.

10- El-Uyun ve'l-Enhar. Beyhakî, Tetimmesinde nisbet etmiştir.

11- Kıssatu Musa ve'l-Hızır. Beyhakî nisbet etmiştir.

12- El-Mebde' ve'l-Mead. Harezmi nisbet etmiştir.

13- Mecalis-i Mektube. Beyhakî görmüştür.³⁷

14- Musarraatu'l-Felasife veya el-Musaraa ve'l-Mudaraa. Sadrettin Şirazi nisbet etmiştir. Bu eserde, Şehristânî, İbn-i Sina'nın çeşitli eserlerindeki bazı Kelam konularını yedi itiraz halinde inceler. Filozofların metodunu ve İbn-i Sina ile birlikte onların görüşlerindeki çelişkileri, delil ve burhanlarındaki isabetsizlikleri ortaya koymaya çalışır.³⁸

16-Mefatihü'l-Esrar ve Mesahibu'l-Ebrar fi Tefsiri'l-Kur'an. Beyhakî nisbet etmiştir.

17-El-Menahic ve'l-Âyât. Beyhakî, İbn-i Hallikan ve Ebu'l-Fida nisbet etmiştir.

18- Şubuhatu Aristotales ve İbn-i Sina ve Nakzuha. Şehristânî kendi zikretmiştir.

19- Nihayetu'l-Evham. Nihayetu'l-İkdam'ın sonunda Şehristânî zikretmiştir.

20- Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam. Harezmi nisbet etmiştir.

³⁷Yusuf Ziya, "Şehristânî," *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1926, 3/277.*

³⁸Şerafeddin Gölcük, *a.g.e., s.140.*

21- El-Cüz'ü'llezî la Yetecezzâ.³⁹

2-el-Milel ve'n-Nihal'in İçeriği

Yazarın başlangıç yazısı:	3
1.Mukadime : İnsanlığın sınıflandırılması:	4
2.Mukaddime : İslâm fırkalarının ihtilaflarının sebepleri:	5
3.Mukaddime : Mahlûkatta vaki olan ilk şüphe:	10
4.Mukaddime : Müslümanlar arasında vaki olan ilk şüphe:	10
5. Mukaddime : Kitabın bu şekilde tertip edilmesinin sebebi:	29
Giriş: İnsanlığın mezheblere ayrılması:	32
Mu'tezile ve kolları:	38
Cebriye ve kolları:	72
Sıfatiye ve kolları:	79
Haricîler ve kolları:	135
Mürchie ve kolları:	138
Şia ve kolları:	144
Ehli fûrû : İctihad ve müctehid ile ilgili hükümler:	218 ⁴⁰
Haniflikten çıkanlar	227
Ehl-i Kitap:	227

³⁹ Şaban Kuzgun, a.g.m, 2/184.

⁴⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/223-224

Yahudiler ve Hıristiyanlar:	229
Yahudiler :	229
Yahudilerin kitapları, mezhepleri, ittifak ve ihtilaf ettikleri konular:	238
Hıristiyanlar:	244
Hıristiyan mezhepleri: Melkaniye, Nasturiyye, Ya'kubiyye:	248
Ehli Kitaba yakın olanlar:	256
Mecûsîler, Seneviler, Manilik ve diğer fırkalar:	257
Mecusî mezhepleri : Keyumresiye, Zervaniye ve Zerdüştiye:	262
Seneviler: İnançları:	268
Seneviye mezhepleri : Manilik, Mazdekîlik:	268
Keynevilik:	281
Sabiîler, felsefeciler, diğer rey ve görüş sahibi olanlar:	287
Sabiîler:	289
Ruhçular:	289
Sabiîlerle Haniflerin münazarası:	291
Büyük Hermes'in durumu:	345
Heykel ve şahıslara tapanlar:	347
Hırnanîler (Harranlılar):	359
Felsefeciler:	363
Yedifelsefeci:	369 ⁴¹

⁴¹ Şehristânî, a.g.e., 2/397-398.

Sonrakiler ve İslâm Felsefecileri:	501
Mantık:	527
Kıyasın öncülleri:	541
İlahiyat:	549
Tabiatlar:	601
Doğal Olmayanlar:	614
Havas:	622
İnsanın nefsi cevher olması:	629
Cahiliye çağında Arapların görüş ve reyleri:	644
Hindlerin görüşleri:	704
Hind fırkaları:	706
Gezegene tapanlar:	810
Putlara tapanlar:	824
Hindhakimleri:	830 ⁴²

3-) el-Milel ve'n-Nihal'in Dinler Tarihi Açısından Önemi

Milel; millet kelimesinin çoğuludur. Gidilen yollar, adetler, diyedler, dinler ve şeriatlar gibi anlamlara gelmektedir. Milel ile İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi ilahî dinler kastedilmektedir.⁴³ Arapça'da "Zeydin ve Allah'ın dini" tabiri kullanıldığı

⁴² *Şehristânî, a.g.e., 3/833-834.*

⁴³ *Mustafa İbrahim Deyyad-Hasan Ahmed, Mu'cemu'l-Vasît, Mektebetü'l-İlmiye Yay., Trsz, Tahran, 2/894; İbn-i Manzur, Mahmud b. Mükerrrem el-Mısri, Lisanul-Arap, Beyrut, 1955, 2/631.*

halde; "Zeydin ve Allah'ın milleti tabiri kullanılmamaktadır. Çünkü millet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de ancak peygamberlerle kullanılmaktadır.⁴⁴ Nihal kelimesi de nihle kelimesinin çoğulu olup dinler ve inançlar anlamına gelmektedir.⁴⁵

Şehristânî "mîlel" tabiriyle ilâhi dinleri, Nihal tabiriyle de batıl din ve mezhepleri incelemiştir. Konumuzu teşkil eden Sabîlik'te ona göre batıl dinler arasındadır.⁴⁶

Şehristânî'nin dinler ve mezhepler tarihi ile ilgili olarak yazmış olduğu bu eserde, başlangıçtan bu yana insanlığı çeşitli yönlerden sınıflandırmış, insanları a) Din ve şariat sahibi olanlar b) Vahy ve peygamberlere inanmayıp rey ve görüş sahibi olanlar diyerek iki kısma ayırmıştır. Birinci kısımda önce ilahî dinleri incelemiş, onları da kendi aralarında sınıflandırmış ve her dinin mezheplerini o dinin arkasından bazen ayrıntılı, bazen de kısa şekilde açıklamıştır. İkinci kısımda sadece akla bağlı olanları, felsefecileri ve bölümün sonunda İslâm öncesi dönemdeki Arapların dinî durumunu ve Hind dinlerini ele almıştır.⁴⁷

El-Mîlel ve'n-Nihal, başta Farsça, Türkçe ve Almanca, olmak üzere bir çok dile tercüme edildiği gibi, Arapça olarak da muhtelif baskıları yapılmıştır. Bizim bu tez çalışmasında kullandığımız asıl nüsha Ahmed Fehmi Muhammed tarafından neşredilen 1992 tarihli nüshadır. Dinler tarihi açısından önemli olan kısımların Şaban Kuzgun tarafından tercüme edilirken yararlanılan baskı 1947 yılında Muhammed Fethullah Bedran tarafından Mısır'da neşredilen baskıdır.⁴⁸ Eserin Daru'l Kütübü'l-Mısriye (H.1117/ M.1705), Timuriye (H.1184/M.1770), Mektebetü Camiatü'l-Ezheriye nüshaları da vardır. Ayrıca 1975 yılında Beyrutta Muhammed Seyyid Geylanî tarafından neşredilmiş bir baskı daha vardır ki bu baskıda ikinci cildin sonuna bir zeyl konulmuş, bu zeyl de Şehristânî'nin temas etmediği bazı dinler ve meseleler izah edilmiştir.⁴⁹ Yine bunlar dışında eserin başka nüshaları da bulunmaktadır. Eserin W. Cureton tarafından

⁴⁴ Yusuf, 12/38; Nahl, 16/23.

⁴⁵ Mustafa İbrahim Deyyad-Hasan Ahmed, a.g.e., 2/294.

⁴⁶ Şehristânî a.g.e., 1/32-33.

⁴⁷ Bu kısım ile ilgili için bilgi el- Mîlel ve'n-Nihal'in içeriğine bak.

⁴⁸ Şaban Kuzgun, a.g.m., 2/185.

⁴⁹ Muhammed Seyyid Geylanî, Zeylü'l-Mîlel ve'n-Nihal, Beyrut, 1975, 1/3.

yapılan London 1946 baskısı gibi. El-Milel ve'n-Nihal'in ondan fazla baskısı bulunmaktadır.⁵⁰

Şehristânî eserinin başında farklı inançlara dair bilgi verirken doğrusunu yanlışından ayırma yoluna gitmediğini belirtir. Bu yüzden Fahreddin er-Razî (ölm: H.606/M.1210) tarafından eleştirilmiştir.⁵¹ Fahreddin er-Razî yine onu Bağdadî'nin (ölm: H.429/M.1027), el-Fark-u Beyne'l-Fırak adlı eserinden faydalanmakla itham eder.⁵² Ona göre Şehristânî'nin kaynağı durumundaki Bağdadî muhalif görüşlere karşı tam bir taassup içerisindedir. Dolayısıyla onun mezhepler tarihi konusunda verdiği bilgilere güvenilmez.⁵³

Bir felsefeci olan Ali Sami Neşşar, el-Milel ve'n-Nihal hakkında şunları söylemektedir: “Doğu Felsefe Tarihinden bahseden eski Arap eserlerinin en önemlilerindedir. İslâmî ve İslam dışı fırkaları anlatmakla beraber, müellif Yunan Felsefe Tarihi ve filozofları hakkında bir çok hatalar yapmıştır. Fakat bu hatalar sadece Şehristânî’de yoktur. Genel olarak İslâm alemindeki tüm felsefe kitaplarında yaygındır. Bunun sorumlusu Müslümanlar değildir. Suç bu kitapları Süryani tercümelerinden çevirenlerdedir. El-Milel ve'n-Nihal kitabı kaynaklarını tahkik edecek yeni basımlara muhtaçtır.”⁵⁴

El-Himaye de Şehristânî'nin eserinde bazı hatalar tespit etmiştir. Bu hatalardan birisi, Şehristânî'nin Nasturîlerin reisi Nestairus'u, Halife Memun zamanında yaşamış göstermesidir. Halbuki bu kişi M.428 yılında İstanbul patriği olmuştur. Me'mun ise M.813/853 yılları arasında halifelik yapmıştır.⁵⁵

Şimdiye kadar yapılan neşirlerde Türkiye'de bulunan yazma nüshalardan faydalanılmadığı görülmektedir ki, Türkiye'deki değişik kütüphanelerde bulunan yaz-

⁵⁰ Muhammed Tanci, a.g.md, 11/395.

⁵¹ Şehristânî, a.g.e., 1/35.

⁵² Mahmut Ali el-Himaye, İbn-i Hazm ve Menhecühü fi Diraseti'l-Edyan, Daru'l-Maarif Yay., Kahire, 1983, s. 147.

⁵³ Mahmut Ali, a.g.e., s.148.

⁵⁴ Ali Sami Neşşar, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam, Daru'l-Maarif Yay., Kahire, Trsz, I/525.

⁵⁵ Mahmut Ali, a.g.e., s.153.

ma nüshalarla, diğer ülkelerde bulunan yazma nüshalar ve matbu nüshaların karşılaştırılarak bu eserin yeniden neşredilmesi çok faydalı olacaktır.⁵⁶

⁵⁶ Şaban Kuzgun, *a.g.m*, 2/185.

II. BÖLÜM

SABİİLİK VE SABİİLER

Silinmiş: ¶

1-Sabiî Kelimesinin Lugat ve Istılah Manaları

Silinmiş: ¶

Sabiilere Kur'an'ı Kerim'in üç âyetinde yer verilmektedir. Bunlar Bakara 2/62, Mâide 5/69, Hac 22/17 âyetleridir. Terim olarak Sabiîliğin Kur'an'da zikredilmesinin yanında çeşitli hadîs kaynaklarında Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabına da, Arap Müşriklerinin Sabiî dediği nakledilmektedir. Kureyşliler, gerek Hz. Peygambere, gerek sahabeye Mekke'nin Müşrik dinini kabul etmeyip, yeni bir din olan İslâmiyete girdikleri için, onlara "Sabiî" demişlerdi. Benû Cezîme kabilesi Müslüman oldukları zaman, Müslüman olduk, anlamında "saba'nâ, saba'nâ" diye bağırıyorlardı.¹ Aynı şekilde, Ebu Zer el-Gıfârî (Ölm: H.32/M.652)'nin Müslüman oluşunu bildiren haberde de aynı kelime kullanılmıştır.² Peygamber (s.a.v.) zamanında İslâmiyeti kabul eden kimselere "kad sabae" yani "Müslüman oldu" denmiştir.³

Bu kelime genellikle Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde din değiştirmeyi ifade eden bir kelime olarak kullanılmıştır. Sabiîler hakkında Hz. Muhammed (s.a.v.)'e herhangi bir soru sorulmaması, o günkü toplumun Sabiîleri tanıdığını göstermektedir. Nitekim H. İlk yüzyılda onlara antlaşmalı vatandaşlık statüsü tanınmıştır. Bu durum Sabiî kaynaklarınca da doğrulanmaktadır.⁴

Fakat "Sabiî" kelimesi, Müslümanlar tarafından iyi karşılanmamış ve bu lafzı reddetmişlerdir. Çünkü Kureyş Müşrikleri, Müslümanlarla alay etmek ve onları rencide etmek için bu kelimeyi kullanıyorlardı. Hanife oğulları lideri Sumame b. Asal'a İslâmiyeti kabul ettiğinde, Sabiî mi oldun diye sorulunca; "hayır" fakat "Müslüman oldum" diye cevap

¹ Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned, Kahire, 1895, 3/492*; Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylû'l-Evtar, Daru'l-Cil Yay., Beyrut, 1973, 8/10*.

² Muhammed b. İsmail, *El-Buhâri, el-Câmiu's-Sahih, Kahire, 1928, 4/221-222*.

³ *el-Buhâri, a.g.e., 4/221-222*.

⁴ Şinasi Gündüz, *a.g.e., s.27-28*.

vermiştir.⁵ Cemil b. Ma'mer el-Cumahi, Hz. Ömer (ölm: H.21/M.644)'in Müslüman oluşunu, Kureyş'e "Ey Kureyş bakınız! Ömer ibn-i'l-Hattab (r.a) Sabîi olmuş" diye bildirince, Hz. Ömer (r.a), yalan söylüyorsun "Ben Müslüman oldum" demiş ve bu lafzı reddetmiştir.⁶ Yukarıda anlattığımız Benu Cezîme kabilesinin, hangi hal ve şartlar altında, "Müslüman olduk" anlamında "saba'nâ saba'nâ" dediklerini bilemiyoruz.⁷

Kıraatların çoğunda "hemze" ile Nâfi, Ebu Cafer kıraatlerinde de "hemze"siz, (es-Sabiîn, es-Sabiûn) şeklinde okunan kelimenin, hemzenin "ya" ya değişmesiyle veya aslında hemzesiz olarak "Sabiînin" çoğulu olmak üzere iki görüş vardır: "*Kari*" vezninde "*Sabiî*" bir dinden diğer bir dine dönen demektir.⁸

"*Sabaeti'n-Nücümü*" yıldızlar doğdukları yerden çıktı, demektir. Kureyş kabilesi, İslam dinine girenlere "*Masbu*" ve Müslümanlara "*Subat*" derlerdi.⁹ Sabîi ise gençlik, cahillik sevdasıyla bir şeye meyledip, sevmek anlamına "sabv" ve "sabve" den ismi faildir.¹⁰ Şehristânî'ye göre Sabvetün kelimesi Hanifliğin karşıtıdır. Lügatte bir kişi, bir şeye yöneldiği ve doğruluktan saptığında "sabar-raculu" denilir. Sabîiler hakkındaki sapıklık hükmü verilmesinin nedeni, Hakkın ve peygamberlerin dosdoğru yollarından ayrılmaları sebebiyledir. Onlara Saibe de denilmiştir.¹¹ Bazen adam aşık olduğunda ve arzularına göre hareket ettiğinde "Sabar-racul" denilmektedir. Bazıları "sabve" kelimesinin, erkekliğin bozulmasını ifade ettiğini söylemişlerdir.¹²

Sabie, Sabîin, Sabiûn veya Sabîin ve Sabûn eski bir din veya özel bir mezhebe bağlı bir topluluğa isim olarak da verilmektedir. Bu durumda kelime kökünün Arapça olup olmadığı konusunda görüş ayrılığı vardır. Arapça olmadığını ileri sürenlere göre kelimenin aslı "sâbi" dir.¹³ Arapça da, "sabee" kökü, "bir dinden çıkıp diğer bir dine girme" veya

⁵ Eş-Şeybânî, a.g.e., 2/452.

⁶ Al i b. Hacer el-Askalânî, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Kahire, 1939, 1/246.

⁷ Ebu Cafer Muhammed İbn-i Cerir et-Taberî, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye Yay., Beyrut, 1992, 1/360.

⁸ İbn-i Manzur, a.g.e., 1/108.

⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1942, 3/1750.

¹⁰ İbn-i Manzur, a.g.e., 14/449; Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1750.

¹¹ Şehristânî, a.g.e., 2/287.

¹² Şehristânî, a.g.e., 2/287.

¹³ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1751.

"haktan batıla meyletme"¹⁴ Ebu Hayyan (H.654-746/M.1256-1345)'ın ifadesine göre "meşhur bir dinden çıkıp, diğer bir dine girmeye" denmektedir.¹⁵ Diğer bir ifadeyle Sabîî kelimesi sabaa-yesbau veya sabâ-yesbû fiil kökünden türetilen bir isim olarak "dönek" anlamına gelmektedir. Nitekim Müşrikler Hz. Muhammed (s.a.v.)'e Kureys'in dinini değiştirmesinden dolayı "dönek" anlamında "Sabîî" demişlerdir. Fahreddin er-Râzî'ye göre kelimeyi "hemze" ile okuma tefsir anlamına daha yakındır. Zira ilim ehli, Sabîî kelimesinin "*bir dinden başka bir dine geçendir*" anlamı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu mânâ Arapça olan kelimenin tam anlamıdır. Bu anlama göre Sabîî'nin "İslâm, Hıristiyan ve Yahudi dinlerinden çıkanlar" anlamına bir genellemeyi ifade eder ki o zaman kelimenin anlamı, Mü'minler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve diğerleri olur.¹⁶

Ebu Ali ve Ebu Zeyd demiştir ki; Sabîî olduğunda yesbuu-yesbûen'den "*Adam dininden kaydı,*" denir. Çocuk doğduğunda, yesbeu-sebean "*çocuk haberleşti*" denir. Yine bu kökten sebaa, yesbeu, seb'an ve subûan'dan "Sebe'te aleyhim" "*Sen onlara hücum ettin*" "*Onun benzerini meydana getirdin*" anlamına gelir. Sabîî kelimesinin anlamı "kendisi için konulmuş dini terk edip başka bir dine giren" anlamını çağrıştırmaktadır. Nitekim Sabîî bir kavme mensup olup, bu kavmin topraklarından başka bir yere göçen anlamını da taşımaktadır. Onların ayrıldıkları tevhid, yıldızlara tapınma ve yıldızları tazime götürmüştür.¹⁷

Sabîîlik hakkında Kur'an'da şu ayetler geçmekte ve Ehl-i Kitap olan Hıristiyan ve Yahudilerle birlikte zikredilmektedir:

"*Şüphe yok ki, İman edenler, Yahudiler ve Sabîîlerden her kim Allah'a ve Ahiret Gününe gerçekten inanır ve salih bir iş yaparsa, elbette bunların Rableri yanında mükafatı olacaktır. Onlara bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.*"¹⁸

"*İman eden Yahudiler, Sabîîler ve Hıristiyanlardan Allah'a ve Ahiret Gününe (gerçekten) inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur. Onlar üzülecek de değildirlere.*"¹⁹

¹⁴ Fahrüddin er-Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, İstanbul, 1889, 1/548; İsmail b. Hammad el-Cevheri, *es-Sıhah*, Mekke 1956,1/59.

¹⁵ Ebu Hayyan *el-Endelusi*, *Tefsiru Bahri'l-Muhit*, Kahire, H.1328/M.1910, 1/239.

¹⁶ Hamdi Yazır, *a.g.e.*, 3/1750.

¹⁷ Ebu'l-Âli *el-Fadil b. Hasan et-Tabersî*, *Mecmaul-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Daru'l-Mekteb'il-Hayat Yay., Beyrut, 1967, 7/280.

¹⁸ Bakara, 2/62.

*“Mümin olanlar, Yahudi olanlar, Sabiiler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve Müşrik olanlara gelince, muhakkak ki Allah, bunlar arasında Kıyamet Gününde (ayrı ayrı) hükmünü verir. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”*²⁰

Bu ayetler hakkında şu yorumlar yapılmıştır. Zamahşeri'ye göre buradaki iman edenlerden maksat, hakiki ve samimi Müslümanlar olmayıp, görünüşte mü'min, gerçekte ise münafık olan kimselerdir.²¹

Zamahşeri'nin görüşünü destekleyen Cerrahoğlu bu konuya şöyle bir yorum getirmiştir. "Çünkü, Müslümanlık, zahiren iman etmekten ibaret değildir. Zahirî bir Müslümanlığın, Yahudi, Hıristiyan ve Sabiilerden büyük bir farkı olamaz. Hakiki iman olmadan, yapılan iyi işler Dünya için faydalı olsa bile, Ahiret için faydalı olamaz. Devletin idaresi altında, müslim ve gayr-i müslimler bulunabilir. İslam devletinde, herkes mensub olduğu dinle tanınır yani din hürriyetine büyük önem verilir. Bunlar, İslâma girmeleri için zorlanamaz, inançlarına karışılmaz ve kendi dinlerine karşı sorumlu sayılır. Bu suretle vazifesini yapan bir gayr-i müslim, bir mümin gibi ve hatta ondan daha ziyade dünya nimetine sahip olabilir. Fakat İslâmın vâdettiği saadet yalnız bu yönden değildir. Bundan başka Ahiret yönü de vardır. Bakara ve Mâide surelerindeki ayetler, iki bölümde mülâhaza edilebilir. Birinci bölüm, Yahudi, Sabiî ve Hıristiyan'a dünyada, Müslümanlarla beraber adalet ve hürriyet vâdeden bir müjde ile, zahirî Müslümanlara ise bir tehdidi ifade etmektedir. İkinci bölüm, hakiki Müslümanlara mutlak bir müjdeyi ihtiva etmektedir. Kısacası, birinci kısım, İslam şeriatının dünyayla ilgili dini hükümlerini ifade etmektedir"²² der.

Regis Blachere, Bakara Suresi'ndeki ayet için "Bu ayet dört dinin eşitlik prensibini ortaya koyuyor" demektedir. Cerrahoğlu'na göre bu hüküm zahiri ve siyasi nokta-ı nazardan doğrudur. Çünkü İslâm idaresi altındaki gayr-i müslimlerin her biri mensub oldukları dinle tanınır ve onların din hürriyetlerine riayet olunur. Fakat ayetin ikinci bölümünü teşkil eden *"her kim Allah'a ve Ahirete tam olarak iman eder ve iyi işler yaparsa onlara korku ve hüzn yoktur"* hükmü, öyle bir esastır ki, bu dört sınıfın haricinde olan dinli, dinsiz, Mecûsiler,

¹⁹ Maide, 5/69.

²⁰ Hac, 22/17.

²¹ Ebu'l-Kasım Ömer b. Muhammed ez-Zamahşeri, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi't-Tenzil, Kahire, H.1373/M.1953, 1/109.*

²² İsmail Cerrahoğlu, "Kur'ân'ı Kerim ve Sabiiler," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1962,10/103.*

zındık, Müşrik gibi herhangi bir sınıf veya herhangi bir fert, Allah'a ve Ahirete tam olarak iman edip, iyi işler yaparsa saadete erişeceklerini açıklamıştır. Burada, Cenab-ı Hakk, zahiri mü'minleri, Yahudi, Hıristiyan ve Sabiîlerle bir arada zikretmiş, kat'i va'dini ise, Allah'a ve Ahirete tam olarak iman edip, iyi işleyen hakiki mü'minlere tahsis eylemiştir. Demek oluyor ki iş mü'min görünmekle bitmiyor, olgun bir mü'min olup, iman ile çalışıp zafere ulaşmak icabeder."²³

Bakara ve Mâide Suresindeki ayetlere bakılır ve Sabiî kelimesinin lügat anlamı da göz önüne getirilirse, Sabiîler, "İslam, Yahudi ve Hıristiyan dinlerinden hariç olanlar" anlamını ifade etmiş olur. Hac Suresi'ndeki ayet dikkatle mülâhaza edilirse, Sabiîlerin, Mecûsîler ve Müşriklerden de ayrı olduğu görülür. O halde bunlar kimlerdir? Müelliflerin bahsettiği Harran Sabiîleriyle, Kur'andaki Sabiîlerin alâkası yoktur.²⁴

Cerrahoğlu Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Sabiî lâfzının delâlet ettiği kimseler, Mandenlerdir diyenlerin fikrine katılmaz. "Çünkü, Mandenleri bir Hıristiyan mezhebi gösteren yazarlar, Hıristiyan kelimesinin bütün Hıristiyan topluluklarına şâmil olduğunu bilmiyorlar mı" diyerek itirazda bulunur. "Mandenler, Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinde geçen Hıristiyan lâfzının içinde mevcuttur. Artık, ayetlerde Hıristiyan kelimesi geçtikten sonra, Sabiîlerin, Mandenler olduğunu söylemek yersizdir"²⁵ der.

2-Sabiîliğin Tarihsel Kökleri Hakkında Tartışmalar

Silinmiş: 1

20.y.y.'da başta Iraklı yazar Abdurrezzak el-Hasani olmak üzere Rüşdi Aylan ve Naciyah Gafil Marrani gibi bazı yazarlar Sabiîlerle ilgili çeşitli kitaplar yazdılar.²⁶ Bu yazarlar klasik İslam kaynaklarındaki bilgileri eserlerinde verip, Sabiîlerle ilgili ilk elden kaynaklara dayalı bilgileri terk etmeleri yüzünden Irak'da yaşayan Sabiîlerle mahkemelik olmuşlardır. Çünkü bu eserlerde Sabiîlerin gerçek inançlarını yansıtmayan ve dini yapılarıyla bağdaşmayan bir takım nakillerle doluydu. Bu yanlış görüşlerin arasında

²³ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.115.

²⁴ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.115.

²⁵ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.116.

²⁶ Abdurrezzak el-Hasani, es-Sabiun fi Hadirihim ve Badihim, Sayda, 1955; Rüşdi Aylan, es-Sabiun el-Harrâniyyun ve Mandaiyyun, Bağdat, 1976; Naciyah Gafil el-Marrani, Mefahim Sabaiyyah ve Mandaiyyah, Bağdat, 1981.

Sabiîlerin yıldızlara ve putlara tapmaları ithamı da vardı. Sabiîler bu ithamı yapan Abdurrezzak el-Hasani'yi mahkemeye verdiler. Mahkemede onun görüşlerini tamamen çürüten ve Sabiîlerin yıldız ve gezegeni reddedip, küfür olarak görmelerine dayalı, gerçek inanç esaslarını yansıtan kutsal metinleri de delil olarak sundular.²⁷ Bu şekilde kendi inançlarının daha doğru şekilde anlaşılmasına yardımcı oldular. Kendilerini Sabiîler olarak bilen bu insanlar, yüzyıllardır Mezopotamya topraklarında yaşayan Mandenlerden başkası değildi.

Mezopotamya'nın fethiyle birlikte gayr-i müslim statüsüyle İslam hakimiyetine giren Sabiîler hakkında İslam âlimleri çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdi. Başta İbn-i Hazm (ölm: H.445/M.1063) ve Şehristânî olmak üzere Milel ve Nihal âlimleri, daha sonraki dönemlerde İslam âlimleri de eserlerinde Sabiîlerle ilgili bir çok değerlendirmeler yapmışlardır. Ancak bu bilgiler kısmen doğru, yüzeysel ve genel bilgilerden öteye geçememişti.²⁸ Genellikle M.S.9.yy.'ın son dönemlerine doğru Sabiîlerle ilgili yanlış değerlendirmeler artmaya başlamıştır. Bu döneme ait İslamî kaynakların çoğu Harran'da yaşayan ve yıldızlara, gezegenlere ve bunlara ait putlara tapınanlarla, Harran'dakilere tamamen farklı olan Bataklık Sabiîlerini ayırmışlardır. Ancak Harrânîlerin sosyo-kültürel alandaki başarılarına bağlı olarak, eserlerinde Sabiîlerin inanç ve ibadetleri başlığı altında Harrânîlerin inanç ve ibadetlerini işlemeye başlamışlardır. Daha sonraları Eski Türk Dininden Eski Mısır ve Yunan dinine, Çin dinlerinden Asur-Babil dinlerine kadar tüm dinsel gelenekleri Sabiîlik adı altında işlemeye başlamışlardır.²⁹ İslam âlimlerinin Sabiîlik hakkında karışık görüşlerinin tekrarı mahiyetinde bir örnek olarak Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'ân Dili" adlı tefsiri de verilebilir. Bu tefsirde Süryânîce konuşanların en eski millet oldukları ve bunların Sabiî oldukları belirtilmiş ve bu dine ait özellikler Sabiîlik adı altında anlatılmıştır.³⁰

Sabiîlik içe kapalı bir din görünümü arz etmesi sebebiyle diğer din mensuplarına göre bir farklılık arz etmektedir. Sabiîlerin menşe'lerinin ne olduğu üzerinde görüş ayrılığı olmuş, onları Hz. Nuh (a.s.)'a, Hz. Şit (a.s.)'e ve Hz. İbrahim (a.s.) Peygambere ulaştırılanlar olduğu gibi, yine onları Ehl-i Kitaptan olan Yahudi ve Hıristiyanlığa intisap ettirenler de vardır. Nitekim "Sâbi" kelimesinin Hz. Şit (a.s.)'in ikinci oğlu veya Hz. İdris (a.s.)'in

²⁷ Abdurrezzak el-Hasani, a.g.e., s.7-8.

²⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.23-24.

²⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.32.

³⁰ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1752.

oğlunun olduğu da iddia edilmiştir. Bunlar kendilerine Sabîî demişlerdir. Araplar da bunlara ve benzerlerine sapık ve yıldızlara tapanlar anlamında “Sabîî” veya “Sâbi” demişlerdir.³¹ Buradan Sabîîlerin çok eski bir dine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'in ifadesinden de anlaşıldığına göre, Sabîîler ayrı dinleri olan bir topluluktur. Zira onlar, orada müstakil din sahipleri arasında zikredilmişlerdir.³²

Batılı kaynaklara göre ise yıldızlara ve gezegenlere tapan Sabîîler, Harran Putperestleridir. Bu kaynaklardan Lady Drower'a göre Sabîîlerin hepsi putperest değildir. Drower, Mandenler (Betayih Sabîîleri) hakkında şöyle demektedir: “Aslında Sabîîlik putperest bir din değildir. Bilakis bu dinde ezeli ve ebedi olan bir Allah'a inanılmaktadır. Sabîîlerin hepsinin yıldızlara taptığı görüşü yanlış bir anlamadan kaynaklanmaktadır.”³³ Sabîîlerin kafir olarak tanımlanmalarının ve onların yıldızlara ve gezegenlere tapındıklarının söylenmesi gerçek Sabîîlerin karıştırılmasından meydana gelmektedir. Harran Sabîîleri putperesttirler. Kibleleri Kutup Yıldızının olduğu yöne doğrudur.³⁴ El-Hamevî de Sabîîler için, “Günümüzde Harran da otururlar”³⁵ der.

Sabîîleri incelerken onların yaşadıkları bölgeler ve uygarlıkları hakkında da bilgi vermemiz gerekir. Harran ve Betayih'deki Sabîîlerin, aynı soydan olmadıkları, onlar arasında bir isim benzerliğinden başka bir münasebet bulunmadığı ve onların inanç bakımından da farklı buldukları, kaynaklarda zikredilmektedir.³⁶ Bu konuda ilk kaynaklar, Mezopotamya bölgesini işaret etmektedir. Nitekim İbn-i Cerih demiştir ki: Ata'ya Sabîîlerin Mecûsî, Hristiyan veya Yahudi olmayan Sevad tarafında bir topluluk olduğunu söyledim. Ata da bizde böyle işittik, cevabını vermiştir.³⁷

Garra De Vaux; "Arab âlimleri, Mandenlerden hemen hemen hiç bahsetmezler, imayla onlara temas etseler de, ayrı iki isim altında incelememektedirler" demektedir. Ayrıca Arap alimlerin Sabîîler olarak Harrânîlerden sıkça bahsettiklerini vurgular. Yine Şehristânî'nin anlattığı Sabîîlik ona göre Harrânîlerdir. Ona göre Sabîîlik iki adı altında iki ayrı topluluk bulunmaktadır.

³¹ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1751.

³² Ferid Vecdi, *Dâiretu'l-Mâârif, el-Milel ve'n-Nihal (el-Fasl haşiyesinde)*, 2/6.

³³ Lady Drower, *The Mandaeans of Iraq and Iran, Oxford, 1937, (İng), s.12-20.*

³⁴ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.115.

³⁵ el-Hamevî, a.g.e., 2/23.

³⁶ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.109.

³⁷ Taberî, a.g.e., 1/360.

Bunlardan birisi, Mandenler veya Suhbaler olup, el-Cezire'nin Vaftizci Yahya Hıristiyanları fırkası. İkincisi ise Harran Sabiîleridir ki, uzun zaman Müslümanların hakimiyetinde yaşamış, müşrik bir topluluktur.³⁸ Carra De Vaux, M.S. 11. yy.da Harran ve Bağdat'ta, Sabiîlerin epeyce fazla olduğunu, 11. yy'ın ortalarından sonra, Harran Sabiîlerinin izlerinin kaybolmağa başladığını söylemektedir.³⁹

İ. Cerrahoğlu'na göre Sabiîlik, aslı itibarıyla ilahi bir dindir. Fakat zamanla değişik dinî, felsefî ve siyasî tesirler altında kalarak değişikliğe uğramış ve gizlilik kazanmış bir dindir. Bu bakımdan mezheb tarihçileri ve dinler tarihçileri onları incelerken ilk ve sonraki Sabiîler diye ele almaktadırlar. İlk Sabiîler daha ziyade Keldânîler ve Süryânîce konuşanlardır. Muhammed Hamidullah da onların menşeinin Babilliler olduğunu ifade etmektedir. Sonraki Sabiîler ise, Yunan, Yahudi, İran, Roma ve İslâm tesiri altında kalmış Mezopotamya kavimlerinin enkazıdır. İslam idaresi altında iken, bunların toplu olarak buldukları yerler, Harran ile Basra civarındaki Betayih bölgesidir.⁴⁰ Elmalılı Hamdi Yazır'a göre ilk Sabiîler Hint'te, eski Mısırlılarda, Süryânî ve Keldânîler de bazı farklılıklar ile yaşamış bir mezheptir. Bu mezhebi en fazla temsil eden Süryânî ve Keldânîlerdir. Eski Yunan ve Rum dinleri bunların bir yansımasıdır. Sonraki Sabiîler değişik kültürlerin tesiri altında kalmış Arap yarımadası ve Musul taraflarındaki Nebâtîler'dir.⁴¹ Elmalılı Hamdi Yazır'ın yukarıdaki ifadesinden ilk Sabiîlerden Harrânîleri, sonraki Sabiîlerden de Mandenleri kastettiği anlaşılıyor.

Süryânî ve Keldânî, yukarıda görüldüğü üzere Sabiîlikle ilgili olarak üzerinde durulan tabirlerdir. Süryânî tabiri Mezopotamya bölgesinde Hıristiyanlığı kabul ederek, Antakya'yı kendilerine merkez edinen ve kendilerine "Süryânî" ismini veren, eski Asurî, Aramî ve Keldânî ırkına mensup insanları ifade eden bir terimdir.⁴² Keldânî kelime olarak astrolog, müneccim, kahin, özellikle Babil'de oturan demektir. Keldânîler ise Babil ve çevresinde devlet kurmuş, ilimde, özellikle astroloji de ilerlemiş bir milleti ifade etmektedir. Bunlara Süryânîlerin ataları da denilmektedir. Keldânîlerle Nebâtîler genelde birbirine karıştırılmaktadır. Günümüz alimleri Keldânîlerin Nebâtîlerden farklı olduklarını ispatlamışlardır. Bazı tarihçilerde Keldânîler denince, Aramileri, Hititleri ve Süryânîleri

³⁸ Carra De Vaux, Sabiîler" İslâm Ansiklopedisi, MEB. Yay., İstanbul, 1967, 10/9.

³⁹ Carra De Vaux, "a.g.md., 10/10.

⁴⁰ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.105.

⁴¹ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1751.

⁴² Kadir Albayrak, Keldânîler ve Nasturîler, Vadi Yay., Ankara, 1997, s. 8

kastetmektedir. Yaşadıkları yerler olarak Babil, Asur ve Cezire adı verilen, Fırat ve Dicle arasındaki bölgedir.⁴³ Keldânîler Fırat ve Dicle arasındaki topraklarda Tufan'dan sonra yaşamışlar, Küfe ve Sevad gibi şehirleri kurmuşlardı.⁴⁴ Nitekim İbn-i Nedim'de Harrânîlerin Keldânîlerin soyundan olduklarını ve kendi döneminde Sabîiler olarak meşhur olduklarını vurgular.⁴⁵ Bazı kaynaklarda Hz. Nuh (a.s.) zamanında Tufandan sonra Babil'e inenlerin Keldânîler olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶

Muhammed Hamidullah, "İslam Peygamberi" adlı eserinde Sabîilerin Kur'an'da üç yerde zikredildiğini, bunun dışında ne Kur'an-ı Kerim ne de hadis-i şeriflerde Sabîilerin inanç ve tarihi gelişmeleri hakkında bilgi olduğunu zikreder. Ona göre Sabîilik Rasûlullah (s.a.v.) devrinde, çıktığı yer olan Irak da dahil olmak üzere, bütün Arabistan'da esasen ölmüş bulunan bu dinin, asıl ve esasının yıldızlara tapmak olduğu sanılmaktadır.⁴⁷

Sabîilerin menş'eleri konusunda Mevdudi'nin ve daha bir çok araştırmacının yaptığı ayırım bu konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. "Eski çağlarda iki topluluk insan bu adla tanınmaktadır."

1-Irak'ın yukarı bölgesinde sayıca çok bulunan ve vaftizi uygulayan Hz. Yahya (a.s.)'nin takipçileri,

2-Dinlerini Hz. Şit (a.s.) ve Hz. İdris (a.s.) gibi peygamberlere dayandıran, doğa olaylarının gezegenler tarafından, gezegenlerin melekler tarafından yönetildiğine inanan ve yıldızlara tapan insanlardır. Merkezleri Harran'dır ve bu dinin kolları bütün Irak'a yayılmıştır. Bunlar, felsefe ve bilimdeki bilgileri ve tıptaki başarıları ile bilinirler.⁴⁸

Mevdudi başka bir eserinde: Kur'an-ı Kerim'de sözü edilenlerin birinci topluluk olmasının kuvvetli olduğunu, çünkü ikinci topluluğun Kur'an-ı Kerim'in inişi sırasında aynı isimle meşhur olmadığını söyler.⁴⁹

⁴³ Kadir Albayrak, a.g.e., s. 23-28-29.

⁴⁴ el-Hamevî, a.g.e., s. 3/373.

⁴⁵ İbn-ü Nedim, a.g.e., 1/5-1/442.

⁴⁶ El-Hamevî, a.g.e., 1/309.

⁴⁷ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1990, 1/648.

⁴⁸ Mevlana Seyyid Ebu'l-Ala Mevdudi, Tefhimü'l-Kur'an , Çev: Ali Bulaç ve Kurul, İnsan Yay., İstanbul, 1991, 3/351.

⁴⁹ Mevlana Seyyid Ebu'l-Ala Mevdudi, Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hayatı, Çev: Ahmet Asrar, Pınar Yay., İstanbul, 1992, 2/46.

Birunî de aynı ayrımı yapar. Birunî, Harrânîlerin Güney Kutbunu kible edindiklerini söylemektedir.⁵⁰

Birunî'ye göre Harrânîler gerçek Sabîiler olamaz. Çünkü Harrânîler Veseniyye (Putperestler) ve Hunefa (Hanifler) olarak isimlendirilmişlerdir. Gerçek Sabîiler, Kurus, geri dönmelerine izin verdiğini Babil'de kalıp kendi aslı inançlarını Mecûsîlik, Yahudilik ve eski Babil dinleriyle karıştırıp Şam'daki Samirîler gibi yeni bir din ortaya çıkarmışlardır. Sabîilerin çoğu Vasıt ve Mezopotamya Bölgesindedir. Hz. Nuh (a.s.)'un neslinden gelirler. Bu bölgede oturanlar Harrânî olduklarını kabul etmezler. Mesela Harrânîler kible olarak güneyi seçerken, Sabîiler kuzeye yönelmişlerdir.⁵¹ Birunî'nin Sabîilerin yerini Güney Irak'ta göstermesinden dolayı bunların Mandenler olduğunu söylemek mümkündür.

Halil demiştir ki: Sabîiler dinleri Hıristiyanlara benzeyen bir topluluktur. Eğer onları tanımak istersen onlar; kibleleri gündüzün ortasında güney rüzgarının estiği yerdir. Onlar Hz. Nuh (a.s.)'un dini üzerine olduklarını iddia eden bir topluluktur.⁵² Bugün Irak'ta oturan Mandenler bütün ibadetlerinde kuzeye yönelmektedirler.⁵³ Ayrıca Hz. Nuh (a.s.)'u peygamber olarak kabul etmekte ve onu insanlığın Tufan ile yok edildiği, üçüncü felaketten Işık tanrısınca kurtarılan bir peygamber olarak görmektedirler.⁵⁴

Sabîiliğin menşei ile ilgili bir kavram da “*Nasurai*”dır. Mandence'de “*gözetleyen, koruyan*” anlamına gelen bu kelime, Sabîilerin ataları için ve sonraki Sabîilerde gizli bilgi ve sırlara sahip olanlar veya dindar Sabîiler için kullanılmaktadır. Çeşitli kaynaklarda Nasuralar'ın Hz. İsa (a.s.) öncesi dönemde Yahudilik içerisinde çıkmış olan ve Ortodoks Yahudilerle anlaşmazlığa düşen ayrılıkçı bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵ Ayrılıkçı Nasuralardan başlayan milattan önceki ve sonraki yıllarda Filistin-Ürdün yöresinde ortaya çıkan ayrılıkçı Yahudilerle, Sabîiler arasında benzerlikler mevcuttur. Örneğin Sabîilik'te vaftiz ile Essenîler ve Hemerohaptistler tarafından yapılan vaftiz arasında bir çok

⁵⁰ Günay Tümer, *Birunî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, Diyanet Yay., Ankara, 1991, s.197.

⁵¹ Birunî, *Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, el-Asaru'l-Bakiye ani'l-Kuruni'l-Haliye*, Eduard Sachau Neşriyat, Leipzig, 1923, s.206.

⁵² Tabersî, *a.g.e.*, 5/280.

⁵³ Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s.188.

⁵⁴ Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s.188.

⁵⁵ Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s.47.

paralellikler bulunmaktadır. Bu vaftiz daha çok İslam'daki gusül ve abdeste benzemektedir.⁵⁶

Yukarıda geçen kısıtlı sayıdaki rivâyetlerden başka rivâyetleri de birleştirdiğimizde Sabîîlerin inanç sistemleri hakkında sağlıklı ve düzenli bilgi elde etmek mümkün değildir. Diğer yandan M.Ö. Üçüncü bin yılda Harran'ın yıkıldığı Miladi 13. yy.'a kadar varlığını sürdüren Harrânîlerin özellikleriyle Sabîîlerin özelliklerinin karşılaştırılması bu konuyu biraz daha karmaşık hale getirmiştir. Genellikle M.S. 9. yy.'ın son dönemlerinden sonra yazılan Sabîîlerle ilgili bilgilerde, Harrânîlerle Basra ve Vasit arasında yaşayan Sabîîlerin arası ayrılmıştır. Ancak daha sonra Harrânîlik ön plana çıkmış ve başka dinler de Sabîîlik arasına sokularak tüm dinsel gelenekler Sabîîlik olarak nitelendirilmiştir.⁵⁷

Elmalılı Hamdi Yazır'ın da tefsirinde değindiği üzere Sabîîlerin kimliği üzerinde hicri ilk asırlardan başlamak üzere bir çok münakaşa yapılmıştır. Biz bu münakaşadan Kur'an'da Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerle birlikte zikredilen topluluğun, Güney Mezopotamya'da yaşayan ve sonra ki kaynaklarda "Bataklık Sabîîleri" yada "Vaftiz olanlar" gibi isimlerle adlandırılan topluluğun gerçek Sabîîler olduğu, görüşünü tercih ettik. Klasik İslâmî kaynaklarda bunlarla ilgili verilen bilgiler daha ziyade gözleme dayalı olup Sabîîlerin gerçek yapılarını yansıtmaya açısından oldukça yüzeyseldir. Nitekim Elmalılı Hamdi Yazır, Sabîîlerin kim olduklarına dair görüşleri zikrettikten sonra şöyle demiştir: "Bunlardan anlaşılıyor ki, Sabîîlik esas itibariyle Allah tarafından indirilmiş bir dindir. Fakat zamanla felsefi ve siyasi tesirler altında değişikliğe maruz kalarak gnostik bir karaktere bürünmüştür. Buna göre önceki ve sonraki Sabîîler arasında ortak ve belirgin yönler bulunacaktır."⁵⁸

Bu görüş Sabîîlik hakkında söylenebilecek en doğru sözdür. Çünkü gerek Harrânîler, gerekse Mandenler, Sabîîlik noktasında birçok ortak noktada buluşmaktadırlar. Ancak farklı noktalarda yok değildir. Ayrıca İslâmî kaynaklarda Sabîîlik hakkında karışık rivâyetlere rastlıyoruz. Bu bilgilerin karışık ve yüzeysel kalmasında şüphesiz Sabîîliğin içe kapalı bir din olması, kendilerini Sabîî olarak gösteren Harrânîler ve âlimlerin gözlemle yetinmelerinin de etkisi olmuştur. Şehristânî başta olmak üzere, sonraki bazı İslam âlimlerinin Sabîîlik hakkındaki görüşleri daha çok Harran Putperestlerini yansıtmaktadır. Çünkü Hz. İbrahim (a.s.)'in Harran'da yaşamış olması, onun Haniflerden bahsetmesi ve

⁵⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.51.

⁵⁷ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.30-31.

⁵⁸ Hamdi Yazır, a.g.e., 3 /1751.

yukarıda bahsetmiş olduğumuz diğer bazı ipuçlarından bu sonuç kolaylıkla anlaşılabilir. Sabîilerin Güney Mezopotamya’da yaşayan Mandenler olduğu görüşü de bulunmaktadır. Onlar sonraki kaynaklarda “*Bataklık Sabîileri*” ya da “*el-Muğtasıla*” (Vaftiz olanlar) gibi isimlerle adlandırılmışlardır. Bu nedenle Mandenleri ve Harrânîleri ayrıca inceleyeceğiz.

3-Harran ve Mezopotamya’nın İnanç Tarihi

Antik Mezopotamya'nın dini coğrafyasını belirlemek oldukça zordur. Burada yaşayan kavimlerin inançları birbirine girmiş durumadır. Asurluların, Aramilerin, Babilîilerin veya Keldânîilerin dini yönden bir çok benzerlikleri bulunmaktadır. Hatta bu kavimlerin tanrıların isimleri bile birbirine girmektedir. Sabîilikle beraber onunla ilgili başka bir kelime olan Keldânîliğin devamı olan Harrânîlik, kendini Sabîilik olarak göstererek bazı yanlış anlamalara sebep olmuştur. Yunanlılar Hıristiyan olduktan sonra eski Yunan, Keldânî ve Mısır dinlerindeki özellikleri kendilerinde devam ettiren, putlara tapıcı bir topluluk olan Harrânîlik, Abbasiler döneminde Sabîiliği kendileri için kullanmışlardır.⁵⁹

İslam öncesi Ortadoğu bölgesinde bir çok uygarlık ve din yaşamıştır. Bunların başlıcaları Farslılar, Babilîiler, Yunanlılar, putperest kültürler, Hıristiyanlar, ve Yahudilerdir. Harrânîler için “Harrânî” ismi başka isimlerden daha fazla kullanılmıştır. Abbasiler zamanında Harrânî olarak adlandırmaları olmuştur. Bazen Sabîiler olarak bilenen Harrânîler, önceleri Veseniyye (Putperestler) ve Hunefâ (Hanifler) olarak adlandırılmıştır.⁶⁰ Nitekim Şehristânî de aynı şekilde bir ayrım yapar. Sabîiliğin Hanifliği'nin karşıtı olduğunu söyler. Şehristânî ayetlerden deliller getirerek Sabîilerin düşünce tarzlarının yanlışlığı üzerinde durur. Ancak Şehristânî, onların tarihi gelişimleri ve nerde yaşadıklarına dair bilgi vermez. Ancak Ortadoğu da felsefe yönünden meşhur olmuş, topluluklar ve Hz. İbrahim (a.s.)'in hayatı incelendiğinde onun kimlerden bahsettiği ortaya koyulabilir. Çünkü Hz. İbrahim (a.s.) Şehristânî'nin üzerinde çok durduğu bir isimdir. Şehristânî'nin Sabîiler olarak kimleri kastettiği net olarak anlaşılmamaktadır. Ancak o, Sabîilerin ruhânî varlıkları, Haniflerin ise maddi varlıkları aracı kabul ettiklerinden bahseder.⁶¹ Şehristânî'nin anlattığı her iki topluluk, daha önceki bilgiler ve Haniflik konusunda bundan sonraki bölümde

⁵⁹ *Birûnî, a.g.e., s.318.*

⁶⁰ *Birûnî, a.g.e., s.318.*

⁶¹ *Şehristânî, a.g.e., 2/289.*

verilecek bilgiler ışığında Keldanilerin devamı olan, Harrânilerin iki kolu olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü gerek Keldânilerde, gerekse bu bölgede yaşayan diğer bir Kavim olan Akadlarda ruhlara tazim bulunmaktaydı. Bu tazim bu kötü ruhlardan gelebilecek belaları savmak amaçlıydı. Söz konusu ruhlar bazen insan, bazen asla, bazen ejderha, bazen bir çeşit canavar şeklinde tasavvur edilmekteydi.⁶²

Bazı İslam kaynakları ise Sabiîliği Hz. Nuh (a.s.) peygambere dayandırmaktadır. Örneğin, "Tehzip'te Sabiîler, dinleri Hıristiyanlara benzeyen bir topluluktur. Kibleleri güney rüzgarının estiği yerdir. Hz. Nuh'un (a.s.) dini üzerine oldukları söylenir"⁶³ denilmektedir. Hz. Nuh (a.s.), Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamberin hadislerinde önemli bir yeri teşkil etmektedir. İsmi Kur'an'da 43 kez geçmektedir. Meşhur Tufan hadisesinden dolayı insanlığın ikinci babası kabul edilmiştir. Karar sahibi "ulü'l-azm" peygamberlerden biri kabul edilmiştir.⁶⁴

Hz. Nuh'un peygamber olarak gönderildiği kavmin dinin özellikleri hakkında çeşitli görüşler atılmıştır. Bazı alimler, bu kavmin, küfür, fuhşiyat, içki içmek ve eğlencelere dalarak, Allah'a itaat etmekten yüz çevirmek gibi bu çirkin işlerle meşgul olduklarını söylemişlerdir. Bir kısım alimler ise Bîveresb'e itaat eden insanlar olduklarını ortaya koymuşlardır. Bîveresb, Sabiîliği ilk defa ortaya koyan kişi olarak kabul edilmektedir. Hz. Nuh (a.s.)'un kavmi ona tabi olmuşlardır.⁶⁵

Kur'an-ı Kerim Hz. Nuh (a.s.)'un kavminin putperest bir toplum olduğunu bildirmektedir. "*Sakin taptıklarınızı bırakmayın. Hele Ved, Suva, Yegus ve Nesr'den asla vazgeçmeyin, dediler. Onlar böylece pek çok kişiyi sapturdılar.*"⁶⁶ Ayrıca onun kavmi ve ailesiyle olan mücadelesi kendi adıyla anılan bu ve diğer sûrelerde anlatılmaktadır.⁶⁷ İbn-i Esir eserinde bu putperest kavmin Sabiîliğin bir kolunu teşkil ettiğini söyler. Bu konuda onların da ruhlara, yıldızlara ve heykellere tapmalarını delil getirir. Sabiîlerin putlar vasıtasıyla yedi gezegene, bunlarla ruhlara, ruhlar vasıtasıyla da kainatın yaratıcısına tapmaları sonucunda yeryüzünde ilk defa putperestliğin ortaya çıktığını söyler.⁶⁸ İbn-i

⁶² Kadir Albayrak, a.g.e., s. 54.

⁶³ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1751; İbn-i Esir, a.g.e., 1/47.

⁶⁴ Ahzap, 33/7; Ahkaf, 46/35.

⁶⁵ İbn-i Esir, a.g.e., 1/53.

⁶⁶ Nuh, 29/23-24.

⁶⁷ Nuh, 29/28; Hud, 11/37-44; Saffat, 37/79.

⁶⁸ İbn-i Esir, a.g.e., 1/53-54.

Hazm, Sabîilerin temel görüşlerini anlattıktan sonra Hintliler ve Cahiliye Araplarındaki putlara tapınmanın, Sabîilerdeki yıldızlara tapınmadan kaynaklandığını söyler. Yine ona göre Sabîilik gerçek olmayan dinlerin ilkidir. Sabîiler sonradan uydurdukları şeylerle gerçek dinlerini değiştirmişlerdir.⁶⁹

Şehristânî, "el-Milel ve'n-Nihal" adlı eserinde Harrânîleri önce "Sabia" ve "Hunefa" olarak iki kısma ayırmıştır. Hz. İbrahim (a.s.) zamanında olan bu ayrılmadan sonra Sabîileri gruplara ayırarak onlardan bahseder, onların çeşitli düşüncelerini aktarır.

Hz. İbrahim (a.s.) peygamber Tevrat'ta Haran, çivi yazıtlarında Harranu şeklinde geçen Harran şehrinde yaşamıştır. Bu bölge İslam tarihçilerine göre el-Cezire veya "Asur Ceziresi" adı verilen Yukarı Mezopotamya'nın Diyar-ı Mudar denen kısmının çoğu zaman merkezi olmuştur.⁷⁰ Buranın konumuz açısından önemi, Ay, Güneş ve Yedi Gezegenin kutsal sayıldığı eski Mezopotamya dinlerinin merkezi olmasıdır. Buradaki Sin (Ay) Tapınağı çeşitli devirlerde putperest dinlerin ilgi odağı olmuş ve Harran bu özelliğini Selçukluların ilk dönemlerine kadar korumuştur.⁷¹

Harran kelimesi, Asur ve Keldanîlerin dilinde yol, Arapça'da sıcaklık anlamında ki "harr" kelimesinden türemiştir. Bazı rivâyetlere göre, Tufan'dan sonra yeryüzünde kurulan ilk şehirdir.⁷² Başka bir rivâyete göre, Hz. Nuh (a.s.) peygamberin torunlarından Kaynan veya Hz. İbrahim (a.s.) peygamberin kardeşi Ârân tarafından kurulan Harran, tarihin eski devirlerinde büyük bir ticaret şehriydi.⁷³ Harran'dan tarihi kaynaklarda ilk defa M.Ö. 2000 başlarında; Kültepe ve Mâri Tabletlerinde bahsedilmektedir. Bu tabletler arasında, Harran'daki Sin (Ay Tapınağı) Mabedi'nde bir antlaşma yapıldığına dair bir belge bulunmaktadır. Yapılan bu antlaşmaya Harran'daki Ay ve Güneş tanrıları şahit tutulmuştur.⁷⁴ Bu tarihten sonraki, Hitit çivi yazısı tabletlerinde sık sık Harran'dan bahsedilmektedir. Harran bu devirde sırasıyla Babilliler, Mittaniler, Hititler, Asurlular ve İkinci Babil Devletinin idaresinde bulunmuştur. Asurlulara ait belgelerde Harran ismine sıkça rastlanmaktadır.⁷⁵

⁶⁹ İbn-i Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahva ven-Nihal, Daru'l-marife Yay., Beyrut, 1975, 1/34-35,115.*

⁷⁰ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul,1960, s. 5.*

⁷¹ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993, s. 3.*

⁷² *el-Hamevî, a.g.e., 2/235.*

⁷³ *el-Hamevî, a.g.e., 2/235. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 3.*

⁷⁴ *Fikret Işıltan, a.g.e., s. 5.*

⁷⁵ *Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 3.*

Hz. İbrahim (a.s.) Mandenler tarafından da bir peygamber olarak kabul edilmektedir. Sabîiler Hz. İbrahim (a.s.)'i "Ruha'nın Peygamberi" olarak adlandırırlar ve onun aslında dönecek bir Sabîî olduğunu ileri sürerler. Sabîilere göre aslında koyu bir mü'min ve Nasurai olan Hz. İbrahim (a.s.), vücudunda çıkan bir hastalığı tedavi maksadıyla sünnet edilmiş ve manen kirlenmiştir. Bundan dolayı Sabîî toplumunu terk eden Hz. İbrahim (a.s.) kötü güçlerden birisi olan Yurba'ya tapınmaya ve Sabîilere saldırmaya başlamıştır. Yurba'nın kendisine kazandırdığı süfli güçlerle güçlenen Hz. İbrahim (a.s.), daha sonra Sabîî toplumuna saldırmaya başlamıştır.⁷⁶

Hz. İbrahim (a.s.) Babil şehrinde bir müddet yıldızlara tapan Sabîilerle mücadele ettikten sonra Babil hükümdarı Nemrut tarafından ateşe atılmış ve bu olaydan Allah'ın yardımıyla kurtulduktan sonra inananlarla birlikte Şam'a göç etmiştir. Bu olayda dikkat çeken bir nokta da Babil hükümdarı Nemrut'un da bir Sabîî olmasıdır.⁷⁷

Mısır'a da giden Hz. İbrahim (a.s.) Kenân iline gelip burada yerleşmiştir. Babil şehrinin Hz. Nuh (a.s.)'un çocukları kurmuşlardı. Onlardan bir kısmı daha sonra ayrılıp Dicle kenarında, bugünkü Musul şehrinin karşı yakasında Ninova şehrinin kurmuşlardı. Nebâtiler Babil'i başkent yapıp uzun süre burada hakimiyet sağlamışlardı. Sonradan bu topraklarda Asurlular hakimiyet kurmuşlar ve Ninova'yı başkent yapmışlardı. Babil şehri de bu nedenle Asurluların hakimiyetine girmiştir. Bunlar Nabt kavmine mensuptular ve Süryânîce konuşuyorlardı. Süryânîce konuşanların yaşadıkları bu topraklar Irak ve Şam bölgesidir. Daha sonra bu bölgede Keldânîler hakim olmuş ve Nabt kavminin ilim ve kültürüne mirasçı olmuşlardı.⁷⁸

Müneccimliğin kurucusu, Sabîiler, Keldani soyundandır. M.Ö. 536 yılında İran hükümdarı Keyhüsrev'in Babil'i zabdetmesi üzerine, Keldânîler zulüm ve baskı görmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Sabîilik yerine Mecusilik yerleşmeye başlamış ve Keldânîler etrafa dağılmak zorunda kalmışlardır. Bir kısmı da Arap topraklarına göçmüştür. Bu şekilde

⁷⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.143-144.

⁷⁷ İbn-i Hacer, Ahmed b. Ali Ebu'l Fazl el-Askalanî, Fethu'l-Bâri, Daru'l-Marife Yay., Beyrut, H.1379/M.1959, Muhakkik: Muhammed Fuad Abdu'l-Baki, Muhibbidin el-Hatip, 10/593.

⁷⁸ el-Hamevî, a.g.e., 3/279; Ahmed Cevdet Paşa, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, Sadeleştirilen: Metin Muhsin Bozkurt, Merve Yay., İstanbul, Trsz, 1/9-10.

hem Sabîliği, hem de astrolojiyi Arap Yarımadasına sokmuşlardır. Bundan sonra Sabîiler Arap Yarımadasında Hıristiyan ve Yahudiler gibi bir yer tutmuşlardır.⁷⁹

İşte Harrânîler bu farklı uygarlıklar içerisinde oluşmuş bir topluluktur. Onlar atalarından özellikle Keldânî ve Nebâtîlerden bir çok adet ve geleneği yaşatmışlardır. Keldânîlerin önemli bir özelliği, Tevrat'ın emirlerini terk etmiş putperest bir toplum olmalarıydı.⁸⁰

Hz. İbrahim (a.s.)'in gerek Harrânîler, gerekse Mandenler tarafından tanınması her iki bölgede de yaşamış olmasıyla izahı mümkündür.

Hz. İbrahim (a.s.)'in yaşadığı Fırat ve Dicle arasındaki bu topraklarda Asurlular ve Keldanîler Sami soyundandır. Burada kurulan Asur ve Babil sentezi yeni bir dinin temelini atmıştır. Burada birçok tanrılar, siyasi devletin üstünlük sağladığı zamanında baş tanrı olarak ortaya çıkmış ve tanrılar arasında bir kaynaşma meydana gelmiştir. Bu tanrıların en önemlileri Enlil, Sin ve Marduk'tur. Hz. İbrahim (a.s.)'in doğduğu yerin tanrısı Sin ve onun oğlu Şamaş, Güneş ve Adalet tanrısıdır.⁸¹ Ayrıca bu bölgede verimlilik, aşk ve savaş tanrısı Venüs Gezegeniydi. Sulama suyunun tanrısı Enki, insanların tarım tekniklerini geliştirmelerine yardımcı olan ve Tufan'dan sonra insanların sağ kalmalarını temin eden tanrıydı. Bazı hayvan ve bitkilerin bereketlenmesini sağlayan Tammuz'du. Nergal Cehenneme ait dünyanın tanrısıydı.⁸² Keldânî şehirlerinin her birinin kendine mahsus bir ilahı bulunuyordu. Halk şehrin sahibi ve koruyucusu olarak bu ilahlara tapardı. Zamanla bu şehirlerde bulunan tanrıların hepsine birden tapılmaya başlamıştı.⁸³

Putperest Sabîiler her şahıs bir heykelin karşılığı olarak yedi yıldızın örneği üzerine, şahısları putlar edinmişlerdi. Bu konuda demir ve başka şeylerle, ona özel cevher ve füllerin kendinden çıktığı görünüşüne göre, heykel cevherine riayet ettiler. Yine bu konuda ihtiyaçlarını karşılamaya etki edecek zaman, vakit, derece, dakika, ve münecimlikle ilgili her şeyi kullandılar. Bu heykelleri özel buhurlarla kokuladılar. Mühürleriyle onu mühürlediler ve elbisesini giydirdiler. Ona ait duayla dua ettiler. Ona ait

⁷⁹ Seydişehri, Mahmut Esad, *İslam Tarihi, Sadeleştirilenler: Ahmet Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 1983, s. 172-175.*

⁸⁰ İbrahim b. İsa, *Hidayetü'l-Hiyari, el-Mektebü'l-İslâmî Yay., Beyrut, 1406, Muhakkik: Züheyr Şüveys, 1/138.*

⁸¹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Ankara, 1966, s. 83.*

⁸² Mircae Eliade-Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü, Çev: Ali Erbaş, İnsan Yay., İstanbul, 1997, s. 216.*

⁸³ Kadir Albayrak, *a.g.e., s. 51.*

dualarla yalvararak ihtiyaçlarını ondan istediler. Bütün bu uydurdukları şeyleri yaptıktan sonra ihtiyaçlarının giderildiğini söylüyorlardı.⁸⁴

Şehristânî, Hz. İbrahim (a.s.)'in öncelikle putperestlerin delillerini geçersiz kıldığını söyler ve şu ayeti örnek verir. "*İşte bu kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerdendir. Biz dilediğimiz şahısların derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz Rabbin, hikmet sahibi ve her şeyi bilendir.*"⁸⁵ Şu delil ise Sabîîlerin söz olarak mağlup edilmesidir. "*Yontuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz. Oysa ki Allah sizi ve yaptıklarınızı yarattı.*"⁸⁶

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a göre Sabîîlerin belirgin özellikleri şu dört maddede özetlenebilir:

- 1-Aslında Allah tarafından indirilmiş bir dinden alıntı ve bu dinden sapma,
- 2-Ruhânîlik taassubu, onlara aşırı bağlılık, diğer bir ifadeyle meleklerle tapma.
- 3-Yıldızlara tapma.
- 4-Putlara tapma.

Bu dört özellikten ruhânîlik taassubu yani meleklerle tapma ve bundan kaynaklanarak yıldızlara tapma en bâriz özellikleridir. Putlara tapmanın bu iki ruh haletinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁸⁷

Bu özellikler altında mutlak Sabîîlik Hintlilerin Buda'sını, Çin'in Konfüçyüs'ünü son zamanların Spirtizm, Spiritualizm ve İdealizm dedikleri akımların ve Hıristiyanların Endüzyast topluluğunun aslını oluşturmaktadır. Özellikle Hızbânîlik; Panteizm ve Panteist kelimelerinin karşılığıdır. Hulûl, Allah'ın cihanın canı, Âlemin ruhu olması inancı, eski Yunan ve Roma dinlerinde ilâhların doğurma ve doğum yoluyla çoğalması görüşleri, Hızbânîlere dayanmaktadır. Hıristiyanların ruhânîyetçilik ve Hz. İsa (a.s.)'nın ilâhlığını iddia etmelerinde Hızbânîlerle benzerlikleri vardır. Şer meselesinde de Mecûsîlere benzemişlerdir. Hırıbbânîler Hızbânîler kadar ileri gitmemiş, az da olsa peygamberlerin izini takip etmişlerdir.⁸⁸

⁸⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/352.

⁸⁵ En'am, 6/83.

⁸⁶ Saffat, 37/95-96.

⁸⁷ Hamdi Yazır, a.g.e., 3 /1765.

⁸⁸ Hamdi Yazır, a.g.e.,3 /1765.

4- Harrânîlerin Sabîî İsmi Almaları

Harran, putperest olan Harrânîlerin merkezi idi. İslam devrinde bile burası, putperest dinle Yunan kültürünün merkezi olarak kalmıştı, orada felsefe, riyaziye ve astronomi tedaris edilmişti. Sabîîler hakkında, İslam âlimlerinin en çok bahsettikleri de bunlardır. Halbuki bu bölge halkının Sabîî ismini alması Halife Me'mun (H.170-218/M.786-833) zamanına tesadüf eder.⁸⁹

Harran Sabîîleri hakkında, İbn-i Nedim (ölm: H.385/995) şu bilgileri vermektedir: Bir Hıristiyan olan Ebu Yusuf, "Fi'l-Keşfi an Mezahibi'l-Harraniyyin" adlı eserinde, zamanındaki Sabîî olarak bilinenler hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Halife Me'mun Bizanslılarla muharebe için Mudar (Diyarbakır)'dan geçerken, Harnanî veya Harrânîlerden bir toplulukla karşılaşır. Onların saçları uzun ve elbiseleri başkaydı. Halife Me'mun onlara, "Ehl-i Zimmet misiniz" diye sorduğunda, Harrânî'yiz diye cevap verirler. Bunun üzerine, Hıristiyan, Yahudi veya Mecûsiler misiniz, diye sorar. Hayır cevabını alınca, onlara, kitabınız ve peygamberiniz var mıdır, sorusunu yöneltir. Bu soruya da olumlu bir cevap veremezler. Halife Me'mun, onlara, "O halde siz putlara tapan zındıklarsınız, sizi öldürmek helaldir" der. Kendilerinin cizye verdiklerini söyleyince, Halife Me'mun, "Cizye, Allah'ın, Kur'an-ı Kerîm'de gösterdiği Ehl-i Kitaptan alınır. O halde sizin yapacağınız şey, ya Kur'an'da adı geçen Ehl-i Kitaptan birini seçecek veya ölümü tercih edeceksiniz. Size dönünceye kadar müsade ediyorum," der. Onlar da saçlarını kesip, elbiselerini değiştirdiler. Bir çoğu Hıristiyan oldu. Bir kısmı da Müslüman oldu. Pek azı da eski dinlerinde kaldılar. Diğer bir rivâyette de onlar, Halife Me'mun'a "Biz Sabîî'yiz. Bu bir din ismidir, Kur'an'da da adı geçmektedir." dediler. Halife Me'mun'un ölümünden sonra çoğu dinden dönüp saçlarını uzattılar. İşte o zamandan bu yana kendilerine Sabîî denmektedir."⁹⁰

Gerçekte Harran ve etrafında bu dinin mensupları yoktu. Me'mun'un ölüm haberi geldikten sonra, çoğu eski inançlarına dönüp saçlarını uzatmışlardı. Sabîî olarak göründükleri için Müslümanlar onlara kaftan giymeyi yasaklamıştı. Çünkü kaftan Sultanın adamlarının kıyafetlerindendi. Müslümanlığı kabul etmiş olanlar ise korkularından eski dinlerine dönememişti. Bu yüzden görünüşte Müslüman kaldılar. Erkek çocuklarına

⁸⁹ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam, Mektebetü Nahtati'l-Mısriyye Yay., Kahire, 1955, s.130.*

⁹⁰ İbn-i Nedim, *a.g.e., s. 445.*

Müslümanlığı, kız çocuklarına ise eski dinlerini benimsettiriyorlardı. Bunu farkeden Harranlı âlimler, onlar, Ehl-i Kitap sayılmadığı için onlarla evlenmeyi yasaklamıştır.⁹¹

5-Harrânîlerin Felsefi Yönleri

Mes'ûdî (Ölm: H.346/957) ise "Harran Sabîilerin Yunanlıların avam tabakası olduğunu ve felsefelerinin ise Mütékaddimun felsefesinin Hâşeviyye kısmı olduğunu" söylemektedir.⁹²

İskender'in fethi üzerine bir çok Yunanlı Harran'a gelip yerleşmiş ve kendi kültürlerini burada yaymışlardır. Bunların Yunan kültürü ile olan kuvvetli bağları devam etmiş ve burada Yeni Eflâtunculuk ile karışmış yeni bir din teşekkül etmiştir.⁹³ Bu dinin temel özelliği Yunan felsefesiyle, putperestlik karışımı bir din olmasaydı.⁹⁴ İskenderiye Medresesi devrini tamamladıktan sonra Antakya'dan Mütevekkil (847-861) zamanında Harran'a intakal etmiştir.⁹⁵

Gnostizimin ilk temsilcisi Babil inançlarını değişik şekilde sürdüren "Heramise" (Hermes) sayılabilir. Babillilerde kahin adı verilen bir takım kişiler, Âlemin ilmî bir şekilde gözlenmesi için dikkatlerini gökyüzündeki nizama çevirmişlerdi. Özellikle bu düşünüşün etkisinde kalanlardan Valentin, Basilide, Simon, Saturnin, Marcion gibi düşünürler ilahî gerçeğe aynı zamanda sezgi yoluyla ulaşılabilceğini iddia ediyorlardı. Babil inançlarıyla Tevrat ve Hıristiyanlık birbirine karışmıştı.⁹⁶

Şehristânî, Sabîileri tanıtırken onların felsefe yönünden meşhur olduklarını vurgulamaktadır. Ona göre, inanç açısından Sabîiler somut şeylere dayanan ve aklı ön plana çıkaran bir topluluktur.⁹⁷ Ona göre Sabîilik, felsefî düşünceleri, Cahiliye Devrinde Arap düşüncesi ve Hind düşüncesi gibi karşıt düşünceleri içinde barındıran dinlerdir. Bu dinlerin

⁹¹ *İbn-i Nedim, a.g.e., s. 445; Ramazan Şeşen, a.g.e., s.54.*

⁹² *Mes'ûdî, a.g.e., 1/95.*

⁹³ *Fahreddin Olguner-Y. Kuveyrdr, İslam Felsefesinin Kaynakları, İstanbul, 1975, s. 166.*

⁹⁴ *Katip Çelebi, a.g.e., 1/30.*

⁹⁵ *Fahreddin Olguner-Y. Kuveyrdr, a.g.e., s. 168.*

⁹⁶ *Hasan Küçük, Antik Çağdan Günümüze Felsefe Tarihi, Dersadet Yay., İstanbul, 1985, s. 27.*

⁹⁷ *Şehristânî, a.g.e., 2/289.*

dayanak noktaları doğru yaratılış, sağlam akıl ve saf zihne dayanmaktadır.⁹⁸ Bu bölgenin uzun yıllar hellenizim ve felsefenin merkezi olması, Şehristânî'nin bu bölgedeki Harrânîleri anlattığı düşüncesine sevk etmektedir.⁹⁹

Nitekim Yunan felsefesinin kökeninin Doğu'da olduğuna dair ilk çağın sonralarında denemeler yapılmıştır: Yahudiler, Yeni Pythagorasçılar, Yeni Platoncular ile Hıristiyanlar Yunan felsefesinin kökeninin Doğu'da olduğu savını yaymışlardır. Örneğin; 2. yüzyılda yaşamış olan Numenios adında bir Yeni Pythagorasçı, "Platon, Attika diliyle konuşan Musa'dan başka bir şey değildir" demiştir. Ayrıca Elealılarda Hint, Pythagorasçılarda Çin, Herakleitos'da Pers, Empedokles'de Mısır, Anaxagoras'da Yahudi dininin etkileri olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰⁰ Ayrıca Doğuda yeşeren bu felsefe kendine dini bir boyut katmıştır. Çünkü doğu felsefesi bilgiyle Mısır ve Babilde olduğu gibi teknik yada dini açıdan ilgilenmiştir.¹⁰¹

Çünkü Yunan dininin en devamlı unsuru filozofların öğretileri olmuştur. Eflatuncu, Epikürcü ve Stao'cu felsefeler ağırlıktaydı. Hıristiyanlığın yayıldığı sıralar, eski putperest inançlar, köylülerin dini inancını teşkil etmekteydi. Fakat şehirli aydınlar daha çok filozoftular. Bu filozofların koyu dindarları Akdeniz çevresindeki çeşitli sır dinlerine bağlıydılar. M.S. 529 tarihinde İmparator Justinianus tarafından felsefe okullarının kapatılmasıyla eski dinin dayanaklarına son verilmiştir.¹⁰²

6-Meşhur Harrânîler

Bazı kaynaklar Sabîilerin Harrânî ismini Harran'da oturmalarına izafe ederken, bazıları da bu ismin Hz. İbrahim (a.s.)'in kardeşi Hârân'dan geldiğini söylerler. Harrânîler Aramice'nin bir lehcesi olan Süryânîceyi konuşuyorlardı. Astronomi ve matematikle uğraşıyorlardı. Onları buna sevkeden şey, yıldızlara tapmalarıydı.¹⁰³ Gerçekten de Urfa,

⁹⁸ Şehristânî, a.g.e., Emir Ali Mehna ve Ali Hasan Faur'un tahkik ettiği baskı, Beyrut, 1992, 2/303. Bu çalışmada asıl kullanılan nüshada bu bilgi bulunmamaktadır.)

⁹⁹ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 18.

¹⁰⁰ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, 10. basım, İstanbul, 1999, s. 13.

¹⁰¹ Macit Gökberk, a.g.e., s. 14.

¹⁰² Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s. 104.

¹⁰³ Fahreddin Olguner-Y. Kuveyrdi, a.g.e., s. 168.

Antakya, Nusaybin ve Harran okulları Yunan felsefesinin merkezi durumundaydı. Bu okullarda Yunanca eserler Süryânîceye çevrilirdi. Yunan felsefesine ait eserler buralarda devamlı okutulurdu. Harran okulu da Yeni Eflatuncu ve Aristocu görüşlerin merkezi durumundaydı.¹⁰⁴

İslam tarihinin ilk yüzyıllarında Harrânîler Yunanca ve Süryânîceden yaptıkları tercüme hareketlerinde etkili olmuşlardı. İlmî ve felsefî eserleri, bu dillerde yazan ve tercüme yapanların bir kısmı Harranlıydı.¹⁰⁵ Onlar arasında geometri, astronomi, matematik, tarih ve tıp sahasında, meşhur şahsiyetler yetişmiştir. Meselâ, Sabit b. Kurra (ölm: H.288/M.901), yüksek geometrici, örnek bir astronom, mütercim ve filozoftur. Huneyn b. İshakla birlikte İslam tarihindeki en büyük mütercimlerden biridir. Bir çok konuda orijinal eserler yazmıştır.¹⁰⁶ Ebu'l-Hasan Sabit İbn-i Kurra el-Harrânî, Abbasiler döneminde Yunanca eserleri Arapça'ya tercüme etmiştir. Mezhebiyle ilgili olarak merasim, farzlar ve sünnetler, ölünün kefenlenmesi ve defnedilmesi, Sabîîlerin inancı, temizlik ve pislik konularında risaleleri vardır.¹⁰⁷ Halife ve vezire yakınlığıyla da meşhur bu kişi için zamanının eşsiz filozofu diyenler de olmuştur. Öğrencileri arasından İsa b. Esid en-Nasrânî meşhurdur.¹⁰⁸

Sinan b. Sabit (Ölm: H.331 /M.942), Sabit b. Kurra'nın oğludur. Bağdat'ta babasından ve farklı âlimlerden ders almıştır. Tıp, geometri ve astronomi konularında eserler yazmıştır. Ayrıca Sabîîlerin dini ve Sabîî hükümdarlar konusunda değerli eserler vermiş, bazı yeni tercüme yapmış, yapılan tercümelelerdeki hataları düzeltmiştir. Harrânîlerin temel kitaplarından olan Kitabü'l-Hermes'i Arapça'ya tercüme etmiştir. Geometriye ve tıbbıa dair bazı eserleri günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁹

Ebu İshak b. Hilâl (ölm: H.384/M.994) tarihçidir. Eserlerinin en önemlisi Büveyhilerin ve zamanın tarihini anlatan "Kitap'üt-Taci"dir. Bu eser sonradan gelen bir çok tarihçi için kaynak olmuştur. Zamanımıza kadar ulaşan eserleri "Münşeât" ile bazı resmi vesikaların toplandığı "Resâil"dir.¹¹⁰

¹⁰⁴ Hasan Küçük, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁵ Ramazan Şeşen, a.g.e., s.55.

¹⁰⁶ Hayatı ve eserleri için bkz; İbn-i Nedim, a.g.e., s. 305-302.

¹⁰⁷ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1752.

¹⁰⁸ ez-Zehabî, a.g.e., 13/485.

¹⁰⁹ İbn-i Nedim, a.g.e., s. 359-360; Ramazan Şeşen, a.g.e., s.71.

¹¹⁰ İbn-i Hallikan, a.g.e., 6/101; Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 75.

el-Battani (ölm: H.317/M.929) Müslüman olan Harrânîlerin en meşhurlarındandır. Ömrünün büyük bölümünü Rakka'da geçirmiştir. Avrupalılar tarafından Albategni, Albatenus olarak bilinir.¹¹¹ Geometri ve astronom sahasında ün yapmıştır.¹¹² Ebu Ca'fer el-Hâzin, matematikçi idi. Meşhur kimyacı, Câbir de Sabîî idi. O, bazı metafizik meseleler üzerinde, tamamen Sabîîlerin görüşüne iştirak etmiştir. Ca'd b. Dirhem, el-cehm b. Safvan, Ahmed b. Hanbel'e göre fikîrlerini Sabîî inançlarından almışlardır. Farabî de onlardan istifade etmiştir.¹¹³

Bunların dışında Sinan b. Sabit b. Kurra (ölm: H.331/M.943), Sabit b. İbrahim ez-Zehrun (ölm: H.369/M.980), Ebu İshak İbrahim b. Sinan b. Sabit b. Kurra (ölm: H.296/M.908), İbn-i Vasîf el-Harrânî (ölm: H.350/M.961), Ebu İshak İbrahim b. Zehrun el-Harrânî (ölm: Hh.309/M.920), Sinan b. Feth el-Harrânî, Ebu'l-Ferec Ebi'l-Hasen b. Sinan el-Harrânî, Garsünni'me Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hilal (ölm: H.480/M.1087)'i sayabiliriz.¹¹⁴

Ayrıca İslam tarihinin ilk dönemlerinde Harran'da yetişmiş bazı şairlerde bulunmaktadır. Ebu'l-Tayyip Abdurahman b. Ahmed el-Harrânî, Ebu'l-Haris Muhammed b. Abdullah el-Harrânî gibi, bunların divanları bulunmaktadır. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Mütebbî (ölm: H.977/M.1029) de değerli bir edebiyatçı ve âlim olup çeşitli konularda eserleri bulunmaktadır. Bunların arasında "El-Kazaya," "Es-Sa'ibe," "el-Edyân ve'l-İbâdât," "Et-Telvih ve't-Tasrih fi's-Sır," "Tarhu Mısır," "el-Müfete'hâ ve'l-Münahaka" sayılabilir.¹¹⁵

İbn-i Nedim, Müslümanların döneminde, Abdülmelik zamanından bu yana Harran Sabîîlerinin liderliğini yürütenler arasında şunları saymaktadır:

Sabit b. Ahûsa 24 yıl, Sabit b. Tabun 16 yıl, Sabit b. Karsaya 17 yıl, Sabit b. İliya 20 yıl, Kurrat b. Sabit b. İliya 21 yıl, Cabir b. Kurrat b. Sabit 10 yıl, Sinan b. Cabir b. Kurrat b. Sabit b. İliya 9 yıl, Amrus b. Tibâ 17 yıl, Mihail b. Aher 13 yıl, Takin b. Kasrurâ 5 yıl, Mugallis b. Tabîba 5 yıl, Osman b. Mali 24 yıl, Kurrat b. el-Eşter 9 yıl, Kasım b. El-Kahûni 13 yıl onlara liderlik yapmıştır. En son Kosta b. Yahya 42 yıl liderlik koltuğuna oturmuş ve

¹¹¹ *İbn-i Nedim, a.g.e., s. 285.*

¹¹² *Ramazan Şeşen, a.g.e., s.70.*

¹¹³ *İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.108.*

¹¹⁴ *Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 77.*

¹¹⁵ *İbn-i Nedim, a.g.e., s. 421; İbn-i Hallikan, a.g.e., 6/377-380; Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 77.*

kişi Harrânilerin son lideri olmuştur. Fakat Heraklis oğullarından Sa'dun b. Hayman ile Hakim b. Yahya gayri resmi bu görevi sürdürmüşlerdi.¹¹⁶

Kaynaklarda ifade edildiğine göre H.424/M.1033 tarihine kadar Harran'da ay Mabedi bulunuyordu. Bu tarihten itibaren Fatimîlerin kenti ele geçirmesiyle birlikte bunların izleri de kaybolmuştur.¹¹⁷

7-Harrânîlerin Öne Çıkan Diğer Bazı Özellikleri

a)İnançları

Abdu'l-Kâdir el-Bağdâdî (Ölm: H.429/M.1038) "Harran Sabîîleri dinlerini gizlerler ve dinlerini, ancak kendilerinden olanlara açıklarlar." demektedir.¹¹⁸

Şehristânî, inanç açısından insanları altı gruba ayırdıktan sonra Harrânîlerin inançları ile ilgili olarak şu görüşlere yer verir. Aklî ilimlerle uğraşanlardan, okuyan ve peygamberlere yakın olan bir topluluk vardır. Bunlar aklî hüküm ve ölçülerle görüşlerini ortaya koyarlar. Çoğu zaman dinlerin esas ve kaidelerini, vahiyle desteklenmiş olarak almışlardır. Bu topluluk ilk Sabîîlerdir. Ancak sonraki Sabîîlere vahiy bulaşmamıştır.¹¹⁹

aa)Tanrı Anlayışları

Harrânîlerin inanç şekline baktığımızda politeist bir tanrı anlayışının hakim olduğu görülmektedir. Gerçekten de M.Ö. 2000 Babil dinlerinde birçok tanrı bulunuyordu. Bu yüzden dinlerdeki tanrıların niteliklerini arttırarak sayılarını azaltmak akımı başlamış ve bir bakıma senkretist bir akım oluşmuştur. Babil şehri, üstünlük sağladıktan sonra bu şehrin tanrısı olan Marduk baş tanrı olmuş ve egemen tanrı Enlil, Ay tanrısı Sin, Adalet tanrısı Şamaş'ın niteliklerini kendinde toplamıştır. Böylece Marduk; karanlıkları aydınlatırken Sin, Dünya egemenliğini temsil ederken Enlil, adaleti dağıtırken Şamaş rolündedir.¹²⁰

¹¹⁶ İbn-i Nedîm, a.g.e., s.454.

¹¹⁷ Carra De Vaux, "a.g.md., 10/10.

¹¹⁸ Abdülkadir b. Tahir el- Bağdadî, el-Fark Beynel-Firak, Kahire, 1948, s.177.

¹¹⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/288.

¹²⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s.86.

Harrânîlerin öne çıkan bir özelliği de yedi gezegen kültürüydü. Bu kültür Hintlilerden aldıkları zikredilmektedir.¹²¹ Şehristânî, Sabîîlerin genel özellikleri arasında onların Yedi Gezegen tapmalarını da sayar. "Onlar ruhânî, aklî cevherler adına ve yıldızların gökteki suretleri üzerine heykeller yapmışlardır. Mesela ilk sebep heykeli, bunun aşağısında akıl heykeli, zaruret heykeli ve nefis heykeli vardır. Bu heykeller daire şeklindedir. Zuhâl Gezegeni altıgen, Müşteri Gezegeni üçgen, Mars Gezegeni dikdörtgen, Güneş Gezegeni kare, Zühre Gezegeni dörtgenin içinde üçgen, Utarit Gezegeni dikdörtgenin içinde üçgen, Ay Gezegeni sekizgendir"¹²² der.

Keldanistan'ın açık gökyüzünde yıldızlar, geceleyin diğer memleketlerde görülmemiş bir feyiz ile parlardı. Keldâniler bu yıldızların bazılarının diğerleri arasında, devamlı yer değiştirdiğini fark etmişler, sabit olanlarla hareketli olanları birbirinden ayırmışlardı. Beş gezegene yani Meri, Zühre, Zuhâl, Müşteri, Utarit ile Güneş ve Ay'la ilahların özel tecellileri, onların tercümanları gözü ile bakarlardı. Gezegenlerden her biri bir ilaha işaret eder ve ilahın adıyla çağırılırdı.¹²³

Yedi gezegen kültürü Harrânîlere Yunan-Roma senkretizminden geçmiştir. Yıldızlar tanrıların gizemli dünyası dışında, ideal ruhların olağanüstü durumlarını bildiren araçlardır.¹²⁴ Buradaki yedi rakamı Mitraizm'de yedi gezegeni ve semâvî yolculukta yedi istasyonu hatırlatmaktadır.¹²⁵ Nitekim hakimeti ifade, askeri çevrelerde oldukça önemli tanrı Mitra'nın sırları isim olarak İran kaynaklı fakat muhteva yönünden tamamen hellenistikdi. Mitra astrolojinin gizlilikleri içinde çok kapsamlı hiyerarşik bir görevle donatılmıştı. Mitra'nın sırlarını elde edebilmek için Yedi Gezegenin himayesine girmek gerekiyordu.¹²⁶

Keldâniler yıldızların ilahların meramını ifade ettiklerine ve bunların hareketlerini araştırarak, Dünyada olacak şeylerin önceden tahminin mümkün olduğuna inanıyorlardı. Bunun için rahipler aynı zamanda kahindiler. Bunlar yağmurları, rüzgarları, su taşkınlarını, şiddetli sıcaklıkları, iyi ve kötü haberleri önceden haber verirdi. Siyasi olayları,

¹²¹ Sadık b. Hasen el-Kanvecî, *Ebcedi'l-Ulum, Daru'l Kitabi'l-İlmiye Yay., Beyrut, 1978, Muhakkik: Abdulcebbar Zeker, 1/168.*

¹²² Şehristânî, a.g.e., 2/363.

¹²³ Ali reşad, *Tarihi Kadim, İstanbul, 1331, s. 155.*

¹²⁴ Mircae Eliade-Ioan P. Couliano, a.g.e., s. 95.

¹²⁵ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş, Din Bilimleri Yay., Konya, 1996, s. 59.*

¹²⁶ Mircae Eliade-Ioan P. Couliano, a.g.e., s. 251.

hükümdarların ölümlerini, savaşları ve hezimetleri önceden keşfederlerdi. Keldâni kahinlerinin bütün eski kavimler önünde en büyük şöhreti, herkesin alın yazısını önceden keşf ve tayin edebilmeleriydi. Keldâniler, bir çocuk doğduğunda, yıldızların bulunduğu yerlerin, çocuğun hayatı boyunca başına gelecekleri gösterebileceğini ifade ederlerdi. Her insanın bir yıldızı vardı. O insan, bütün hayatı boyunca o yıldızın etkisinde kalırdı. Eğer bu iyi bir yıldız ise, o insan mutlu, kötü ise o insan mutsuz olurdu. Bir insanın talihini belirlemek için, hangi yıldız altında doğduğunu bilmek yeterliydi.¹²⁷

Babil dininin bir özelliği de bir sürü cinlere inanmalarıydı. Babil halkı, Dünyanın cinlerle dolu olduğuna ve bu cinlerin, tufanları, vebaları ve karanlıkları insanlara musallat ettiklerine inanıyordu. Kahinleri bile, ilahların mabedleri etrafında aç ve çaresiz sürünen bir takım zavallılar sayarlardı.¹²⁸ Nitekim Şehristânî de Sabîilerin ruhânîlere yani cinlere tapmaları üzerinde özellikle durmakta ve bu konuda Sabîiler ve Hanifleri uzun uzadıya tartışmaktadır.¹²⁹

Şehristânî, Harrânîlerin inançları hakkında şu bilgileri vermektedir.¹³⁰ Harrânîler Sabîilerden bir topluluktur. Bunlara göre; her şeyi yaratan mabud bir ve birden çoktur. Zatında, başlangıçta ve ezelde birdir. Fakat şahıslarla gözlerde çoğalır. Bu şahıslar, yedi yıldızı yönetir. Yerdeki şahıslar ise âlimler, faziletli ve değerli olmak üzere Dünyadaki en iyi şahıslardır. Bir olan Tanrı bunlarla ortaya çıkar ve bunların şahsıyla kendini temsil eder. Bu çoğalma onun zatında bir olmasını yok etmez.¹³¹ Şehristânî ayrıca Sabîi gruplarının ruhları, yıldızları ve heykelleri araçlar edinmek suretiyle onların bir nevi politeist tanrı inancına sahip olmaları üzerinde de durmaktadır. Bu gruplar ve inançları hakkında üçüncü bölümde ayrıca bilgi verilecek.

Bir olan tanrı gökteki bütün cisimleri ve yıldızları yaratmış ve onları bu Âlemin düzenleyicisi kılmıştır. Bunlar babalar, unsur olan analar (ateş, hava, su, toprak) ve doğanların birikmesinden oluşur. Babalar canlı ve konuşan varlıklardır. Etkilerini

¹²⁷ *Ali reşad, a.g.e., s. 155.*

¹²⁸ *Ömer Rıza Doğrul, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1947, s. 40.*

¹²⁹ *Şehristânî, a.g.e., 2/291.*

¹³⁰ *El-mîlel ve'n-Nihal'in bir çok baskısının olması ve bu baskıların hanginin asıl nüshaya en yakın olduğunu tesbit etmenin güçlüğünden dolayı baskılar arasında tutarsızlıklar olabilmektedir. Örneğin bir nüshada Hızbânî ve Hırıbbânî olarak bahsedilen Sabîi fırkaları, diğer bir nüshada Harnânî olarak geçebilmektedir. Biz çalışmamızda kullandığımız nüshayı esas alarak tek başlık halinde "Harrânîler" anlamını tercih ettik. Yaşar Toker.*

¹³¹ *Şehristânî, a.g.e., 2/360.*

unsurlarda gösterirler. Unsurlar da o etkileri rahimlerine kabul eder. Böylece yeni varlıklar (hayvanlar, bitkiler, cansız varlıklar) ortaya çıkar. Bundan sonra doğanlar içinden olan varlıklardan temiz ve mükemmel bir şahıs oluşur. İlâh da kendini Âlemde bununla temsil eder.¹³² Bazı kaynaklarda bu görüşleri nedeniyle Sabîîlerin teslis inancına sahip oldukları öne sürülmüştür. Mesela: İbn-i Hazm'a göre ise Sabîîlik'te bir çeşit teslis vardır. Yaratıcının üç olduğuna inandıkları için bir çeşit teslis içindedirler.¹³³

Şehristânî onların şirke düşmeleri konusunda şunları söyler: "Şirk, yüce yaratıcının fiilleri ve emirleri konusunda olmuştur. Fiilleri konusundaki şirk; heykel feleklerin tesirine inanma konusundadır. Felek ve yıldızlarda ruhları icat etmekle, onlara özel rablık isnadı sonra yüce âlemin işlerini onlara havale etme vardır. Ruhların özel fiilî; heykellere hareket verme sonra süfli âlemin işlerini ona havale etmedir. Nitekim bu anlayış üzere bina edilmişlerdir. Yapay, maddeden, aletten ve suretten dikilmişler, amel edebilir hale getirilmişlerdir. Amel öğrencilere havale edilmiştir. Bu şekilde Sabîîler ruhların ilah, heykellerin tanrı olduklarına inandılar. Zan ve fiillerinden uydurmakla elde ettikleri bütün bunlar karşılığında putlar edindiler."¹³⁴

ab)Âlemin Yaratılışı

Harranlıların Âlemin yaratılışı ve fizik olayları karşısındaki düşünceleri Aristo'nun "Fizika"sındaki görüşlerle aynıdır. Onlara göre gökyüzünün tabiatı dört unsurdan ayrı olup beşinci unsuru meydana getirir. Gökyüzü değişime uğramaz ve yok olmaz. Allah birdir ve ona sıfat isnad edilmez. Nefis bedeni kaplamıştır, yok olmaz. Ruh bir cevherdir, cisim değildir. Cismin başına gelenler ruhun başına gelmez.¹³⁵

Onlara göre ilâh oturabilecek bütün bölgelerin her birinde her otuz altı bin dört yüz yirmi beş (36425) sene başında, insan ve hayvan cinslerinin her türünden erkek ve dişi olmak üzere bir çift yaratır. Bu yaratılan tür bu süre içinde hayatta kalır. Müddet bitiminde o türlerin nesli ve çoğalması kesilir. İnsanı, hayvanı ve bitkisiyle yeni bir dönem başlar ve zaman sonsuza kadar böyle gider. İşte peygamberlerin söylediği vaat edilen kıyamet budur. Yoksa bu Dünyadan başka âhret yurdu yoktur. Ölen dirilmez, kabre giden insan tekrar

¹³² Şehristânî, a.g.e., 2/360.

¹³³ İbn-i Hazm, a.g.e., 1/35.

¹³⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/329.

¹³⁵ Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 52.

hayata dönmez. “Toprak ve kemik yığılı olduktan sonra sizi diriltecek mi?”¹³⁶ bunların sözüdür.¹³⁷

ac)Tenasuh ve Hulul

Şehristânî'ye göre tenasuh ve hulûl iddiaları Harrânîler tarafından çıkarılmıştır. Tenasuh: Sonu gelmeyecek bir şekilde devirlerin tekrar geri gelmesidir. Her bir devirde birinci devirde olan şeyler tekrarlanır. Sevap ve ceza bu Dünyadadır. Başka bir Dünyada olamaz. Bizim yaptığımız ve yaşadığımız olaylar bizden önce gelenlerin yaptıklarının karşılığıdır. Bu hayatta yaşadığımız rahat, sevinç, genişlik, ve bolluk geçmiş devirlerde yapılan iyi işlerin karşılığında bulduğumuz bir mertebedir. Gam, keder, sıkıntı ve güçlükler önceki zamanlarda yaptığımız günahların karşılığında bir mertebedir. Geçmişte böyleydi, gelecekte de böyle olacak. Geçmişte olan her şey hikmet sahibi olan Allah tarafından böyle değerlendirilir.¹³⁸

Hulûl, ilâhın bir şahsın bedenine girip karışarak görünmesi ve vücut bulmasıdır. İbn-i Batuta (Doğ: H.703-771/Ölm: M.1304-1369) ve diğer bazı tarihçiler Hulûlîlerin görüşlerini naklettikten sonra, bunları Harrânîler diye tavsif etmişlerdir. Onlara göre Yıldızları ve kainatı yaratan bir Allah vardır. O zatında birdir. Yedi Gezegendeki ve şahıslarda çoğalır. Bu çokluk onun zatındaki birliği iptal etmez.¹³⁹

Harrânîlere göre şahsın kabiliyet ve mizacına göre bazen ilâhın zatının tam karışmasıyla, bazen de zatından bir parçanın karışmasıyla hulûl olur. İlâhın şahıslara nüfuz edip görünmesi semâvî mabedlerin hepsinde aynı anda olur. Ancak tek tek her birinde faaliyeti ve tesiri, görünmesi kadar açıktır. Bundan dolayı yedi tapınak, onun yedi organıdır. Bizim yedi organımız, onun yedi tapınılan yeridir. İlâh bu yedi organda ortaya çıkar. Bizim dilimizle söyler, gözlerimizle görür, kulaklarımızla işitir, ellerimizle iş yaptırır veya yaptırmaz. Ayaklarımızla gider, gelir ve organlarımızla tesirini icra eder.¹⁴⁰

¹³⁶ Mü'min, 40/35.

¹³⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/361.

¹³⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/362.

¹³⁹ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.109; Şehristânî, a.g.e., 2/363.

¹⁴⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/363.

Tenasuh ve Hulûl inançlarından Harrânîlerde Hind dinlerinin de etkisinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca çeşitli kaynaklar yıldız ve gezegen kültürünü de Hintlilerden aldıklarını nakletmektedir.¹⁴¹

ad) Peygamberlik

Harrânîler, peygamberin kötü hasletlerinden, cismen eksikliklerden uzak, her iyi meziyete sahip mükemmel bir kişi olması gerektiğini söylüyorlardı. Onlara göre, peygamber her soruya doğru cevap verirdi. İnsanların düşüncelerini bilir. Yağmur isterse Allah yağmur yağdırır. Peygamberin isteğiyle Allah bitkilerden ve hayvanlardan zararları giderir. Onun yolu Âlemin faydasına olur, Dünyanın bereketini artırır.¹⁴²

Çeşitli kaynaklarda yukarıda da geçtiği üzere Süryânice konuşan Harrânîlerin Hz. Âdem (a.s.), Hz. Şit (a.s.), Hz. Nuh (a.s.), Uhnuh'u peygamber olarak kabul ettikleri zikredilmektedir. Ayrıca Hz. İdris'de bu kaynaklarda ismi sıkça geçmektedir.¹⁴³ Onlar Hanuh isimli filozofu Hz. İdris (Hermes) peygamber olarak göstermişlerdir. Onun astroloji ve hesap ilmiyle uğraştığını söylemişlerdir. Hatta bu konuda Hz. Peygambere atfedilen bir haberde şöyle denilmektedir: *Ebu Zerr! Dört peygamber süryânilerdendir. Âdem, Şit, Nuh ve Hanuh. Hanuh ilk defa kalemle yazan ve kendisine otuz sahife indirilen kişidir.*¹⁴⁴ Matu Şaleh'in oğlu Sabî'dir diyenler vardır. Matu Şaleh Hz. Nuh (a.s.) dedesi kabul edilmektedir. Bu şahsın Lamek ve ve Sabi isminde iki oğlu bulunuyordu. Hz. Nuh (a.s.)'un babası Lamek'ti. Sabîlerin bu ismi ondan aldıkları zikredilmektedir.¹⁴⁵

İbn-i Hazm da onların Hermes (İdris), İlön (Nuh), İskalanyos (Heykellerin Efendisi), Azimun ve Yudasef isimli peygamberlere inandıklarını ifade etmektedir.¹⁴⁶

Sabîlerin Harrânîler topluluğu, görüşlerini Azimun, Hermes, Ayana ve Evazi (Evari, Uryan, Erani) diye bilinen dört filozofa dayandırmaktadırlar. Sabîlerin bazıları

¹⁴¹ Katip Çelebi, a.g.e., 1/28.

¹⁴² Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 52.

¹⁴³ Ebu Ca'fer Muhammed İbn-i Cerir et-Taberî, *Tarih'üt-Taberî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye Yay., Beyrut, 1407, 1/107.*

¹⁴⁴ İbn-i Esir, a.g.e., 1/50.

¹⁴⁵ İbn-i Esir, a.g.e., 1/51; Birünî, a.g.e., s.206.

¹⁴⁶ İbn-i Hazm, a.g.e., 1/35,115.

annesi tarafından Eflatun'nun dedesi Solüne'nin peygamber olduğunu iddia etmektedir.¹⁴⁷ Bu Harrânîlerin, İslam Dünyasındaki alimler üzerinde tesirlerinin bir göstergesidir. Çünkü bu şekilde filozoflar peygamber olarak gösteriyorlardı. Ancak örneklerde de görüldüğü gibi bazen bir peygamberi birden fazla filozofla özdeşleştirmelerde olmuştur

Bundan dolayı Harrânîler Agathodaima, Hermes, Fisogoras, Walis, Bâba, Savar ve bazı filozofları peygamber zannetmişler veya peygamber göstermişlerdir.¹⁴⁸ Esasen Empedokles, Fisagor vb. filozoflara ait olarak kabul edilen felsefi görüşler, Araplarca kesin ve doğru olarak kabul edilmişti. Bunların görüşleri çoğu zaman ya Hermes'e ya da doğulu filozoflardan birine nisbet edilmiş, hatta Empedokles'in Kral Davut'un, daha sonra da Lokman hekimin öğrencisi olduğu ileri sürülmüştür. Fisagor'un ise Hz. Süleyman (a.s.)'ın okulunda yetiştiği ileri sürülmüştür.¹⁴⁹ Ayrıca Sokrat, Aristo, Eflatun, Fisagores gibi filozoflar en üst derecede insanlar sayılmışlardır.¹⁵⁰

“Şehristânî, kitabında Hermes'in Sabîîlerin peygamber olarak kabul ettikleri Hz. İdris (a.s.) peygamber olduğunu vurgulamıştır. Ona göre işleri övülen söz ve fiillerden hoşnut olunan Hermes büyük peygamberlerden biridir. Hermes, burçların ve gezegenlerin isimlerini koymuş ve bu gezegenlerin yörüngelerini düzenlemiştir.¹⁵¹ Hermes hakkında önceden geçen bilgiler doğrultusunda Harrânîlerin ciddi şekilde Mısır uygarlığının da etkisinde oldukları ortadır. Bazı kaynaklarda eski Mısırlıların münecimlik, tılsım gibi ilimlerde ileri oldukları vurgulanmaktadır. Anlaşılan Harrânîler, Hermes'i peygamber olarak göstermekle yetinmemişler, Mısır uygarlığından bir çok unsuru da bünyelerinde eritmişlerdir.¹⁵²

Şehristânî, Azimun'un da Hz. Şit (a.s.) peygamber olduğunu ve filozofların Azimun'dan şunları naklettiklerini söyler: İlk Sebepler beştir. Yaratan Allah, akıl, nefis, mekan ve uzaydır. Mürekkep yaratıklar bunlardan sonra oluşmuştur. Şehristânî, Hermes'in bazı sözlerinin Haniflerin prensiplerini açıkladığını söyler.

İbn-i Hazm'a göre Sabîîler, Hermes (İdris), İlan (Nuh), İskalanyas (Heykellerin Efendisi), Azimun ve Yudasef adlı Peygamberlere inanmaktadır. Bu kişilerden Hermes'in

¹⁴⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/216.

¹⁴⁸ Birûnî, a.g.e., s.318.

¹⁴⁹ Hasan Küçük, a.g.e., s. 36.

¹⁵⁰ Katip Çelebi, a.g.e., 1/30.

¹⁵¹ Şehristânî, a.g.e., 2/354.

¹⁵² Katip Çelebi, a.g.e., 1/679.

Hermes isimli bir filozof olması mümkündür. Zira Birûni'ye göre Harrânîler Hermes'in kitaplarına baş vuruyorlardı. Bazı Harrânîler Hermes'in Kur'an'daki İdris, Tevrat'taki Nuh, bazıları da Buda olduğunu ileri sürmekteydiler.¹⁵³ Bu Sabîî topluluğu da Hz. Âdem (a.s.)'in oğlu Hz. Şit (a.s.)'e ve Hz. Zekeriyya (a.s.)'nin oğlu Hz. Yahya (a.s.)'ya dayanmaktadır. Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem (a.s.)'in oğlu Hz. Şit (a.s.)'e ve Hz. Zekeriyya (a.s.)'nin oğlu Hz. Yahya (a.s.)'ya indirdiği kitaplardır diye bazı kitapları benimsemektedirler.¹⁵⁴ Son yapılan araştırmalar ışığında yukarıda adı geçen şahısların Sabîîlerden Harran Putperestleriyle Mandenlerden hangisinin peygamberi olduğu tartışmalıdır. Burada Harran Putperestleriyle Mandenler yani gerçek Sabîîler birbirine karıştırılmıştır. Yukarıdaki gruplardan Hıristiyanların Yahyacılar dediği grupla Hz. Nuh (a.s.)'u peygamber olarak kabul eden grubun Sabîîleri yansıttığı söylenebilir. Ancak diğer şahıslar genel kapsam içinde değerlendirildiğinde Harran Putperestlerini göstermektedir.

ae)Hayır ve Şer, Büyü ve Sihir

Harrânîlerin inançlarına göre; kötülük, gübre, pis böcek, yılan, akrep ve benzeri şeyleri yaratmak Allah'ın şanına yakışmaz. Bu gibi kötü ve pis şeyler yıldızların saadet ve uğursuzluk bağlantılarından, unsurların berraklık ve bulanıklıkla bir araya gelmelerinden zarureten veya rastlantılar sonucu oluşmuştur.¹⁵⁵

Harrânîlere göre, sevabın ve günahın karşılığını ruhlar görür. Bu karşılık ancak belli bir müddet için geciktirilir.¹⁵⁶

Sabîîlerden ruhlara tapanlar, insanlar için kendilerine aracı olan ruhânî varlıklara yönelip yaklaşmak ve onlardan yararlanmak için onların görünür varlıklar olması lâzım geleceğini hissetmişler ve yedi gezegeni ruhânîlerin heykelleri sayarak onlara iltica etmişlerdir. Onlara göre bu heykeller, hayır ve şerri, sıhhat ve hastalığı meydana getiren yıldızlardır. Bundan dolayı, insanların yıldızlara ta'zim etmesi vaciptir. Zira onlar bu Âlemin düzenini temin etmektedirler.¹⁵⁷

¹⁵³ Birûni, a.g.e., s.216.

¹⁵⁴ el-Cassas, Ebu Bekr Ahmet b. Ali, Ahkamu'l-Kur'an, Daru'l-Kitabu'l-Arabîyye Yay., Beyrut, 1986, 2/328.

¹⁵⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/363.

¹⁵⁶ Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 52.

¹⁵⁷ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.109.

Yıldızların yaptığı tesir üzerine düzenlenen bazı garip resim ve sanatlar ortaya koymuşlardı ki bunlara “tılsım” denir. Sabiî kitaplarında anlatılan bu tılsım, sihir, kahinlik, münecimlik, bağlama ve garip suretler onların ilimlerini oluşturmaktaydı.¹⁵⁸ Sabiîlerle büyü arasındaki ilişki inkar edilemez. Büyük İskender'den sonra, Yunan ve Romalı yazarlarca yıldız ilmiyle uğraşanları ifade etmek için Keldâni tabiri kullanılıyordu. Roma imparatorluğunda Keldani astrolojisinden etkilenen pek çok kişi, kaderin bilinebileceğine, tanrıların gerçekliklerinin öğrenilebileceğine inanıyordu.¹⁵⁹

Birçok eski kavimde olduğu gibi büyü ile dini birbirinden ayırmak zordur. Eski Yunan uygarlığından önceki bir uygarlık olan Keldânilikte de büyü, dinle karışarak halk üzerinde tesir göstermiştir. Tanrıların düşmanlık ve kötülüklerinden korunmak için o vaktin insanları büyüü bir çeşit ayin gibi kullanmışlardır.¹⁶⁰ Eski Babil dininin öne çıkan özelliklerinden biri de kahinliğin gelişmiş olmasıydı. Bunlar gökyüzünde meydana gelen olaylarla, insanların talihi arasında bağ kurmuşlardı. Onlara göre insanların mutlu yada bedbaht olmaları yıldızlara bağlıydı.¹⁶¹ Ayrıca sihir, tılsım gibi konularda bilgileri vardı ki bunları ataları Keldânîlerden öğrenmişlerdi.¹⁶² Nitekim Şehristânî'nin Sabiîleri eleştiri noktalarından biri de bu konudadır: "Siz putperestler, yıldızlara karşılık cansız taşı koymak için her türlü zorluğu gerekli gördünüz. Uyduklarınız onlarda hayat, duyma, görme, konuşma ve söz oluşturmadı.¹⁶³ "Allah'ı bırakıp da size fayda ve zarar vermeyen şeye hala tapacak mısınız? Size de, Allah'ı bırakıp da taptıklarınız şeye de yuh olsun. Siz akıllanmaz mısınız?"¹⁶⁴

b) İbadetleri

Şehristânî, Sabiî mezhepler arasında bir genelleme yaparak Sabiîlere ait bazı özellikler saymıştır. Ona göre; Sabiîler üç vakit namaz kılmaktadırlar.¹⁶⁵ Birûnî ve İbn-i

¹⁵⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/351; el-Hamevî, a.g.e., 5/399.

¹⁵⁹ Kadir Albayrak, a.g.e., s.55.

¹⁶⁰ Adnan Adivar, Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 29.

¹⁶¹ Ömer Rıza Doğrul, a.g.e., s. 38.

¹⁶² El-Hamevî, a.g.e., s. 2/322.

¹⁶³ Şehristânî, a.g.e., 2/329.

¹⁶⁴ Enbiya, 21/66-67.

¹⁶⁵ Şehristânî'nin Sabiîlerin özellikleri arasında saydığı bu ve başka diğer özellikleri, İbn-i Nedim Harrânîlerin özellikleri arasında sayar. Bkz. İbn-i Nedim, a.g.e., s.442.

Nedim de üç vakit namaz kıldıklarından bahseder. Bunlardan birincisi Güneş doğmadan yarım saat önce başlar, Güneş'in doğuşuyla biter. Bu namaz sekiz rekattır. Her rekat üç secdelidir. İkinci namaz zeval vaktinde kılınır. Beş rekattır. Her rekat yine üç secdelidir. Üçüncü namazda yine öğle gibidir. Güneş bittiği sıra bitirilir. Bu üç vakit, üç yerin kazıkları yerindedir. Bu üç yer Güneşin doğuş, batış ve zeval vaktindeki anıdır.¹⁶⁶

Birûnî ise Harrânîlerin üç vakit namazlarını temiz, abdestli ve gusletmiş olarak kıldıklarını söyler.¹⁶⁷ Elmalılı Hamdi Yazır da Sabîilerin üç veya yedi vakit namaz kıldıklarından bahseder.¹⁶⁸

Kibleleri de gündüzün ortasında kuzey rüzgarının estiği yerdir." şeklinde geçmektedir.¹⁶⁹ "Safveti'l-Ukala" adlı kitaplarında kuzey kutbunu kible edindikleri söylenmektedir. Böylece erdemi aramayı ve yaratılışa aykırı şeylerden kaçınmayı istemekteydiler. Onlara göre gökyüzü aklî ve iradî hareketle hareket ediyordu.¹⁷⁰

Cünüplükten ve ölüye dokunmaktan dolayı yıkıyorlardı.¹⁷¹ Arkasından elbiselerini değiştiriyorlardı. Hayızlı kadına dokunma sonu da yıkanıp elbise değiştirirlerdi. Hayızlı kadınla ilişki de bulunmak haramdı.¹⁷²

Harrânîlerin yirmi dokuz veya otuz gün oruç tuttıkları belirtilmektedir. İbn-i Nedim "Harrânîler 30 gün farz oruç tutarlar, demiş ve onların bu oruç günlerini belirtmiştir."¹⁷³ İbn-i Nedim'in, bu konuları Harrânîlere tahsis etmesi pek doğru olmayabilir. Çünkü onlar, oruç geleneğini terketmişlerdi. Müslümanlarla komşu olmalarından dolayı, Ramazanın ilk gününde oruç tutarlardı. Hatta onlardan meşhur bir zat olan Ebû İshak (Ölm: H.384/M.994), Halifenin zoru ile oruç tutardı, denilmektedir.¹⁷⁴

Birûnî, İbn-i Nedim ve Şehristânî'ye göre Sünnet olmak ve sarhoş olacak kadar içki içmek yasaktı. Evlilikte veli ve şahit gerekliydi. Yakınlar birbiriyle evlenemezdi.

¹⁶⁶ *İbn-i Nedim, a.g.e., s.443.*

¹⁶⁷ *Birûnî, a.g.e., s.206.*

¹⁶⁸ *Hamdi Yazır'ın Sabîiler olarak anlattığı dinin mensupları Harrânîlerdir. Çünkü Mandenlerin kıldıkları namaz ve dua farklıdır. Bkz. Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1752.*

¹⁶⁹ *Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1751.*

¹⁷⁰ *İbn-i Nedim, a.g.e., s.443.*

¹⁷¹ *Şehristânî, a.g.e., 2/363.*

¹⁷² *İbn-i Nedim, a.g.e., s.443.*

¹⁷³ *İbn-i Nedim, a.g.e., s.443.*

¹⁷⁴ *Ebu'l-Ferec, a.g.e., s.226.*

Hakimin hükmü olmadan boşanmak caiz değildi. Boşanma olabilmesi için açık ve büyük suç olmalıydı. Boşandıktan sonra aynı kadınla tekrar evlilik haramdı. İki kadınla evlenmek de caiz değildi. Kadın ve erkek eşit miras alırlardı.¹⁷⁵

Birûnî'ye göre Harrânîler nikah hadler, vb. hükümlerinde Müslümanlara benzemekte ise de, ölüye dokunma gibi şeylerde ise Tevrat ehline benzemektedirler. Yıldızlar, putlar ve heykelleriyle ilgili kurbanları bulunmakta olup, kurban merasimlerini kahinler yönetmektedir.¹⁷⁶ İbn-i Nedim yıldızlar için boğazlamak suretiyle kurban kestiklerini söylemektedir. Bazıları "Allah'ın adına kurban kesilirse kabul olmaz, çünkü yıldızlar aracıdır" diyorlardı.¹⁷⁷

Kurbanda bazı şartlar koymuşlardı. Ciğeri ve kanı olan şeyler kurban edilebilirdi. Kurban mutlaka boğazlanmalı ve boğazı ve şah damarı kesilmeliydi. Kurbanın eti yenmeyip yakılıyordu. Bu günlerde heykellerin yanına girilmezdi. Kurban kesmek için yıldızların ictima ve istikbal vakitleriyle; ayın on yedisıyla yirmi sekizini bekliyorlardı. Kurban olarak koyun, keçi ve sığır cinslerinden erkek ve dişi kurban edilebiliyordu. Domuz, deve, eşek, köpek, pençeli kuşlar ve güvercini yemeyi haram sayıyorlardı.¹⁷⁸ Kuşlardan diğer pençesizler kurban edilebiliyordu.¹⁷⁹

Harrânîlerin inanç sistemleri incelendiğinde yıldız ve gezegen kültüne dayalı politeizm ve buna bağlı olarak putperestliğin Harran dininin en çarpıcı özelliği olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca insan kurban etmekte dahil, kanlı kurban ritüelleri ve Harran yöresinin Yunan kültürünün etkisine girdiği dönemlerden itibaren görülen Hermetik gelenek de Harrânîlerin karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır.¹⁸⁰

Birûnî, İbn-i Sengela'ya dayanarak Hz. İbrahim (a.s.)'in Harrânîlerle ilişkisi hakkında bilgi vermektedir. Abdu'l-Mesih b. İshak el-Kindi en-Nasraddin'den de bu konuda özetle, bunların insan kurban etmekte tanındıklarını, halbuki açıkça yapılmasının mümkün olmadığını bildirir. Onları tevhid ehli olarak bildiklerini, Allah'ı eksiklikten tenzih ettikleri hakkında nakilde bulunmuştur.¹⁸¹ İbn-i Nedim de Utarid şekilli insanlara

¹⁷⁵ İbn-i Nedim, a.g.e., s.443.

¹⁷⁶ Birûnî, a.g.e., s.206.

¹⁷⁷ İbn-i Nedim, a.g.e., s. 443.

¹⁷⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/363; İbn-i Nedim, a.g.e., s. 443.

¹⁷⁹ İbn-i Nedim, a.g.e., s. 444.

¹⁸⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.33.

¹⁸¹ Birûnî, a.g.e., s. 205.

rastladıklarında onları yılda bir kez kurban ettiklerini, bu insanın nefsinin Utarid'le bedeni arasında dolaştığına inandıklarını söyler.¹⁸²

Birûnî bayramları ile ilgili olarak, onların yıldızlara taptıklarını anlatır. Çünkü Harrânîler Beş harika denilen Zuhal, Müşteri, Merih, Zühre ve Utarid yıldızların şeref yerlerine inişlerinde bayram yapmaktaydılar, Kâbe'ye ve Mısır'daki piramitlere saygı gösteriyorlardı.¹⁸³ Birûnî, "Belit" dedikleri Venüs'ün; Mars, Satürn, Merkür, Hermes, Güneş ve Ay'ın heykellerini diktiklerinden bahsetmektedir.¹⁸⁴ Harrânîlere ait olup Şam Baalbek, Harran ve Selemsin gibi yerlerde eski tapınakların hala bulunduğunu söyleyen Birûnî, Kâbe'nin de bazı kimselerin ilk zamanlarında, kutsal yerleri arasında olduğunu söylediklerini zikreder.¹⁸⁵

Harrânîlerin beş bayramları bulunuyordu: Yedinci günün yaratılışı bayramı. Ayın yaratılışı bayramı. Otuzuncu günün bitmesinden iki gün önce başlayan bayram. Ekimin yirmi beşine rastlayan gebelik bayramı. Aralığın yirmi üçüne rastlayan milad bayramı.¹⁸⁶

El-Hamevî, ayrıca Mısırda batı yakasında iki büyük piramitten bahsetmekte ve bunlardan birinin Hermes'e yani Hz. İdris (a.s.)'e, diğerini ise onun öğrencisi Egatimun'a ait olduğunu söylemektedir.¹⁸⁷ Hac yerleri Hz. Âdem (a.s.)'in oğlu Hz. Şit (a.s.)'in kabri, Hz. İdris (a.s.) ve oğlunun kabriydi. Sabîîlerin bu inançlarından anlaşıldığı kadarıyla Mısır'dan göç etmiş bir topluluklardı. Güneş şeref burcuna girdiğinde tazim gösteriyorlardı.¹⁸⁸

"Evazi, bize soğanı, cirris balığını ve baklayı haram kıldı" diyorlardı.¹⁸⁹ Bakla ve sımsak yemek haramdı. Deve etinden hoşlanmıyorlardı. Cüzam ve abraş hastalarından uzak dururlardı. Tabi olan şeylerde değişiklik yapmak istemezlerdi.¹⁹⁰

¹⁸² *İbn-i Nedim, a.g.e., s. 446.*

¹⁸³ *el-Hamevî, a.g.e., 5/399.*

¹⁸⁴ *Birûnî, a.g.e., s.319.*

¹⁸⁵ *Birûnî, a.g.e., s. 205.*

¹⁸⁶ *İbn-i Nedim, a.g.e., s. 443.*

¹⁸⁷ *el-Hamevî, a.g.e., 5/400.*

¹⁸⁸ *Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1752.(Hamdi Yazır bu bölümü Şihabuddin Fazlullah el-Ömer'in "Mesalüku'l-Ebsar" ve Ebu'l-Is el-Mağribî'nin "Ebu'l-Fida Tarihi'ne dayanarak nakletmiştir. Burada aynı zamanda Süryânîce konuşanların en eski millet olduğunu, Sabîîlerin Süryânî olduklarını, dinlerini de Hz. Şit (a.s.) ve Hz. İdris (a.s.)'den aldıklarını nakletmiştir.*

¹⁸⁹ *Şehristânî, a.g.e., 2/362. İbn-i Nedim, a.g.e., 1/442.*

7-Sabiîlerin Ehl-i Kitap Olmasıyla İlgili Tartışmalar

Sabiîler Kur'ân-ı Kerîm de ismi geçen dört dinden birisi olması açısından önem taşımakta ve bu yüzden çeşitli kaynaklarda Ehl-i Kitap olan Yahudiler ve Hıristiyanlarla birlikte zikredilmektedir.¹⁹¹ Ancak Sabiîliğin kendisi Ehl-i Kitap mıdır? Sabiîliğin kendisi Ehl-i Kitapsa Mandenler veya Harrânîlerden hangisi kabul edilecektir. Bu konu zihinlerde soru oluşturan bir durumdur.

Bu konu da bazı rivâyetler şunlardır: Mücahid (ölm: H.103/M.721) demiştir ki: Sabiîler Mecûsîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlık arasında dinleri olmayan bir kavimdir.¹⁹²

Ebu Ca'fer er-Razi demiştir ki: Bana ulaştı ki, Sabiîler meleklerle ibadet eden, Zebur okuyan ve kıbleye doğru namaz kılan bir kavimdir.¹⁹³

Vehb b. Münebbih (ölm: H.114/M.732)'den Sabiîler hakkında sorulduğunda "Onlar yalnız bir Allah'ı tanıyan, ancak amel edecekleri şeriatları olmayan ve küfür üzerine olmayan bir kavimdir."¹⁹⁴ demiştir. Câbir b. Zeyd (ölm: H.93 veya 103/M.711 veya 721)'e "Sabiîler Ehl-i Kitap mıdır? Yemekleri ve kadınları Müslümanlara helal olur mu?" diye sorulduğunda "Evet" cevabını vermiştir.¹⁹⁵

İslam âlimlerin bazıları Sabiîliğin Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecûsîlik arasında bir din olduğunu ifade etmektedirler. Bu âlimlerin görüşleri arasında; tek tanrıya inandıkları, Zebur okudukları, meleklerle taptıkları ve Hz. Nuh (a.s.)'un ümmeti oldukları önemlidir. Çünkü bu bilgiler Mandenlerin/Güney Mezopotamya Sabiîlerinin özellikleriyle uyumaktadır. Ancak Sabiîliğin içe kapalı bir din olması sebebiyle bazı yanlış anlamalar da olmuştur. Mesela Sabiîlerin ilahi tarzında olan Qolosta gibi günlük ibadetlerle ilgili dini metinleri, Zebur sanılmıştır. Yine Sabiîlerin tapındıkları yüce varlığa verdikleri bir isim olan Malka d Nhura (Işık Kırılı) terimindeki Malka, Arapçadaki meleklerle karıştırılmıştır.

¹⁹⁰ *İbn-i Nedîm, a.g.e., s.444.*

¹⁹¹ *El-Münâvî, Abdurrauf, Feyzu'l-Kadir, Mektebetü't-Ticariyyi'l-Kübrâ, Kahire, H.1356/M.1937, 3/547.*

¹⁹² *İbn-i Kesir, a.g.e., 1/72.*

¹⁹³ *İbn-i Kesir, a.g.e., 1/72.*

¹⁹⁴ *İbn-i Kesir, a.g.e., 1/72.*

¹⁹⁵ *Ebu Abdullah Muhammed el-Kurtubî, el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an, (Tercüme: M. Beşir Eryarsoy.) Buruc Yay., Ankara, 1997, 1/434.*

Öte yandan Sabîliğin özellikleri incelendiğinde İslam âlimlerinin, Sabîliği Hıristiyanlık, Yahudilik ve Mecûsîlik arasında bir din olarak kabul etmeleri oldukça isabetlidir. Çünkü Yahudi geleneği içerisinde filizlenen Sabîlik uzun tarihi içerisinde hem Hıristiyanlıktan, hem de Mecûsîlikten bir çok unsuru adapte ederek bünyesinde eritmiştir. (Bu konuda ileri de daha geniş bilgi verilecek) Öte yandan ilk dönem âlimleri sonraki âlimlerin Sabîlikle ilgili ifadelerinde yer alan yıldız ve gezegen kültüne değinmemişlerdir.¹⁹⁶

Mücahid, Hasan el-Basri(ölm: H.110/M.728) ve İ. Ebi Necih (ölm: H.131/748) de der ki: Bunların dinleri, Yahudilik ve Mecûsîlikten meydana gelmiş bir topluluktur. Kestikleri yenmez. İbn-i Abbas da kadınlarıyla evlenilmez demiştir. Yine Hasan ve Katade (ölm: H.117/735) şöyle demişlerdir: Bunlar Meleklerle tapan, kibleye doğru namaz kılan, Zebur'u okuyan ve beş vakit namaz kılan kimselerdir. Ziyad b. Ebu Süfyan bunları görmüş ve onların meleklerle taptıklarını görünce onlardan cizyeyi kaldırmak istemiştir. Kurtubî bu rivâyetlerden sonra şöyle der: İlim adamlarımızın anlattıklarına göre; Sabîiler muvahhid kimselerdir. Bununla birlikte yıldızların etkisine ve onların etken olduklarına inanırlar. Bundan dolayı Ebu Said el-İstabri (H.244-328/M.858-940) Sabîiler hakkında soru soran, el-Kadir Billah'a kafir olduklarına dair fetva vermiştir.¹⁹⁷

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, tefsirinde Sabîilerin kim oldukları hakkında çeşitli görüşleri anlattıktan sonra şöyle der: "Müfessirlere göre bunlar Yahudilerle Hıristiyanlar, Yahudilerle Mecûsîler veya Hıristiyanlarla Mecûsîler arasında bir topluluktur ki hem Ehl-i Kitap hem de Müşrik denilebilecek yönleri vardır."¹⁹⁸

Silinmiş: 1

Kur'an'ı Kerîmin üç ayetinde Sabîilerden bahsedildiğini söylemiştik. Sabîiler, hakkındaki çeşitli ve karışık bilgilerden sonra, Kur'an'ın işaret ettiği Sabîilerin kimler olduğunu tesbit ettikten sonra onların Ehl-i Kitap oldukları ortaya çıkacaktır. Şimdi bu konudaki görüş ve rivâyetlere bakalım:

İsmail Cerrahoğlu makalesinde şöyle demektedir. Kur'an-ı Kerîm'in, Sabîileri diğer dinlerin mensubları arasında sayması, onları Ehl-i Kitap arasına dâhil etmek için değildir. Eğer onları Ehl-i Kitap sayarsak, Mecûsîler ve Müşrikleri de tereddütsüz olarak Ehl-i Kitap arasına sokmamız gerekir. Bu ayetlerdeki sayılanlar, Arapların tanıdığı oldukları dinlerin isimlerini bildirmekten ibarettir. Yoksa, Kur'an-ı Kerîm henüz Arapların tanımamış

¹⁹⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.31.

¹⁹⁷ Kurtubî, a.g.e., 1/434.

¹⁹⁸ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1751.

oldukları Hind ve Çinlilerin dinlerinden bahsedecek değildir.¹⁹⁹ Cerrahoğlu'na göre, Kur'an-ı Kerîm'in muhatab olarak karşısına aldığı Sabîiler, yine Kur'an-ı Kerîmin ifadesinden anlaşılacağı üzere, ayrı dinleri olan bir topluluktur ve bunlar yok olmuştur.²⁰⁰ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Cerrahoğlu, Mandenler de dahil olmak üzere Sabîî olarak anlatılanları günümüzde varlığını sürdürdüklerini kabul etmemektedir. Ancak Kuran'da ismi geçen Sabîilerin Hıristiyan olduğunu ve günümüzde onların bulunmadığını söylemek, ilmen izahı mümkün görünmeyen bir sonuçtur. Çünkü bu konuda dördüncü bölümde de anlaşılacağı üzere Mandenlerin Hıristiyanlardan bir çok farkları bulunmaktadır. Örneğin, Hıristiyanlar peygamberliğinde ilerisinde Hz. İsa'ya tabi oldukları halde, Mandenler peygamber olarak Hz. Yahya'yı öne çıkarmaktadır.²⁰¹

Şia kaynaklı bir müfessir olan Tabersi tefsirinde bazılarına göre, Sabîilerin Ehl-i Kitap'tan bir topluluk olduğunu ve fakihlerin icmayla onlardan cizye almaya cevaz verdiklerini söyler. Ona göre onlardan cizye almak caiz değildir. Çünkü Sabîiler Ehl-i Kitap değildir.²⁰²

Cassas, "Ahkâmü'l-Kur'ân" adlı eserinde her iki Sabîî topluluğunu da anlattıktan sonra şu bilgileri vermiştir: Bazı âlimlere göre; Sabîiler Ehl-i Kitap'dır. Kestikleri yenir ve kadınlarıyla evlenilir. Bazı âlimlere göre ise; Müşrik ve Mecûsîler gibidirler. Kestikleri yenmez ve kadınlarıyla evlenilmez. İmam Azam (ölm: H.150/M.767)'a göre Ehl-i Kitap'tırlar. İmam Muhammed ve İmam Ebû Yusuf'a göre Ehl-i Kitap değildirler. Bu konuda Ebu'l-Hasen el-Kerhi şöyle demiştir: *"İmam Azam'a göre Ehl-i Kitap'tan olan Sabîilik Hz. İsa (a.s.)'nın dinini benimsemiş ve İncil okuyan bir kavimdir. Ancak yıldızlara tapan Sabîiler yani Harran bölgesindekiler ne İmam Azam ne de İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre Ehl-i Kitap'tır."*²⁰³

Ebu Bekr er-Râzî'ye göre Sabîiler Ehl-i Kitap değildir. Gerek Harran civarında, gerekse Vasıt şehrinde Betaih nahiyelerinde bulunan dinlerin kökü birdir. Bu dinlerin hepsi de yedi yıldız tapmakta ve onları ilâh kabul etmektedir. Asılları putperestliktir. İranlıların Irak bölgesinin ele geçirmesiyle birlikte bir Sabîî devleti olan Nebatileri ortadan kaldırmalarından sonra Sabîiler, açıktan putlara tapamaz olmuşlardır. Çünkü İranlılar

¹⁹⁹ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.115.

²⁰⁰ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.116.

²⁰¹ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.112.

²⁰² Tabersî, a.g.e., 5/281.

²⁰³ Cassas, a.g.e., 2/328.

onların puta tapmalarını yasaklamıştır. O dönemde Anadolu, Şam bölgesi ve Arap Yarımadası Sabiîliği benimsemişti. İmparator Konstantin, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Sabiîlere kılıçla Hıristiyanlığı kabul ettirmiştir. Bu dönemden sonra Sabiîler arasında putperestlik kaybolmuş ve zahirde Hıristiyan olmuşlardır. Fakat bir çokları inançlarını gizleyerek eski dinlerini sürdürmüşlerdir. İslam dini ortaya çıkınca da Hıristiyan olarak İslam dinine girmişlerdir. Müslümanlar putlara tapmaları ve asıl inançlarını gizlemelerinden dolayı Hıristiyanlarla Sabiîler arasındaki farkı kavrayamamışlardır. Gerçekten de Sabiîler inançlarını gizlemekte mahir kişilerdi. Çocuklarını akılları ermeye başladığından itibaren dinlerini gizlemeleri konusunda eğitiyorlardı. İsmailiye Mezhebi, kendilerini gizleme âdetini Sabiîlerden edinmiştir. Sonuç itibarıyla İsmailiye Mezhebi'nin davetlerinin aslı da Sabiîliğe dayanır. İki mezhebin de aslı yedi yıldız ilâh edinmek ve onların isimlerine göre putlara tapmaktır. Harran ve Betaih bölgelerinde bulunanlar arasında dinlerindeki bazı şeylerden görüş ayrılığı çıkmıştır. Bunlara Ehl-i Kitap denilemez.²⁰⁴

Ebu Bekr er-Râzî Maide Suresi'nde İsmailiye ve Sabiîlik arasında müşterek bir nokta gösterdikten sonra Berae Suresi'nin tefsirinde şu açıklamayı yapmıştır: “Sabiîler iki türdür: Bir topluluk Kesker ve Betaih bölgelerinde yaşar. Bize ulaştığına göre bunlar çoğu inançlarında Hıristiyanlığa uymamakla birlikte onlardan bir topluluktur. Çünkü Hıristiyanların Merkuniyye, Aryosiyye, Maruniyye gibi böyle bir çok topluluğu vardır. Bu topluluklara Nasturiyye, Melkiyye ve Ya'kubiyye adındaki üç fırka saygı göstermekte ve onları dokunulmaz saymaktadır. Bu Sabiî topluluğu da Hz. Âdem (a.s.)'in oğlu Hz. Şit (a.s.)'e ve Hz. Zekeriyya (a.s.)'nin oğlu Hz. Yahya (a.s.)'ya dayanmaktadır. Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem (a.s.)'in oğlu Hz. Şit (a.s.)'e ve Hz. Zekeriyya (a.s.)'nin oğlu Hz. Yahya (a.s.)'ya indirdiği kitaplardır diye bazı kitapları benimsemektedirler. Hıristiyanlar bunlara Yuhannasiyye-Senjan Hıristiyanları, yani Yahyaacılar demektedirler. İşte İmam Azam'ın Ehl-i Kitap'tan saydığı, kestiklerinin yenmesini ve kadınlarının nikahlanmasını mübah gördüğü Sabiî topluluğu budur.

Kendilerini Sabiî olarak isimlendiren bir başka topluluk daha vardır. Bu topluluk peygamberlerden hiç birine uymamakta ve ilâhi kitaplardan hiç birini benimsememektedir. Bu topluluk Ehl-i Kitap sayılmaz. Bu din mensuplarının kestiklerinin yenmeyeceği ve kadınlarının nikahlanmayacağı konusunda görüş ayrılığı yoktur.²⁰⁵

²⁰⁴ *Cassas, a.g.e., 2/328.*

²⁰⁵ *Cassas, a.g.e., 3/91.*

Fakihler, Sabîilerin kâfir olup olmadıklarında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bunların çoğu, hayvan kesme, kadın ve cizyedeki hükümleri, Hıristiyanlarda olduğu gibi demişlerdir.²⁰⁶

Bazı âlimler, Sabîileri kafir ve Müşrik kabul etmektedir. Kurtubî'ye göre; Sabîilerin, mezheplerinin özü bazı âlimlerinin zikrettiği üzere tevhid üzere olan, yıldızların tesiri ve onların etken olduklarına inanan bir topluluk olmalarıdır. Bundan dolayı Ebu Said el-İsdahari onlar hakkında sorulduğunda Allah'ın tek Kâdir olmasından dolayı onların küfürlerine hüküm vermiştir.²⁰⁷ Razi, Allah'ın yıldızlara ibadet ve dua için kible kıldığı anlamıyla veya Allah'ın bu Âlemin işlerini yıldızların idaresine havale ettiği anlamıyla; Sabîilerin yıldızlara tapan bir topluluk olduğu görüşünü tercih etmiştir.²⁰⁸

Silinmiş: ¶

Allah bilir “sözlerin en doğrusu” Mücahid, tâbileri ve Vehb b. Münebbih'in sözleridir. “Sabîiler Yahudilik ve Hıristiyanlık, Mecûsilik ve Müşriklik üzerine olmayan bir kavimdir. Onlar yaratılışları üzere bulunan ve tâbi olacakları sabit bir dinleri olmayan bir kavimdir. Bundan dolayı Müşrikler, Müslüman olanlara “dönek” anlamında Sabîi demişlerdir. Bazı âlimler demişlerdir ki: Sabîiler kendilerine bir peygamberin daveti ulaşmamış kimselerdir. Allah bilir.²⁰⁹

Bütün bu rivâyetlerden sonra denilebilir ki, İslâm âlimlerinin, bir kısmı Sabîileri Ehl-i Kitap olarak kabul ederken, diğer bir kısmı ise, onları müşrik saymaktadır. Sabîileri Ehl-i Kitap olarak kabul edenler, onların Hıristiyan ve Yahudilerle benzerliklerine dikkat çekmektedir ki bu Sabîi topluluğu Mandenlerdir. Bazıları da onları müşrik ve kafir saymaktadır ki onların Sabîiler olarak bildikleri topluluğun Harran Putperestleri olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân'da adı geçen Sabîileri Ehl-i Kitap dinleri arasında saymak uygun olacaktır.²¹⁰ Ehl-i Kitap dinleri arasında bulunan Sabîiliğin Mandenler olması görüşü, ağırlık kazanmaktadır. Harran Putperestlerinin Sabîiler ve Ehl-i Kitap olarak kabul edilmesi yukarıdaki bilgiler ışığında zor görünmektedir. Bu sonuç Sabîilerin yani Mandenlerin, kendilerini Sabîi olarak tanıtan Harran Putperestleriyle karıştırılmasıyla ortaya çıkmıştır, diyebiliriz.

²⁰⁶ Bağdâdî, a.g.e., s.215.

²⁰⁷ İbn-i Kesir, a.g.e., 1/72.

²⁰⁸ İbn-i Kesir, a.g.e., 1/72.

²⁰⁹ İbn-i Kesir, a.g.e., 1/72.

²¹⁰ Remzi Kaya, Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap ve İslam, Ankara, 1994, s.178.

III. BÖLÜM

ŞEHRİSTÂNÎ'NİN EL-MİLEL VE'N-NİHAL ADLI ESERİNDE SABİİLİK

1-Şehristânî'ye Göre Sabiî Grupları

Sabiîliğin dönüp dolaştığı yer ruhlara/soyut varlıklara/meleklerle sarılmasıdır. Nitekim Haniflerin varış noktası da maddî varlıklara bağlanmaktadır. Sabiîler metotlarının elde etme, yani kazanmak olduğunu savunurlar. Hanifler ise metotlarının fitrat üzere hareket etmek olduğunu savunurlar.¹ Şehristânî bu girişten sonra ruhlara tapanları anlatmaya geçiyor.

Şehristânî'ye göre belli başlı Sabiî grupları şunlardır:

a) Ruhanîlere Tapanlar

aa) Ruhlara Tapan Sabiîler

Şehristânî'ye göre ruhânî kelimesi, ruh'dan ve ravh'dan gelmektedir. Bu iki kelime yakın anlamda olup ruh; cevher, ravh; ruha has bir özelliktir.

Ruhlara Tapan Sabiîlerin görüşleri şunlardır: Âlemin bir yaratıcısı, hikmetli olan ve sonradan yaratılan özelliklerinden münezze bir yaratıcı vardır. Bize düşen Allah'ın yüceliğine ulaşmanın imkansızlığını bilmektir. Biz yüce yaratıcıya onun yanında, ona yakın olanlarla yaklaşıyoruz.² Şehristânî, yukarıdaki görüşlerden de anlaşıldığı gibi Sabiîlerin temel inançlarının ruhlara aşırı bir şekilde bağlanmak olduğunu ifade eder.

Gerçek yaratıcıya inancın olmadığı bütün batıl dinler, zaman ve şartların değişmesiyle çok kısa zamanda onlardan etkilenerek değişmişler, böylece başka unsurları da içine alarak, başka bir şekle bürünmüşlerdir. Farklı bölgelerde ortaya çıksa da etkileşim içerisine girmişlerdir. Sabiîlerin temel inançları olan ruhlara aşırı bir şekilde bağlanmak da bu etkileşimin bir sonucudur. Özellikle Hz. İsa (a.s.)'nin gönderildiği sıralarda ve daha

¹ Şehristânî, a.g.e., 2/289.

² Şehristânî, a.g.e., 2/289.

sonra Harrânîler arasında çeşitli gruplar çıkmıştır. Bunlardan birisi de ruhî varlıklara tapanlardır.³ Ruhî varlıklara tapınma Babil dininin de önemli özelliklerinden biriydi. Çünkü onlar Dünyanın cinlerle dolu olduğuna ve bu cinlerin, tufanları, vebaları ve karanlıkları insanlara musallat ettiğine inanırlardı.⁴

Ruhî varlıklara tapınma eski Yunan avam tabakasının benimsediği dinin de önemli özelliklerinden biriydi. Avam arasında ruhlara ve hayaletlere tapılır, bir takım kötü ruhların insana zarar verdiğine, insanı hasta düşürdüğüne ve öldürdüğüne inanılırdı. Adaklar adamak ve kurbanlar kesmek suretiyle bunların şerrinden kurtulmaya veya efsun ve büyülerle bunların şerrinden korunmaya çalışırlardı. Hatta bunlara kurban sunmak adeti de türemişti. Bu özellikler eski Yunan avam tabakasının benimsediği dinin devamı olan Harrânîlerle örtüşmektedir.⁵

Ruhlara tapma bütün Akdeniz memleketlerinde yayılmıştı. Mesela Eski Mısırlılar her şeyde kendilerine musallat olan bir ruh olduğuna inanıyor ve bu ruhlara en geniş ta'zimi gösteriyorlardı. Onlara göre Güneş'in, Ay'ın ve Nil Nehri'nin tabiî yerlerinde ruhları bulunmaktaydı.⁶ Mısırlılara göre, insan; ruh ve bedenden meydana gelmişti. İnsanın maddi kısmı mumyalandıktan sonra ölümsüzlüğe kavuşuyordu. Her insanda bir "Ka" vardı ki bu, gizli bilim mensuplarının yıldızla ilişkin cisim dedikleri "ruh"tan başka bir şey değildi. Ka ölümlü bedeni bırakıp giderdi. Dindar akrabalar ölünün küçük bir suretini yapar ve onu ölünün mezarına yiyecek ve içeceklerle birlikte koyarlardı. Aksi takdirde bu ruh, yeryüzünde başıboş dolaşır, bir şeye veya kendisini unutan akrabalarına musallat olurdu.⁷ Ruhî varlıklara tapınma Harrânîlere muhtemelen bu komşu kültürlerden miras kalmıştır.

Sabiîlere göre, tanrıya yakın olanlar, cevher, iş ve durum bakımından temiz olan ruhânîlerdir. Ruhlar, maddîlikten temiz vücut kuvvelerinden uzaktırlar. Mekânî hareketlerden ve zamanın değişmesinden münezzehtirler. Taharet üzerine yoğrulmuşlar, tesbih ve takdis etme üzerine yaratılmışlardır. “Onlar emredildiklerinden Allah’a isyan etmezler ve emrolunduklarını yaparlar.”⁸ “Bize ruhların yolunda olmayı ilk öğretmenlerimiz Azimun ve Hermes tavsiye etti. Bu sebeble onlara yaklaşıyor ve onlara

³ el-Haseni, a.g.e., s.16.

⁴ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s. 40.

⁵ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s. 68.

⁶ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s. 41.

⁷ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s. 114.

⁸ Tahrir, 66/6.

tevekkül ediyoruz. Onlar bizim Allah katında sahibimiz, ilahımız, vesilemiz ve şefaathçilerimizdir. Allah rablerin sahibi, ilahların ilahı ve her şeyin sahibidir.⁹ Bu görüşler onların temel felsefeleriydi.

“Bizim yapmamız gerekenler; nefislerimizi tabî şehvet kirlerinden temizlemek ve ahlâkımızı şehvete ve öfkeye ait kuvvetlerin baskısından terbiye etmektir. Bu şekilde, bizimle ruhlar arasında münasebet meydana gelebilir. O zaman onlardan ihtiyaçlarımızı isteyebilir, halimizi onlara arzedebilir ve bütün işlerimizde onlara yönelebili riz. Ruhanîler, kendileri ve bizim için onların ve bizim rızık vericisine şefaathçi olurlar. Bu temizlik ve terbiye; kendi kazanmamız ve yöneticilerimizle ruhlardan yardım isteyerek, riyazetimiz ve şehvi isteklerden nefislerimizi uzak tutmakla elde edilir. Yardım istemek; sığınmak, dua etmek, namaz kılmak, zekat vermek, yiyecek ve içeceklerden oruç tutarak uzak durmak, kurban kesmek, buhur yakmak ve farzlara önem vermekle olur. Böylece nefislerimizde aracısız yardım isteme kabiliyeti ortaya çıkar ki, bizim durumumuzla vahiy aldığı nı söyleyenlerin durumu aynı olur.”¹⁰

Ruhlara tapanlar bu görüşler ile sanki filozofların peygamberlerden üstün olabileceklerini ifade ediyorlar. Buna benzer düşünceler İslâm dünyasını da etkilemiştir. Çünkü Hellenistik Dünyanın Hermes kültü İslâm dünyasında da etkilerini göstermiştir. Felsefe ve genel kültür tarihi alanında yazılmış bazı İslâmî kaynaklar; antik dünyanın üç büyük filozofundan Sokrat'ı zâhit, Eflatun'u ilâhî sıfatlarıyla nitelendirerek onları birer veli şeklinde takdim etmişlerdir. İhvânı Safa ve İşrakî düşünürlerin Aristo'yu bir peygamber olarak takdim etmeleri de aynı etkinin sonucudur.¹¹ Nitekim Platoncu gelenekte felsefe din, din de felsefe içindi. Platoncu gelenekte ruh-beden dualizmi vardı.¹² Bu gelenek Sabîilerde muhtemelen madde ve ruhun hangisinin üstünlüğü konusunda tartışmalara dönmüştür.

Ruhlara tapanlar dediler ki: “Peygamberler tür olarak bizim benzerimiz, görünüş olarak da şeklimizdedirler. Peygamberler maddî şeylerde bizimle ortaklırlar. Bizim yediğimiz gibi yer, içtiğimiz gibi içerler. Görünüş olarak da bize benzerler. Onlar bizim gibi insanlardır. Biz onlara nasıl itaat edelim! Hangi meziyetleri, onlara tâbi olmayı

⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/290.

¹⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/290.

¹¹ Mahmut Kaya, "Felsefe," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1995, 12/311; Namık Mustafa Canle, Büyük Felsefe Lugatı, Aşıkoğlu matbası, İstanbul, 1955, 12/312.

¹² Mircae Eliade-Ioan P. Couliano, a.g.e., s. 95 .

gerektirir?” “Sizin gibi bir beşere tâbi olursanız şüphesiz zarar edersiniz”¹³ onların sözlerini dile getirmektedir.¹⁴

ab) Sabîlik’te Ruhların Özellikleri

Ruhlara tapanların inancına göre; Bir iş yapma açısından ruhlar ve melekler, yaratma, olayları değiştirme ve yaratıkları bir başlangıçtan olgunluğa doğru yönlendirmede araç anlamında etkiliydiler. Tanrıdan yardım isteyerek kendilerinden alt mertebede bulunan varlıklara yardımcı oluyorlardı. Bu ruhlar çeşitli gruplara ayrılmaktaydı:

1-Yıldızları yörüngelerinden geçiren ve idare eden ruhlar: Yedi seyyar yıldız, bu ruhların yıldızlarıdır. Her ruhun kendine ait bir yıldızı vardır. Her yıldızın da bir feleği bulunmaktadır. Ruhun yıldızla alakası, ruhun cesetle olan durumu gibidir. Ruhânî, yıldızı idare eden mâliktir. Sabîiler bu ruhlara ilâh, yıldızla Rab ismini vermektedirler. Bununla beraber yıldızlara baba, unsurlara da ana demektedirler. Ruhlar, heykeller ve unsurlarda bir takım reaksiyonlar oluşturan etkenlerdir. Bu tahrik neticesinde oluşan karışımdan maddî kuvvetler meydana gelir. Maddî kuvvetler üzerine de ruhî nefisler biner ve tesir oluşturur. Yağan yağmurun bir meleği bulunduğu gibi her bir damlanın da ayrı bir meleği vardır.¹⁵

2-Uzayda meydana gelen işleri idare eden ruhlar: Bunlar, yağmur, dolu, rüzgar gibi yeryüzünde bulunan olaylarla ilgilendikleri gibi, gökyüzünde meydana gelen şiddetli sesler, yıldız kaymaları, gök taşları, gök gürültüsü gibi olaylarla da ilgilenmektedirler. Yeryüzünde meydana gelen depremler, suların oluşumu, buharlaşması yine bu ruhların eseridir.¹⁶

3-Bütün varlıklara aracı durumunda olan ruhlar: Kâinattaki düzeni idare etmektedirler. Kabiliyeti bulunduğu kuvvet ve düzenden yoksun hiçbir varlık yoktur.¹⁷

Ruhların halleri; Rablerin Rabbinin etrafında sevinç ve ferah, nimet ve lezzet içindedirler. Yiyecek ve içecekleri Allah’ı tesbihtir. Devamlı meşguliyetleri Allah’ı zikirdir. Kimi ayakta, kimi rukuda, kimi secdede, kimi sakin ve hareketsiz durumdadır. Sevinç ve

¹³ Mü’minun, 23/34.

¹⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/290.

¹⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/290.

¹⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/291.

¹⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/293.

lezzetten durumunu değiştirmez, huşudan gözlerini kaldırmaz. Sakinlikten hareket edemez. Hareketli olanı sakin olamaz. Darlık ve bolluk onun durumunu değiştirmez. Allah'a asi olmadan emredileni yaparlar.¹⁸

b) Eshab-ı Heyakil

"İnsan Tanrı'ya yaklaşabilmek için bir aracıya muhtaç olunca, yakınlaşma imkanı ve fayda için araçların görünür olması gerekmektedir. Bundan dolayı ruhî olma yanlıları, yedi yıldızdan ibaret olan yıldızlara tapmaya sığınmışlardır.

Bu yıldızları öğrenme çalışması beş aşamada gerçekleşmektedir:

1-Mekan ve görünüş zamanları,

2-Doğuş ve batış yerleri,

3-Yıldızların tabiatların gereğine uygun veya ters şekilde bağlantıları,

4-Gece, gündüz ve saatlerin bölünüşü,

5-Yüz, suret, put şekilleri, bölgeler ve bunların üzerine şehirlerin planları.

Bu çalışmalar üzerine mühürler yapmışlardı; Büyükler adıyla havastan bazı kişiler efsun ve dualar öğrenmişlerdi: Her yıldıza -mesela Zühal'e cumartesi gibi- bir zaman tayin ediyorlar ve ilk saatine bakarak onun suret ve görünüşüne göre yapılmış mührünü kullanıyorlardı. Zühal'e özel bir elbise giydirip ona özel buhurlar yakıyorlar ve bir takım dualarla ihtiyaçlarını istiyorlardı. İhtiyaçları Zühal yıldızına ait özel bir iş ve eser olursa, bu Zühal tarafından gideriliyor ve meramlarının çoğu da oluyordu. Aynı şekilde Müşteri'ye ihtiyaçlarını ilettikleri bir zaman ve saat vardı. Her bir yıldıza ait bir gün ve saat belirlenmişti. Bu şekilde diğer ihtiyaçlarını diğer yıldızlara iletiyorlardı.¹⁹

Bu yıldızların her birine ilâh diyorlardı. Allah Teâlâ'ya da rablerin rabbi diyorlardı. İçlerinden bazıları da Güneş'i rablerin rabbi saymışlardır. Böylece heykellere, ruhlara yakınlaşmak için, ruhlara da Allah'a yakınlaşmak için tapıyorlardı. Çünkü inançlarına göre heykeller, ruhânîlerin bedenleriydi. Onların ruhlara nisbeti, bizim vücudumuzu ruhumuza nisbet etmemiz gibiydi. Heykeller ruhların hayatlarıyla hayat ve akıl sahibiydiler. Onlara

¹⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/294.

¹⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/348.

göre ruhlar; bedenlerde tasarrufda buldukları gibi heykellerin vücudunda da idare, hareket ve tasarrufda bulunuyorlardı. Bir şahsa yaklaşmak, şüphesiz onun ruhuna yaklaşılmaktı."²⁰

Sabiîlerin ataları olan Keldânilerde de göğe ait varlıklara tazim, etme ve göğe ait inançlarla dini inançların birbirine karışması vardı. Onlar astronomik araştırmalara rehberlik etmişlerdi.²¹

c) Putperestler

Putperestlere Eshab-ı Eşhas deniyordu. Bunlar da araçlar edinmişlerdir. Gezegenlerin ve yıldızların bazen görünüp bazen kaybolduklarını görmüşler, onların yerine kâim olacak ve dâima göz önünde bulunacak heykellerini yapmışlar, sonra da bunlara tapmaya başlamışlardır.²²

Putperestlerin inançlarını Şehristânî şu şekilde anlatır: Putperestler dediler ki: “Bize tevessül edebileceğimiz bir aracı ve şefaet edici biri lazımdır. Ruhlar gözle görmesek de bizim araçlarımızdır. Dilimizle onlarla iletişim kuramayız. Ancak heykeller ve resimlerle onlara yaklaşabiliriz. Ancak yıldızlar bazen görünür, bazen de kaybolur. Çünkü yıldızlar gece görünüp gündüz kaybolan, doğup batan varlıklardır. Bundan dolayı onlara her zaman yaklaşıp yönelmek mümkün değildir. Bizim gözümüz önünde suret ve putların dikili olması ve onlara tapmamız lazımdır. Onlarla heykellere tevessül eder, yıldızlarla da ruhlara tevessül ederiz. Ruhânîlerle de Allah'a yaklaşırız. Biz onlara Allah'a yaklaşmak için tapıyoruz.”²³

Yukarıdaki bilgileri topladığımızda ruhların birinci, Ashab-ı Heyakil'in ikinci, Eshabu'l Eşhas'ın ise üçüncü dereceden araçlar olduğu görülmektedir.

²⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/349.

²¹ Kadir Albayrak a.g.e., 59.

²² İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.109.

²³ Şehristânî, a.g.e., 2/352.

2-Haniflik

Hiz. İbrahim (a.s.)'in dinine tabi olanlara Hanif denmektedir.²⁴ Ancak bu kelimeyi kullanan Şehristânî 'nin kastettiği Hanifler gerçekten Hiz. İbrahim (a.s.)'in dinine tabi olan Hanifler midir? İşte bu konu, zihinlerde soru işareti oluşturan bir durumdur. Nitekim Cahiliye Dönemindeki Arapların “Biz Hiz. İbrahim (a.s.)'in dinine tâbi olan Hanifleriz” dediklerini kaynaklar zikretmektedir.²⁵ Bundan dolayı öncelikle Haniflik konusuna burada değinmeyi faydalı gördük.

Hanif kelimesi Kurân-ı Kerîm de on yerde geçmektedir. Çoğulu Hunefâ ise iki yerde geçer.²⁶ Bu on iki yerin dokuzunda Hanifliğin müşriklikten farklı ve onun karşıtı olduğu belirtilmektedir.²⁷ Hanif kelimesi sekiz yerde Hiz. İbrahim (a.s.)'in imanını ifade etmektedir.²⁸ Bu sekiz yerin beşinde aynı zamanda din anlamına gelen "millet" kelimesi yer alır. Bir yerde de Hiz. İbrahim (a.s.) bizzat kendini Hanif olarak nitelendirmektedir.²⁹ Hanif kelimesi bir yandan Hiz. İbrahim (a.s.)'in imanını ifade ve müşrikliğin karşıtı olarak kullanılırken, aynı zamanda onun Hıristiyan ve Yahudi olmadığını da ifade etmektedir.³⁰ Bir ayette Ehl-i Kitab'ın Hanifler olarak Allah'a kulluk etmekle emrolundukları vurgulanmaktadır.³¹ Ayrıca Hiz. Muhammed (s.a.v.)'e ve ona uyanlara Hanif olarak Allah'a kulluk etmeleri emredilmiştir.³² Buna göre Haniflik müşriklik olmadığı gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir. O Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun dindir. Kurân-ı Kerîm'de bu husus şöyle ifade edilmektedir: "*Sen yüzünü Hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzerine yaratmışsa ona çevir. Allah'ın yaratışında bir değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.*"³³

²⁴ İbn-i Nedim, a.g.e., 1/32.

²⁵ İbn-i Manzur, a.g.e., 9/57.

²⁶ Hac, 22/31; Beyyine, 98/5.

²⁷ Bakara, 2/135; Âli İmran, 3/67, 95; En'am, 6/79, 161; Yunus, 10/105; Nahl, 16/120; Hac, 22/31.

²⁸ Bakara, 2/135; Âli İmran, 3/67, 95; Nisa, 4/125; En'am, 6/79, 161; Nahl, 16/120,123.

²⁹ En'am, 6/79.

³⁰ Âli İmran, 3/67; Bakara, 2/135.

³¹ Beyyine, 98/5.

³² Yunus, 10/105; Rum, 30/30.

³³ Rum, 30/30.

Yine hadislerde de Haniflikle ilgili bazı örnekleri bulmak mümkündür. “*Ben kullarımın hepsini Hanifler olarak yarattım. Şeytan onları dinlerinden döndürdü,*”³⁴ “*Allah Âdem’i ve oğullarını Hanif Müslümanlar olarak yarattı,*”³⁵ örneklerinde olduğu gibi. Hanefe kökünden sözlükte bu kelime; yanına dönmek veya eğilmek, bir şeye meyletmek, anlamına gelmektedir.³⁶ Aynı kökten hanif doğru inanç sahibi; doğru ve hak din, “Müslüman” anlamına gelmektedir.³⁷ Ancak hanif kelimesinin kökenine indiğimizde Kurân-ı Kerîm de ifade edilen dinin dışına çıkan, farklı anlamlara da rastlamaktayız. Bu kelimenin menşei ve anlamına dair farklı görüşler bulunmakta; Arapça, İbrânîce, Süryânîce veya Habeşçe bir kökten geldiği ileri sürülmektedir. Kelimenin kökünü oluşturan “hnf” bütün Sâmi dillerde ortaktır. Kelimenin Ken’ânîce şekli olan “hanpa” veya “hanapu” Tell el-Amarna tabletlerinde (M.Ö. 16. yüzyıl ortaları) ortaya çıkmaktadır. Bu metinlerde kelime; “*kötülüğe meyilli ve sapkın olmak, iftira etmek*” anlamlarındadır. Yeni İbrânîce ve Mişna da kullanılan Yahudi Ârâmî dilinde “iki yüzlü olmak,” Süryânî şekli olan hanfo (hanpa) “putperest” anlamına gelmektedir.³⁸

Eski Hıristiyan Arap yazarlarının eserlerinde hanif; Müşrikler için kullanılmakta, bununla da eski Yunan-Roma dininin mensupları ve özellikle kilisenin mücadele ettiği “sır cemiyetleri” kastedilmekteydi. Ayrıca Kurân-ı Kerîm’deki Arapça’ya Nebati dilinden geçtiğini ve bu dilde, kısmen Helenleşmiş Süryânî-Arap dininin bir kolunu benimseyenleri ifade ettiğini söyleyen görüşler de bulunmaktadır. Mes’ûdî hanif kelimesinin Arapçalaşmış Süryânîce bir kelime olduğunu ve Hanifler ile de Sabîîlerin kastedildiğini söylemektedir.³⁹ Bu anlam Şehristânî’nin anlattığı Sabîîlerin karşıtı olan Hanifleri çağrıştırmaları açısından önemlidir. İbn-i Nedîm’de Haniflerin Hz. İbrahim (a.s.) zamanındaki Sabîîler olduğunu, zamanında bulunan Sabîîlerin Yunanlıların avam tabakasına ve Hâşevîye koluna mensup olduklarını söylemektedir. O, Haniflere ait olduğu söylenen Halife Me’mun’a takdim

³⁴ *Ebu’l Ferec Abdullah b. Ali, Telbisü İblis, Daru’l Kitabu’l-Arabiye Yay., Beyrut, 1985, 1/35; Ebu Abdullah, Mahmud b. Ebi Bekr, Şifaül Alil, Tahkik: Muhammed b. Bedreddin Ebu Feras En-Na’sânî, Daru’l Fiker yay., Beyrut, 1398, 1/173.*

³⁵ *Ebu’l-Muhasin, Yusuf b. Musa, Mu’tasaru’l-Muhtasar, Alemü’l-Kütüp Yay., Kahire, Trsz, 2/337.*

³⁶ *İbn-i Manzur, a.g.e., 9/57; Ebu’l-Muhasin, a.g.e., 2/337.*

³⁷ *Serdar Mutçalı, Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul, Trsz, Haniflik maddesi, s. 199; Muhammed b. Ebubekir Abdülkadir er-Razi, Muhtar’us-Sihha, Beyrut, 1996, Haniflik maddesi, s.139.*

³⁸ *Şaban Kuzgun, "Haniflik," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 1994, 22/33.*

³⁹ *Şaban Kuzgun, a.g.md., 22/34.*

edilmiş bir kitaptan da bahseder.⁴⁰ Nitekim Harrânîlerin Sabîiler ve Hanifler olmak üzere ikiye ayrıldıklarını söyleyen bilgilere de rastlamaktayız.⁴¹ Bu iki topluluğun bir çok eski Yunan-Roma Medeniyetine ait filozofu peygamber olarak kabul etmeleri de yukarıdaki görüşü kuvvetlendirmektedir.⁴² Ayrıca Mezopotamya'da 6. yüzyılda yazılmış olan Süryânîce "Maarret Gazze" nin eski Arapça tercümesinde Hanif kelimesi, Yahuda Kralı Asa tarafından ortadan kaldırılan putperest ibadetini ifade etmektedir. Öte yandan Hz. Süleyman (a.s.)'in putperest olarak ölen oğlu Rehoboam için "Hanif olarak öldü" ifadesi yer almaktadır. St. Pavlos'un mektuplarının 9. yüzyılda yapılmış Arapça tercümelerinde Yunanca metindeki "Ellen," Süryânîce metindeki "Armoyo" (Romalı, putperest) kelimesi hanif olarak çevrilmiştir. Hanif aynı zamanda Hıristiyan olsa bile Helen kültürüne sahip olan bir kişiyi ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Nitekim Pavlos'un arkadaşı Titus, hanif (Grekçe ellen) diye nitelendirilmiştir.⁴³

Yukarıdaki farklı görüşlerden şu sonuca ulaşılabilir: Hanif kelimesi Hıristiyan olan ve olmayan Arap toplumlarında iki farklı anlamda kullanılmıştır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'deki "hanif" kelimesi Müslüman anlamındayken Mârûnî dua kitabında hâlâ putperest anlamını taşımaktadır. Böylece birçok benzeri gibi hanif kelimesi de aynı dil grubunun çeşitli kollarında farklı anlamlara gelebilmektedir. Nitekim "Epicurus," "mülhid" anlamına gelen İbrânîce hanef kelimesinin tefsiri olarak kullanıldığı halde, Kuzey Afrika'da Hıristiyan misyoneri ifade etmektedir. Bunun gibi Arapça'da "samimi Müslüman" anlamındaki hanif kelimesi Babil dilinde "sapkın" anlamına gelmektedir. Bu kelimenin değişikliğe uğramasını Hz. İbrahim (a.s.)'le düşmanlıkları olan Babillilerin bir uydurması olarak açıklamak mümkündür.⁴⁴

⁴⁰ *İbn-i Nedim, a.g.e., 1/32.*

⁴¹ *Birûnî, a.g.e., s.318.*

⁴² *Birûnî, a.g.e., s.318.*

⁴³ *Şaban Kuzgun, a.g.md., 22/34.*

⁴⁴ *Şaban Kuzgun, a.g.md., 22/34.*

3-Sabiîlerle Hanifler Arasında Ruhânîlik ve Maddîliğin Üstünlüğü Konusunda Tartışmalar

"Sabiîlerle Hanifler arasında yalnız ruhânî olma ve insanlara özgü olan peygamberlikten hangisinin üstün olduğu konusunda tartışmalar meydana gelmiştir. Biz burada soru ve cevap şeklinde anlatacağız. Böyle anlatmakta sayısız fayda bulunmaktadır" diyen Şehristânî, Sabiîlerin aralarındaki tartışmaları anlatır.⁴⁵

a) Ruhlara Tapanların Dayanak Noktaları

Sabiîler demişlerdir ki: Ruhlar madde ve cevher olmaksızın yaratılmışlardır. Onların tamamı dağılmaksızın tek bir özden oluşmuştur. Onların özleri, içinde karanlığın olmadığı halis nurdur. O nurun güçlü parlaklığını, duyu organları anlayamaz. Göz onu kavrayamaz. Parlaklığı aklın sınırlarının ötesindedir. Hayal ona yaklaşamaz organları sizin aleyhinizedir. Bu deliller sizi doğru yola iletmez mi?⁴⁶

Şöyle dediler: İnsan dört unsurdan meydana gelmiştir. Madde ve suretten oluşmuştur. Unsurlar birbirine zıt ve tabiatları karışıktır. İkisinin tabiatı karışık ikisinin ise birbirine zıttır. Mizaç halinden anarşi ve terör meydana gelir. Bir şeyin yoktan var olması, sonradan var edilmesi gibi olamaz. Madde ve cevher; kötülüğün atığı ve anarşinin kaynağıdır. Madde ve cevherden oluşan terkip ve suret nasıl yalnız şekle eşit olur. Karanlık nura nasıl eşit olup karışıma ihtiyaç duyar. Zorunluluk ayrılığın aşığınsında olduğu halde nasıl olur da ondan müstağni olma seviyesine çıkar.

Hanifler Sabiîlerin izahlarına; Sabiî topluluğu! Bu ruhların varlığını bildiğiniz şöyle, diyerek cevap vermişlerdir. Biz bunları Azimün ve Hermes'den öğrendik ki onlar Hz. İdris (a.s.) ve Hz. Şit (a.s.)'dir.⁴⁷

Hanifler demişlerdir ki: Uydurduğunuz yolu kendiniz yalanlıyorsunuz. Maksadınız ruhların maddî vücuda sahip olanlara faziletini kanıtlayıp, insanların aracılarını yok etmek.

⁴⁵Şehristânî'nin aynı zamanda bir felsefeci olmasıyla tartışmanın felsefî bir boyut taşıması ilginç gözüküyor. Nitekim Şehristânî'nin tanınan bir yönünde felsefî konulardaki bazı görüşleridir. Bkz. İbn-i Teymiye, a.g.e., 2/138.

⁴⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/294.

⁴⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/295.

Menfi bakışınız ispat, inkarınız ikrar oldu. Sonra bir şeyi yeniden yaratan, yoktan var edenden daha şerefli olabilir mi? Ruhânîliğin bir yönü, maddîliğin ise iki yönü vardır. Onlardan birisi ruhu ve nefsi, diğeri ise vücudu ve bedenidir. O insan ruhu itibarıyla Allah'ın emriyle yaratılmış, beden itibarıyla da yeniden yaratılmakla yaratılmıştır. Bu durumda emretme ve yaratmayla ilişkili, sözlü ve amelî olma açısından iki sonuç vardır. Bir yönüyle eşitlik bir yönüyle fazilet ortaya çıkmıştır. Özellikle yaratılma yönüyle diğerdenden eksilmemiş, aksine olgunlaştırmış ve üstünlük sağlamıştır.⁴⁸

İki yönden siz hatalısınız: Birincisi: Siz yalnız ruhlarla yalnız maddî vücuda sahip olanlar arasını ayırdınız. Faziletli olanın ruhlar olduğunu iddia ettiniz. Ve buna inandınız. Fakat Fazilet sade ruhânîlikle maddîlik ve ruhânîliğin tamamı arasında değildir. Akıllı kişi faziletin yalnız ruhânîlikte olduğuna karar vermez. Bunun dışında ve önünde başka bir yol seçer. İstenilen sonuç, maddî olanların madde ve onun öncülleriyle kirlenmediklerinde, karıştların ve çatışmaların onlara tesir etmediklerinde gerçekleşir. Aksine ruhun maddeyle kavgaya girmeyerek, onu isteyerek, hoşnut olarak maddeye hizmet etmesi gerekir. Onun bu durumu birleşimin oluşması, yalnızlık ve basitliğin sonuçsuz kalmasından dolayı, istenilen sonuca yönelik örnekler olabilir. Bu ruhun, maddenin ve öncüllerinin kirlenmiş olduğu nefislere özel kılınmasıyla, bağlantı ve engel olması içindir.

Keşke şiiirim elbisesi kötü olan güzel kişiyi kusurlu kılsaydı. Doğru anlama akan lafız nasıl küçümsenir. Ne güzel söylenmiş:

Kişi kınanmakla namusunu kirlenmediğinde giydiği her elbise güzeldir. O güzelliği, bedeninin içinde taşımadığında, güzel övgüye layık olmaz.

Bu sade lafızla sade anlam arasında serbest olup da anlamı tercih eden kişiye benzer. Ona: Yalnız anlamla, metin ve anlam arasında tercih yap, denildiğinde hoş görünümlü metindeki güzel anlamın, sade anlamdan daha kıymetli olduğundan şüphe duymaz⁴⁹

İkincisi: Siz peygamberlikte sadece erdem ve bütünlük tasarlamadınız? Mükemmelin, erdem dışında bir şey olduğunu görmediniz. İki mükemmeli mutlak olarak seçtiniz. Mutlak olarak eşitliği ve ruhlar tarafını tercihi savundunuz.

⁴⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/295.

⁴⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/296.

Öyleyse biz diyoruz. Sizin mükemmellerinizden birisi erdemli olsun, ikincisi; erdemli, aynı zamanda bir âlim olsun. Bu ikisinden hangisi erdemli?⁵⁰

b) İnsanın Sureti, İnsandaki Akıl ve Nefis

Sabiîler dediler ki: İnsan, şehvet ve öfke kuvvetlerinden ayrı olamaz. Bu iki kuvvet hayvânî özelliklere ve saldırganlığa meyleder. İnsan nefsi bu ikisinin tabiatına uyar. Böylece şehvetten hırs ve emel, öfkeden büyüklenme ve kıskançlık, hatta diğer kınanan davranışlar ortaya çıkar. İnsan nasıl olur da, bu özellikleriyle ve ikisinin öncülleriyle hayvânî kuvvetlerin tümünden ayrı, insânî özelliklerden kurtulmuş, öfkenin onları makam sevgisine ve şehvetin dünya malına götürmediği; aksine tabiatlarının onları sevgi ve uyuşmaya götürdüğü, özlerinin kaynaşma ve birleşme üzerine yaratıldığı temiz ruhlara benzer?⁵¹

Hanifler şöyle cevap verdiler: Bu mizaç hali birincinin örneğinin aynısıdır. Çünkü insanda; öfke ve şehvet kuvvetinin olduğu hayvânî nefis, bilme ve amel etme kuvvetinin olduğu insânî nefis, olmak üzere iki nefis vardır. Toplanan ve dağılan ve aynı zamanda işleri ayıran ve hükümleri düzelten bu iki kuvvetin seni şaşırtması sana açıktır. Sonra bu kısımlar akla sunulur ve akıl gören bir göz gibi batıl olmaksızın hak inançları, yalan olmaksızın doğru sözleri ve kötülük olmaksızın doğru işleri seçer. Amelî yönüyle akıl; öfke kuvvetlerinin öncüllerinden alçaklık, korkaklık ve aşağılık olmaksızın mertliği, cesareti ve yiğitliği tercih eder. Yine akıl bunlarla kötülük, pintilik ve aşağılık olmaksızın; yakınlaşmayı, sevgiyi ve özgürlüğü seçer. Böylece akıl; düşmanına karşı düşmanlık yönünden en cesuru, alçak gönüllük ve tevazu yönünden, dostuna ve arkadaşına karşı insanların en merhametlisi olur. İnsan bu erdemliliğe ulaştınca iki kuvveti kendine hizmet ettirmiş ve onları hayır yönünde kullanmış olur. Sonra akıl, buradan nefislerin ilişki ve çözümlerin şehvet ve öfke bağlarından temizlenmesinde ve onların erdemli noktaya ulaşmasında mizaçlara doğru yolu gösterme derecesine yükselir.⁵²

Bilinen bir şeydir ki her nefis bu gibi hallerde şerefli, yüce ve temizdir. Nefis tabiatına aykırı olarak başka bir kuvvetle çatışan gibi olamaz. Şehvetini atmaktan kaçınan

⁵⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/296.

⁵¹ Şehristânî, a.g.e., 2/297.

⁵² Şehristânî, a.g.e., 2/297.

iğdiş edilmiş aciz kişinin durumu; zühd ve vera hayatı yaşayan iffetlinin cinsel arzusunu, gücü yetmesine rağmen onu yapmamasının durumu gibi olmaz. İkincisi nefis; seçici olan, güzeli seçmeye gücü yeten ve iyi tasarruflarda bulunabilendir. Erdemlilik ve yücelik şartların yokluğunda değil; şartların hepsinin var olduğundadır. Peygamberin nefsi, yaratılış ve varoluş bakımından ruhların nefesine benzer. Bu yönleriyle ortaktırlar. Faziletin oluşması ve sunulması da kanunların yürürlüğünden de öte, onları kullanmaması ve üstünlük noktasında değil; hayır ve düzen yönünde kullanması asıl erdemliliklerdir.⁵³

c) Sabîlik ve Haniflik'te Ruhların ve Maddîlerin Suretleri

Sabîler dediler ki: Ruhlar her ne kadar kendileri tasarruf ve idareleriyle bağlantılı olarak bir takım suretlere bürünseler de birbirine girmemiş ve karışmamış olarak maddîlikten soyutlanmış varlıklardır. Suret şekilleri nurlar veya heykellerdir. İstenilen gaye, ruhlar soyut varlıklardan kuvvetli olmaları değildir. Eylemi tam olarak değil; noksan olarak yapmalarıdır. Aracının başkasını erdemli yapabilmesi için kendisinin tam erdemli olması gerekir. İnsan olan varlıklara gelince her ne kadar onlara nefisler verilmiş olsa bile, onlar maddî suretler içindedirler. Nefisleri bazen mizaca uygun, bazen de mizaca terstir. İstenilen gaye, insan olan varlıkların maddî surete büründüklerinde eylemleriyle değil, kuvvetleriyle olmalarıdır. Kamil olarak değil; nakıs olarak bulunmalarıdır. Kuvvetten eyleme çıkmaları için eylemle emredilmiş olmaları ve çıkmaya ihtiyaç duyduklarında başka bir zat olmaları gerekir. Kuvvet tek başına kuvvetten eyleme çıkaramadığından bir başkasıyla çıkabilirler. Ruhlar somut varlıkların eyleme çıkmaları için kendilerine ihtiyaç duyulanlardır. İhtiyaç sahibi ihtiyaç duyduğuna eşit olur mu?⁵⁴

Hanifler bu soruya şöyle cevap verdiler: Bunun hükmü anlattığımız gibi ruhların salim olmadan mutlak olarak eylemleriyle bulunmalarıdır. Çünkü kuvvete sahip olma veya eylemle birlikte kuvvetin bulunması ruhânîliğe aittir. Ve kuvvetten eyleme çıkmak için eylemin bulunmasına ihtiyaç duyar.⁵⁵

Size göre nefsin akli kabul yetisi vardır. Akıl ise her şeyi hazırlayabilir ve her şeye sudur edebilir. Bunlardan birincisi kuvvetle; ikincisi ise eylemle olur. Bu durum yüce

⁵³ Şehristânî, a.g.e., 2/298.

⁵⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/299.

⁵⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/299.

varlıklarda düzenin zaruri olmasındandır. Eğer onlarda düzen olmazsa aslen aklî bir kural oluşmaz. Düzen oluştuğunda bir yönden kemal; bir yönden de noksanlık oluşmuş olur. Her ruhânî her yönden mükemmel olmadığı gibi; her somut varlık ta her yönden noksan olamaz. Maddî varlıklar içinde de eylemiyle tam ve yine diğer nefislerin kendine ihtiyaç duyduğu varlıklar bulunmaktadır. Bu durum yine süfli varlıklar içinde aslen aklî bir kaide içinde devam eden bir düzen var olmasa da, bir düzenin zaruri olmasından ileri gelir. Düzen var olunca bir yönden tamlık, bir yönden noksanlık oluşmuş olur. Her maddî vücuda sahip olan her yönden noksan olamaz.⁵⁶

d) Haniflere Göre Maddî Âlem

Hanifler dediler ki: Siz bu maddî âlemi ruhî âlem karşılığında bize karşı kullanırsanız, iki âlem; bu maddî âlemin gözlerde öbür ruhî âlemin izleri olması açısından çelişkiye düşerler. Diğer âlemde bulunan suretler bu âlemin benzeridir. İki âlem birbirine kişi ve gölgesi gibidir. Diğer âlemin eylemle tam ve mükemmel var olduğunu, diğer varlıkların ondan çıktığını ve erdemliliğe ulaştığını ispatladığınızda; bu âlemin de eylemle tam ve mükemmel olduğunu ispat etmeniz gerekir ki ondan da diğer varlıkların çıktığını öğrenme ve erdemliliğe ulaşma olsun.⁵⁷

e) Sabîlerin ve Haniflerin Peygamberlik Anlayışları

Hanifler dediler ki: Bizim yolumuz insan suretindeki peygamberlerin vekilleri olan adamlara bağlanmak, sizin yolunuz ise yanınızdaki göğün ruhları olan rableri ispat etmektir. Bu durumda her yaratılan, kendini idare edecek bir rabbe ihtiyaç duyar ve sonra rabler, rablerin rabbine ihtiyaç duyar.⁵⁸

Şehristânî bundan sonra Haniflerin ve Sabîlerin durumunu yorumlar: Şaşılacak şeydir ki; Sabîlere göre, ruhların çoğu etkilenmeye müsait (münfail) varlıklardır. Oysa mükemmel fail birdir. Bundan dolayı bazı Sabîler ruhları kız saymışlardır. Kur'ân -ı Kerîm

⁵⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/299.

⁵⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/300.

⁵⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/300.

onların bu durumunu haber vermiştir.⁵⁹ "Yoksa biz melekleri onların gözleri önünde kız olarak mı yarattık."⁶⁰

Mutlak etken ve erdem bir olunca; onun dışında kuvvetten eyleme çıkaracak yetenekli ve muhtaç olunan başka birisi yoktur. Yine biz diyoruz ki: İnsânî nefislerdeki düşük varlıkların tamamı, ilim ve amel ile erdeme ulaşmaya yeteneklidir. Erdemden de kuvvetiyle amele çıkarılmaya ihtiyaç duyar. Çıkarıcı da nebi ve rasuldür. O bir şeyi kuvvetten eyleme çıkarıcı değildir. Kuvvetle emretmeye muhtaç olması caiz olmaz. Eylemin varlığı ile erdem oluşmazsa, peygamber haricinde kimse onu eylemden kuvvete çıkaramaz. Yumurta kuş suretine kuvvete sahip şekilde çıkmaz. Aksine kuş yumurtayı çıkarır. Bu cevap bir yönüyle ilk cevaba benzer. Öte yandan burada başka faydalar da bulunmaktadır.⁶¹

Haniflere göre akılla anlaşılan şey, duyular âleminde bir benzeri oluncaya kadar aklen mümkün olmaz. Aksi takdirde hayal ve zandan öteye geçemez. Hissedilen şey aklen var oluncaya kadar hissedilmiş sayılmaz. Aksi takdirde serap ve yok hükmündedir. Bu kural var olduktan sonra, her kim âlemin ruhî ve orada kendi cinsinden erdemli yöneticiler olduğunu ispat ederse; ona düşen iş gücü yettiğince varlıkların âlemin üzerinden taşmakla kuvvetten eyleme çıkmasıdır. O kişinin Âlemin maddî olduğunu ispat zarureti ve Âlemde kendi cinsinden erdem yöneticiler olduğunu ispatlaması gerekir. Yöneticinin işi, varlıkların gücü miktarınca Âlemin üzerinden taşmakla kuvvetten eyleme çıkarmasıdır. Bu Âlemde yönetici Sabîlere göre Ruhul-evvel'dir. Bu Âlemde yönetici peygamberdir ve ruhla ilişkili ve akılla temas halindedir.⁶²

Ruhul- evvel masdar, peygamber mazhardır. Peygamberle diğer insanlar arasında münasebet ve karşılıklı ilişkiler meydana gelir. Peygamber uygulayıcı, insanlar uygulanan olur.⁶³

⁵⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/300.

⁶⁰ Saffat, 37/150.

⁶¹ Şehristânî, a.g.e., 2/301.

⁶² Şehristânî, a.g.e., 2/301.

⁶³ Şehristânî, a.g.e., 2/301.

f) Maddenin Mahiyeti Konusu

Sabiîler demişlerdir ki: Maddî varlıklar madde ve suretten meydana gelmiştir. Maddenin ise yok olma tabiatı vardır. Kötülük ve fesat, akılsızlık ve cehaletin sebeplerini araştırdığımızda; madde ve yok olma dışında bir sebep bulamayız. Bu ikisi ise kötülüğün kaynağıdır. Ruhanîler ise madde ve suretten meydana gelmemiştir. Aksine onlar soyut suretlerdir. Suretlerin ise tabiatları ve vücutları vardır. İyilik, barış, hikmet ve ilmin ise suretten başka nedenini bulamayız. Bunlar iyiliğin kaynağıdır. Sen dersin ki: onda iyiliğin kökü vardır veya o iyiliğin kaynağıdır. Bu söz nasıl olur da “kötülüğün kökü ondadır”a benzetilir.

Hanifler dediler ki: Siz madde konusunda hatalı olarak, onu kötülüğün kaynağı gösterdiniz. Bir millete göre maddeler; bütün suretlerin nedenidir ve ilk temel madde (heyulayı-ula)dir. İlk felsefecilerden tut da, aklın oluşumundan önce de madde oluncaya kadar ilk temel maddedir. Sonra sapaşğlam olmuştur. Size göre vücuben ve cevazen oluşmuş gibi, madde ve suretten ibarettir. Onun için caiz olma, yokluk tabiatıdır. Yüce yaratıcı dışında her bir varlık, ancak varlığıyla mümkün, başkasının varlığıyla vaciptir. Bundan dolayı maddenin kötülüğün aslı olması sureti bağlar.⁶⁴

Hanifler dediler ki: Eğer sizin bu görüşünüz doğruysa; bize göre insanların nefisleri, özellikle peygamberlerin nefislerinin suretleri madde yokken bulunmaktaydı. Onlar ilkler olmasından dolayı filozofların çoğu insanlara iki devamlıyı ispat ettiler. Onlar arşın etrafında gölge gibi bulunan varlıklardır ve Rablerini övgüyle tesbih ederler. Onlar iyiliğin aslı ve varlığın başlangıcındırlar. Fakat insan sureti madde elbisesini giyince tabiatı ona yapıştı ve madde onları sardı. Onların imdadına Vahibu'l-Evvel yetiştii ve peygamberleri insanlara karışması, zararlarıyla orada batıp kalmaları, etkileriyle kirlenmeleri için göndermedi. İnsanlara surete bürünmüş bağlarından kurtarmak için madde elbisesi giydirdiği bir âlimini gönderdi. Bu anlama Hind filozofları, bağlı güvercin ve tuzağa düşmüş güvercinle işaret etmişlerdir.⁶⁵

Sonra dediler ki: Sabiî topluluğu! Madde konusunda iftiralarmızdan kurtaracak bir sözü ayrıntılı olarak açıklamadan sürekli olarak bize madde ve öncüllerini kötülüyorsunuz. Biz diyoruz ki: İnsânî nefisler, özellikle ruhî nefislerle ortak olarak maddeden ayrı nefisler

⁶⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/302.

⁶⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/302.

olması açısından nebevî olanlar; ya arazla ayrılır olmasıyla türde ortak, ya da zatî işlere ayrılabilir olmasıyla cins de ortaktır. Sonra bu nefislere bedenle bitişik olma hali yada maddeyle bedenin nefislerden bir şey eksiltmemesi eklenmiştir. Böylece bedenin gereksinimleri tamam olmuş ve onlarla da bu Âlemde bir kısım bilgiler ve mahlukat ve ruhların amelleri, onunla bedenleşen vücutlardan faydalanma açısından tamamlanmıştır. Bu birleşimin kaybolmasıyla bu bedenlerde kaybolmuştur. Bu birleşmede şer olmayan hayır, bozgunculuk olmayan barış ve kargaşa olmayan bir düzen vardı. Nasıl olur da sizin zikrettikleriniz bizi bağlar?⁶⁶

g) Ruhların Mahiyeti

Sabiîler dediler ki: Ruhlar nurânî, yüce ve hassas varlıklardır. Maddî vücuda sahip olanlar ise karanlık ve katı varlıklardır. Nasıl olurda itibar, erdemlilik ve fazilette eşyanın zatı, niteliği, merkezi ve yeriyle, ikisi eşit olur. Nurânîlerin âlemi son derece nur ve incelikle yücedir. Maddî vücuda sahip olanların âlemi ise son derece katılık ve karanlıkla düşüktür. İki âlem birbirinin karşıtıdır. Erdem düşüklük için değil; yücelik içindir. Bu iki özellik birbirinin karşıtıdır. Fazilet karanlık için değil; nur içindir.⁶⁷

Hanifler buna şöyle cevap verdiler: Biz bunu üç şekilde açıklayabiliriz: Öncelikle biz ruhların tümünün nurânî olduğunu kabul etmiyoruz. İkinci olarak erdem için yücelik içindir olduğuna katılmıyoruz ve erdemlilikteki itibarın aslen eşyanın zatıyla olduğunda da hoşgörülü değiliz. Bu üç noktayı açıklamamız gerekir. Böyle yapmakta fayda bulunmaktadır.⁶⁸

Birincisi: Siz ruhların birbirine zıt ve düzenli hallerine itibar etmeden aralarında eşitlikle hükmettiniz. Ruhî ve maddî varlıkların hepsinin birbirine zıt ve düzen esası üzerine olduğu hususunda iki noktayı ihmal ettiniz. Bu durum da ruhlar maddî varlıklar değildir diyen; ruhların içine Şeytanları, iblisleri ve kötülüğün liderlerini de sokmuş olur. Yine aynı şekilde cinlerin varlığını ispatlayan; onların maddî değil, ruhî olduğunu ispatlamış olur. Sonra cinlerin içinde Müslüman olan vardır, zalim olan vardır. Kim ruhlar ruhen yaratılmıştır derse; ruhlardan hayırlı olanların ve şerli olanların varlığını bilmesi

⁶⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/303.

⁶⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/303.

⁶⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/304.

gerekir. Pis ruhlar temiz ruhların karşıtıdır. O zaman bu iki cins arasında karşıtlığın ve iki taraf arasında nefretin ispatlanması gerekir.⁶⁹

Ruhların nurânî olduğu iddianızı hatalı bulmadık. Aksine biz Hanifler topluluğu, ruhun Yaraticının emriyle meydana geldiğini ve onun emri gereği bâki kaldığını savunuruz. Kim Yüce Yaraticının emirlerine karşı daha itaatli olur ve peygamberlerinin tebliğlerini daha çok tasdik ederse; ruhî olma ve ruh onda daha yoğundur. Kim rabbinin emrini inkar eder ve kanunlarını yalanlarsa; şeytanlık özelliği onda daha yoğundur. Bu kural ruhî olma için de geçerlidir. Salat selam onlar üzerine olsun; rasul ve nebi olan peygamberlerden daha fazla ruhânî olan yoktur.⁷⁰

Sizin “Erdemli olma yüceliğindir” sözünüze gelince; eğer bununla yüceliğin erdemli olma yönünü kastettiyseniz, nice yüceler vardır ki mevki, ilim, zat ve tabiat yönüyle alçaktır. Nice alçaklar vardır ki varlıkların tamamından mevki, fazilet, zat ve tabiat yönüyle üstündür. Sizin “*İtibar edilecek esas nokta; varlıkların zatlariyle, nitelikleriyle, yerleri ve ana noktalarıyla erdemliliktedir.*” sözünüze gelince doğru değildir ve lanetlenmiş birinci yoldur. Eşyanın zatına salat ve selam üzerine olsun Hz. Âdem (a.s.)’in zatına ve ateşten yaratılanın zatına baktığımızda; Şeytan, çamurdan yaratılanın üzerine, düşük ve karanlık olandır ve Hz. Âdem (a.s.)’in zatı, onun üzerine Yüce Nurânî’dir. Bize göre erdemli olmakta itibar edilecek esas nokta, onu kabul etmektir. Her kim Allah’ın emrini kabul eder, hükmüne itaatli olur ve onun gücüne razı olursa o en şerefliidir. Kim bunun aksini iddia ederse; o aşağılık ve pislğin tekidir.⁷¹

Allah’ın hayat vermesiyle ruh hayat bulmuştur. (*Deki: ruh Rabbimin emrindedir.*⁷²) Ruhla hakiki insan yaşamı hayat bulur. Doğuştan gelen huylar hayatla kazanılır. Akılla faziletler elde edilir ve çirkinliklerden sakınılır. Kim Yüce Yaraticının emrini kabul etmezse onun ruhu, hayatı, akli, üstünlüğü ve Yaraticının yanında şerefi olamaz.⁷³

⁶⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/304.

⁷⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/304.

⁷¹ Şehristânî, a.g.e., 2/304.

⁷² İsrâ, 17/85.

⁷³ Şehristânî, a.g.e., 2/305.

h) Maddî Vücuda Sahip Olanların ve Ruhların İlimi

Sabiîler dediler ki: Ruhlar ilim ve amel kuvvetiyle maddî vücuda sahip olanlara üstünlük sağladılar. İlimin bizim için bilinmeyen şeyleri kapsadığı ve bizim başımıza gelecek durumları ruhların bilmesi inkar olunamaz. Çünkü onların ilmi kapsamlı; maddî vücuda sahip olanların bilgisi ise kısmîdir. Ruhların bilgisi etken, maddî vücuda sahip olanların bilgisi ise edilgendir. Ruhların bilgisi doğuştan gelir. Maddî vücuda sahip olanların bilgisi ise sonradan kazanılmıştır. Bu yönlerden erdemli olma hali maddî vücuda sahip olanlar lehine gerçekleşmiştir. Amel yönüne gelince ruhların ibadete düşkünlükleri ve taata devamlılıkları inkar olunamaz. *(Onlar gece ve gündüz usanmaksızın Allah'ı tesbih ederler.)*⁷⁴ Onlarda bıkkınlık ve usanç oluşmaz. Ümitsizlik ve sıkıntı onları zorlamaz. Bu yönden erdemli olma, ruhlar lehine gerçekleşir ve maddî vücuda sahip olanların durumları tersine olur.⁷⁵

Hanifler bu iddiaya iki cevapla karşılık verdiler. Onlardan birincisi; iki taraf arasında eşitliğin olması ve peygamberler yoluyla bir derece faziletin meydana gelmesidir. İkincisi ise erdemin meydana gelmesinin ilim ve amel dışında olmasıdır.

Birincisi: Sabiîler dediler ki: Peygamberlerin ilimleri kapsamlı ve kısmîdir, etken ve edilgendir, yaratılıştandır ve sonradan kazanılmıştır. Peygamberlerin akıllarının bilinmeyen âlemden bilinen âleme döndürülmesi açısından; onlar bir defada yaratılıştan gelen tümel bilgiyi elde ederler. Sonra görünen Dünya'ya odaklandıklarında duyu organlarıyla elde edilen bilgileri sırasıyla ve zamanla elde ederler. Nitekim insanların doğuştan gelen aklî bilgileri ve duyu organlarından elde ettikleri maddî âlemde hissî bilgileri vardır. Peygamberlere nispetle akıl âlemi; diğer insanlara nispetle maddî âlem gibidir. Bizim anlayışımız onlar için doğuştandır. Onların düşüncelerine biz asla erişemeyiz. Bizim his dünyamız onlar için kazanılmıştır. Biz duyu organlarından kazanımlar sağlayabiliriz. Peygamberlerin mizaçları *(Salat ve selam onlar üzerine olsun)* kendiliğinden oluşmuştur. İnsanların nefisleri aklî fenomenlerdir. Peygamberlerin akılları doğuştandır. Bazı vakitlerde bir engel oluşmuşsa; bu durum bizim bu akılları temize çıkarmak için muvafakatımız ve araya girmemiz, bu zihin ve nefisleri küçük görmemizdendir. Yoksa peygamberlerin derecelerine erişilemez.⁷⁶

⁷⁴ *Enbiya, 21/20.*

⁷⁵ *Şehristânî, a.g.e., 2/306.*

⁷⁶ *Şehristânî, a.g.e., 2/306.*

İkincisi: Yani erdemın meydana gelmesinin ilim ve amel dışında olmasıdır. Sabiiler şaşılacak şeydir ki “Maddi vucuda sahip olanlar bu ilimleri beğenmiyorlar” dediler. Aksine onlar basiret üzerine, kudretten aciz, güçten uzak ve kuvvetleri bağımsız, yaratılışları iktisap olmak üzere hareket ederler. *“Ben bana ve size yapılanı bilmem. Bana ancak kendimdeki ilim sayesinde verildi,”*⁷⁷ buna örnektir.

Melekler ve ruhlar güçleriyle, görüş ve anlayışları nisbetinde bir dereceye kadar bilseler de Yüce Yaratıcının bilgisinin sınırına ulaşılamayacağını bilirler. O ruhânîlerden her biri için görüşlerini sergileyecekleri bir yer, fikirlerini ortaya koyabilecekleri bir tiyatro, akıllarının bir alanı, ümitlerinin bir sonu, hayallerinin bir sınırı vardır. Görüşleri mantıklı olma noktasında biter. Bu sınırdan sonsuz teslimiyet ve sadıklardan olmaya kadar uzanır. Onların teslimiyetteki tutumları ve tasdikleri bilinemeyecek ve cahil kalınacak ölçüdedir. *“Biz seni hamdinle tesbih ve takdis ediyoruz”*⁷⁸ onların kemal noktaları değildir. *“Seni noksanlıktan tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka ilmimiz yoktur”*⁷⁹ erdemlilik noktalarıdır.⁸⁰

Öyleyse erdemlilik ve şerefli olma, teslimiyet ve tevekkülde değil de; ilim ve ameldedir, diyen Sabiiler topluluğu neredesiniz! İlmin sonucu bu derecede olunca melekler ve ruhların önceliğinin en son noktası; peygamber ve diğer gönderilenlerin önceliğinin başlangıç noktası kılındı. *“Deki göklerde ve yerde gaybı Allah’tan başka kimse bilmez.”*⁸¹ buna örnektir. Ruhların âlemi peygamberlere göre görünen âlem; bize göre gayb âlemidir. Maddî beşerin âlemi bize göre görünen âlem; ruhlara göre gayb âlemidir. Noksan sıfatlardan münezzehe olan Yüce Allah *“Açık ve gizliyi bilendir”*⁸²

Hanifler dediler ki: Bilmediğini bilen her bir ilimle donanmıştır. Şükrü yerine getirmekte aciz olduğunu itiraf eden her bir şükrü yerine getirmiştir.⁸³

⁷⁷ Kasas, 28/87.

⁷⁸ Bakara, 2/30.

⁷⁹ Bakara, 2/32.

⁸⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/307.

⁸¹ Neml, 27/65.

⁸² Taha, 20/7.

⁸³ Şehristânî, a.g.e., 2/308.

ı) Ruhların ve Maddî Vücuda Sahip Olanların Yetenekleri

Sabiiler dediler ki: Ruhların maddeleri kullanma ve maddeyi değiştirme yetenekleri vardır. Onların kuvveti karıştırılmış kuvvetler cinsinden olmadığından onlarda bir usanç ve bitkinlik oluşmaz. Bu sebeple hüsrana uğramazlar. Fakat ruhların gücü üst tabaka maddî vücuda sahip olanların gücüyle benzerlik gösterir. Sen bitkideki nazik hammaddeyi ilk filizlenmeye başladığında taşı yardığını ve kayayı parçaladığını görürsün. Bu durum ancak bitkiye ait olan özelliklerde olur. Semâvî kuvvetler bu bitkileri etkiler. Şayet mizaca uygun bu kuvvetler olmasaydı bu sonuç oluşmazdı.⁸⁴

Ruhlar maddelerde değiştirme ve etkileme yönünden tasarrufda bulunurlar. Ağırıkları taşımak onlara zor gelmez. Hafif şeyleri hareket ettirmek onları küçültmez. Rüzgar onların hareket ettirmesiyle eser. Bulut onların etkisiyle meydana gelir ve dağılır. Depremler de onlar nedeniyle dağlarda meydana gelir. Bu olayların tamamı kısmî nedenlere dayanır ve bu olaylara sebep olarak sonuçta ruhlar gösterilir. Bu kuvvetlerin benzeri maddî vücuda sahip olanlarda bulunmaz.⁸⁵

Hanifler cevap verdi: dediler ki; Kuvvetlerin ayrını ve çeşidini bizden alın. Kuvvetler; madenî, bitkisel, hayvânî, insânî, melekî, ruhî, rabbânî, nebevî ve ilâhî anlamlar olmak üzere kısımlara ayrılır. Öncelikle insanın oluşum yönünü ve ondaki kuvvet düzenini anlatacağız. Sonra insanlara ait olan peygamberliğin oluşumunu ve ondaki düzeni anlatacağız. Sonra ruhlar ve maddî vücuda sahip olanlardan iki konum karşısında tercih imkanı tanıyacağız. Seçmek sana kalmış.

ı) Haniflere Göre İnsanın Terkibi

İnsanın kişiliğinden başlarsak; o dört unsurdan oluşmuştur. Toprak, su, hava ve ateş. Bunların da dört tabiatı vardır: Kuruluk, yaşlık, sıcaklık ve soğukluk. Sonra bunlardan üç terkip meydana gelir. Onlardan birincisi: Büyüten, besleyen ve benzerini doğuran bitkisel nefistir. İkincisi: İradeyle his duyan ve hareket eden hayvânî nefistir. Üçüncüsü: Kendisiyle ayırım yapılan, düşünülen ve düşünülen şeyin ifade edildiği insânî nefistir. Birinci nefsin varlığı, unsurları ve tabiatlarından, nefsin varlığıyla sürekli kalması ve nefisten yardım istenmesiyledir. İkinci nefsin varlığı, felek ve hareketinden, felekle kalması ve onunla

⁸⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/308.

⁸⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/308.

kendinden yardım istenmesiyledir. Sonra bitkisellik tabiaten gıda ister. Hayvânîlik maddeten beslenme ister. İnsânîlik ihtiyarî olarak ve aklen beslenme ister.⁸⁶

Her nefis için bir yer bulunur. Bitkiselliğin yeri ciğerdir. Orada büyür ve doğar. Buradan kılcal damarlara gönderilir ve gıdalar buradan etrafa dağılır. Hayvânîliğin yeri kalptir. Burası madde ve hareketinin idaresinin başlangıç yeridir. Buradan beyine damarlar açılır. Soğuğu düzenleyen kalbin sıcaklığı beyine çıkar ve hareketin idaresinin etkileri oradan iner. Tasarruf ve beynin idaresi açısından insânîliğin yeri, düşünce ve düşünce yorumunun başlangıç yeridir. Burada bu âlem tarafından ona hislerin kapıları açılır. Yine ona diğer âlem tarafından duyu organların kapıları açılır. Burada üç yardımcı organ vardır. Buradan gıdayla ciğere uzanan midenin, havanın rahatlamasıyla kalbe uzanan akciğerin, sıcaklıkla beyne varan damarların bulunması gerekir.⁸⁷

İnsânî terkip fenomenlerin en iyisi olduğundan, onda maddî, ruhî ve kuvvet birleşimleri en iyi biçimde, etkilerin tamamı bulunur. O iki fenomen ve iki âlemin eseridir. Âlemde yaygın olarak bulunan her şey onda toplanmıştır. Onda toplanmış bulunan özelliklerden her şey yalnızca âlem için değildir. Çünkü toplanma ve birleşim; ayrılma ve bozulma hallerinde bulunmayan bir özelliktir. Bu konu içki ve sirkenin veya bal ve sirkenin durumu gibi itibar görür. Mizacın durumu da aynıdır. Bu bedenin birleşiminin ve bedene ait kuvvetlerin düzenlenme yönüdür. Nefsin birleşimi ve ona kuvvetlerin birleşiminin düzenlenmesi ise; bu âlem ve diğer âlem tarafından olur. Bil ki insânî nefis hareket ettirici, sürdürücü ve mizacı koruyucu kuvvetlerin aslı olan bir cevherdir.⁸⁸

Kişiliğin canlanması tabi meyil yoluyla değil; iradeyle ve iradenin kısımlarında sonra da bütününde tasarruf etmesiyle olur. Nefis mizacını bozulmaktan korur ve yoğunlaşmış duyularla kavrar. Bunlar beş duyu organıdır: Görme kuvvetiyle renkler ve suretler, duyma kuvvetiyle sesler ve kelimeler, koklama kuvvetiyle kokular, tat alma kuvvetiyle tatlar, dokunma kuvvetiyle dokunulan şeyler tanınır. Bu beş duyu organının bedende dağılmış kısımları vardır. İnsan organlarında bir şey hissetse, hayal etse, vehme kapılsa, iştahlansa veya sinirlense bedenle bu kısımlar arasında, sonuç alınıncaya kadar oluşan durumdan ilişkiler meydana gelir. Bedenin anlama ve hareket kuvveti vardır. Anlama gücüne gelince idrak edenin zatında onu açıklamaksızın, idrak edilenin

⁸⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/309.

⁸⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/309.

⁸⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/309.

suretlendirilmiş ve resimlendirilmiş hakikatının örneği olması gerekir. Sonra örnek; bazen bir şeyin suretinin, bazen de hakikatının örneği olabilir. Bir şeyin şeklinin örneği; görme yetisinde hissedilebilen, maddeten olan ve suret alabilendir. O, mahiyeti bilinmeyen garip bir örtüyle örtülmüştür. Şayet ondan giderilmiş olsaydı, künhü ve mahiyetine tesir etmezdi.⁸⁹

His ona yaratılma sebebi olan, kendinden soyutlanamayan ve maddeyle; his ve madde arasında bu arızaları yerleştirme açısından ulaşmıştır. Gizli hayal, mutlak tecridin mümkün olmadığı bu arızalarla birlikte olur. Fakat hisle ilişkili olan bu konulmuş ilişkiden uzaklaşamaz. O hamilinin yokluğuyla sureti temsil eder. Onun yanında birbirinin aynı olmayan arazların örnekleri vardır. Sonra akla ait olan düşünce hissi arazlardan ayırır ve mahiyet ve hakikatini akla sunar. Akılda hissin gerçek örneği şekillenir. Hisler bu şekilde akılla anlaşılabilen, amel açısından mümkün hale gelir.⁹⁰

Hissin maddî lekelerden uzak ve garib arazlardan temiz zatına gelince; o kendinden sonra amele ihtiyaç duymayan zatiyla mümkündür. Çünkü akletmesi özellikle düşünebilenlere göre aklının şanındandır. Bu akıl da benzeri ve soyutlayabilecek bir mahiyeti olmayan, fikir ve düşünceyle ulaşılamayan bir örnektir. O ancak bize delil olacak ve doğru yola iletecek bir bürhandır.⁹¹

Çoğu zaman insan akli, bilen etkili akli değerlendirir ve onda maddî bağlantılardan ve garib arazlardan uzaklaşmış, akılla anlaşılabilen soyut bir suret belirir. Böylece hayal onun temsili seviyesine inebilir ve âlim hisse uygun bir tarzda onu temsil eder. Bu misal müşterek his seviyesine iner ve hayali onu kurtaran ve gören belirli bir görücü gibi yapar. Bu durum duyuların tümünün onunla meşgul olduğu esnasında olur.⁹²

k) Haniflere Göre İnsan Nefsindeki Kuvvetler

Duyu organların hareketliliklerinin yatışması uykuda; toplum, uyanıklık halinde ise yaratılmışlar içindir. Bu tarzda terkip oluşturmak şaşılacak şeylerdir. Benzerinden farklı nasıl mümkün olsun. Kuvvetlerin düzenine ve yerlerinin belirlenmesine dönüyoruz.

⁸⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/311.

⁹⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/311.

⁹¹ Şehristânî, a.g.e., 2/311.

⁹² Şehristânî, a.g.e., 2/312.

Organlarını zikrettiğimiz bedenle ilişkili kuvvet ve insana ait cevherdeki hislere gelince; bunlar şunlardır:

Birincisi: Duyuların tamamı ve hislerin gelişi olan "Bantasiya" diye bilinen ortak hislerdir. Organı; özellikle beyin önünde, hislerin başlangıcında dikilmiş ruhtur.⁹³

İkincisi: Resimler ve hayallerdir. Organı beyinden karnın önüne kadar, özellikle son kısımda konulmuş ruhtur.

Üçüncüsü: Çoğu hayvânîyattan olan vehimdir. Vehimle koyun kurdun anlamını bilir ve ondan kaçır. Yine vehimle kaçılacak ve yapışılacak şeyler anlaşılır. Onun organının tamamı beyindir. Fakat beyinden daha özel orta yerdedir.

Dördüncüsü: Düşüncedir. O, ortak histen alınmış bir sureti gelen vehimle bilinen, vehmin anası olan, birleşebilen ve ayrılabilen bir kuvvettir. Düşünce bazen öz, bazen ayrıntılı olur. Bazen akli inceler ve ona sunar. Bazen hisse yönelir ve ondan alır. Onun yeri beyin ortasında birinci kısımdır. Sanki o, vehim için olan bir kuvvet gibidir. O akli dengeler.⁹⁴

Beşincisi: Hafıza kuvvetidir. O, yalnız akıl dışında bu hisleri, vehimleri ve hayalleri bilmesi için bir hazine gibidir. Yalnız akılla anlaşılın şeyler, maddede ve madde kuvvetinde şekillenmez. Hafıza kuvvette bir cisimdir. Onun organı karnın başından beyin sonuna kadar konulmuş ruhtur.

Altıncısı: Hatırlama kuvvetidir. O aklın yanında veya hayal ve vehmin üzerindeki hazinenin karşısına çıkarılmıştır. Onun organı son karnın sonuna konulmuş ruhtur.⁹⁵

Maddî lekelerden uzak, yalnız akılla anlaşılabilen şeylere gelince; onlar maddî kuvvetlere ve bedenin organına giremezler. Kısımlara ayrılma, yeni bir fenomen ve benzer şeylerin onlarla olduğu söylenir. Bundan dolayı hafıza kuvvetinin hazinesi yoktur. Aksine o, suretlerin üzerinde çıktığı ilk kaynaktır. İnsânî nefsi bilme açısından hafıza kuvveti, bir çeşit ilişkiyle onlara suret veren, akılla münasebettar bir kuvvete sahip şekilde suretlere hazine olmuştur. Unuttuktan sonra hatırlamak ve kaybettikten sonra onları bulmak için, ondaki bu suretler korunarak yayılırlar.⁹⁶

⁹³ Şehristânî, a.g.e., 2/312.

⁹⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/313.

⁹⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/313.

⁹⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/314.

Saf nefsânî içgüdü, aklın gelişinde doğal bir çıkışla, bilinmeyenlerin hatırlanmasında kutsiyet katına çıkar. Bilmediği şeyleri ona haber verir. Bu sırrı ilâhî kitap haber vermiştir. *"Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an ve 'Umarım Rabbim beni, doğruya bundan daha yakın olan bir yola iletir' de"*⁹⁷ Bundan dolayı bilginlerin çoğu, ilimlerin hepsinin hatırlama olduğunu savunmuşlardır. Bundan dolayı nefisler başlangıçta hatırlama âlemindeydiler. Sonra, unutma âlemine indiler. Defalarca unutma olduğundan olayların başlangıç noktasını hatırlamaya ihtiyaç duyuldu. *"Hatırlat. Hatırlatma insanlara fayda verir."*⁹⁸ *"Onlara günlerini hatırlat."*⁹⁹

Sonra insânî nefis için maddî olmayan akıl kuvveti ve bedenî olmayan ruhî, nefsânî erdemler vardır. Aklın kuvvetleri ihtiyaç miktarınca bedeni idare eder. Onlar işleyen aklın ismine has kılınmıştır. Bu durum yapıp yapmayacağı şeyler açısından ihtiyacı miktarınca kuvvetlerden, fiille akıldaki cevherlerin tamamlayıncaya kadar gereklinin ortaya konulmasıdır. Kuvvetten fiile şüphesiz zat olmaksızın bir çıkışla çıkar. Aklın kuvvetleri için heyula akıl olarak isimlendirilen yetenek kuvvetinin; yetenekten erdeme ulaşıncaya kadar diğerlerini kabul etmesi için olması gerekir. Öncelikle fiile çıkış anında, suret yerinden diğer bir kuvvetin oluşmasında, akıl kuvvetleri için, öncelikle akledabilen şeyler meydana gelir. Onlarla yorgunluğun hazırlanması fikir veya hadesle olur. Azar azar onun için akılla anlaşılacak şeylere gücü yetinceye kadar derecelenir.¹⁰⁰

Her nefis için sınırsız bir yetenek vardır. Yine her akıl için bir sınır yoktur. Böylece akıl kendi için takdir edilmiş mükemmeliyete ulaşır ve nefis onda toplanmış kuvvete yönelir. Biz burada akıl ve nefis arasındaki zıtlıkları açıklamayacağız. Onlardan meydana gelen şeyler akıl ölçüsünde bilinir. Böylece mevcudatın tümünü, ruhları ve maddî vücuda sahip olanları, akılla anlaşılacakları ve hissedilenleri, küll ve cüz' olanları, yüce ve düşük olanları tanıyan nefisler; peygamberler ve gönderilenlerin nefislerini, onların ölçülerini bilir, sınır ve dengelerini ayırt ederler.¹⁰¹

İnsânî kuvvetlerden zikrettiğimiz her şey; aldanma dünyasından, hak nurunun doğduğu kutsi makamlara kadar, tamamı sarf edilmiş olarak onlar için oluşmuştur. Hatta her

⁹⁷ *Kehf, 18/24.*

⁹⁸ *Zariyat, 51/55.*

⁹⁹ *İbrahim, 14/5.*

¹⁰⁰ *Şehristânî, a.g.e., 2/314.*

¹⁰¹ *Şehristânî, a.g.e., 2/315.*

bedenî ve nefsanî kuvvet, ruhî bir melekedir. Ona yönelen her şey, ona akıtılan bir üründür. Beden ve nefsin bütünü, ruhların ve maddî vücuda sahip olanların bu dünyadaki etkileridir. Ve iki şey buna ilave edilir. Onlardan birisi sarhoşluğun ve içkinin misalinde açıklandığı gibi terkip ve tertipten meydana gelen faydadır.¹⁰²

İkincisi: Kutsi nurlardan doğan vahiy, ilham, münacat ve ikramlardır. Ruhların bu yüksek dereceleri ve övülen makamları nerede? Erdem varlık içindir. Ruhların tümünün insana ait, cisimleri hareket ettirmesiyle açık kuvvetlerden onunla ilişkili olan ve maddenin hareketiyle olmayan şerefi olabilir mi? Bir şey için sabit olan zıddı içinde şeref içermeyen olur. Bilinen bir şeydir ki Şeytan ve cinlerin diğer varlıkların aciz olduğu kapsayıcı güçleri vardır. Bunda şerefi ve erdemi gerektiren bir şey yoktur. Erdemlilik, bütün kuvvetlerin kullanımında onu yaratan emreden ve onu takdir edene aittir.¹⁰³

1) Ruhlar ve İnsanların Üstünlüğü Konusu

Sabiîler dediler ki: Ruhların hayra yönelik, Âlemin düzenine ve bütünüün ikamesine sunulmuş ve beşerin tercih hakkının aksine kötülük ve fesat şaibesine bulaşmamış işlerde tercih hakları vardır. Beşer ise hayır ve şer arasında gidip gelir. Bazı konularda Allah'ın rahmeti olmasaydı, onların tercih hakları kötülük ve fesat yönüne giderdi. Çünkü onlarda toplanmış şehvet ve öfke, onları bu yönlere sevk etmiştir. Ruhlara gelince, onların yönelişleri, Allah rızası, rızasını isteme ve şüphesiz onun emirlerine bağlanmak olmuştur. Bu halde bulunan her tercih hakkı, seçtiğinde kusurlu olmaz. Dilediği ve seçtiği gibi muradını bulur ve seçtiğini elde eder. Bu durumdaki her tercih hakkı insan için, seçtiğinde özürsüz olmak, muradını bulamamak ve seçtiğini elde edememektir.¹⁰⁴

Hanifler buna iki cevapla karşılık verdiler: Birincisi insanın halifeliği, ikincisi ise salat ve selam onlar üzerine olsun, peygamberler insanların vekilidirler.

Birinciye gelince, kastedilen şey iki tarafa ait olduğunda tercih hakkı ruhlarındır. Ruhların tercih hakları yoktur. Mecburlukta erdemlilik yoktur. Beşerin tercih hakları hayır ve şer iki taraf arasında gidip gelmez. Bir taraftan Rahman'ın ayetlerini duyar, diğer taraftan Şeytanın vesvesesine maruz kalır. Bazen emirlere bağlanmakla hak çağrısına yönelir,

¹⁰² Şehristânî, a.g.e., 2/315.

¹⁰³ Şehristânî, a.g.e., 2 /316.

¹⁰⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/316.

bazı kereler de isteklerine uyarak şehvetin kuvvetlerine yönelir. İtaat ederek ve tabiatıyla noksan sıfatlardan münezzehe yüce Allah'ın birliğinde karar kılarsa ve mecburiyet ve zorlama olmaksızın ona itaatı seçse; zorlama olmama yönüyle yaptığı bu tercih hakkında iki taraf arasındaki tercihte Yüce Allah'ın emrine yönelmesi, tercih haklarının en faziletlisi ve fitraten mecburi tercih hakkının en üstünüdür. Bu durumuyla sanki zorlama olmayan şeyler konusunda yasaklanmışları kazanmaya zorlanmış gibi olur. Şehveti olmayanlar, şehvet duyulanlara yönelmezler. Bu özellikleri onlara nasıl övünç kaynağı olur? Övülen şeylerin tamamı, şehvet duyulan şeylerle süslenmiştir. Nefis, heva duyulan şeylerden yasaklanmıştır. Beşerin tercih hakkının ruhların tercihten üstün olduğu açıktır.¹⁰⁵

İkincisi: Biz diyoruz ki beşerin tercih hakkı; bir yönüyle kendisiyle Âlemin düzeni sağlayan salah üzerinden bir emirden diğerine yönelmekle var olan her şeyde iyiliğe yönelmiştir. Onların tercih hakları, onları fesada atmaz. Aksine onların dereceleri, vehimlere kapılmanın üstündedir. Şüphesiz yüce, alçaktan dolayı alçak tarafından istenmez. Beşer aksine cüz'iden daha üstün olan işi, bütüncül düzeni tercih eder. Sonra bunları cüz'ide maksat olarak değil, tâbî olarak meydana gelen düzenin yapısında bulundurur. Bu tercih hakkı ve irade Yüce Allah'ın kanunu yönüyle kainat için tercihte ve dilemesindedir. Çünkü yücenin dilemesi bütünü düzeniyle ilişkili, sebepsiz olarak kapsayıcıdır. Öyle ki yalan yere bunu tercih etti ve bunu şundan dolayı yaptı, denmez.¹⁰⁶

Her şeyin bir illeti vardır. Onun yaratmasının illeti yoktur. Aksine bilmesiyle diler. Aynı zamanda bunlar iradesinin bir şeyin illetiyle ilişkili olması dışında en üstün olmasının açıklanmasına sebep teşkil etmez. Aksi takdirde bu şey dilemesi, sebebi ve illetlendirilenleri yaratması üzerine hasıl olması; bir şeye yüklenmiş olmaz ve tercihi bir şeyi illetlendirmez.¹⁰⁷

Gönderilen peygamber Allah'ın emrinin vekili ve rabbinin yollarına mütevazî bir sevk edici olduğu gibi, bir yönüyle onun tercihinin de vekili olur. Sonra onun tercih hakkının direktifleri, düzenin meydana gelmesine ve içinde insanlar için şifa olan değişik renklerin oluşumuna çıkarır. Bu mertebeye ruhlar için nerede! Nasıl bu dereceye yaklaşırlar. Sabîler nasıl bu anlatılanlar konusunda vehimlenmişler. Anlatılanların tamamı gözle görünerek gerçekleşir. Ruhların ilimlerinin, güçlerinin, tercih haklarının geçerliliği ve

¹⁰⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/317.

¹⁰⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/317.

¹⁰⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/317.

yetenekleri konusunda anlatılan her şeyin durumu aynıdır. Peygamberler ve gönderilenler bize bunları haber vermiştir. Yoksa biz onları görmemiş, sıfat ve halleri üzerine olan işlerinde delil getiremezken, hangi delil bizi doğru yola iletir?¹⁰⁸

Yukarıdaki ruh-madde ağırlıklı tartışmaların felsefi bir boyutunun olduğu görülüyor. Aslında bu tartışmalar Sabîiler ve Hanifler olarak geçen her iki grubun da felsefenin tesirinde kalmış, biraz dini boyut katılmış tabiatçılar, maddeciler ve ruhçular gibi felsefi topluluklar olduklarını gösteriyor.

4- Ruhların Yıldızlarla Olan İlişkileri

Sabîiler dediler ki: Ruhlar, Zuhal, Müşteri, Merih, Güneş, Zühre, Utarid ve Ay gibi yüce yıldızlara/heykellere/mabedlere mahsusturlar.¹⁰⁹ Bu heykeller ruhlara nisbetle beden ve kişi gibidirler. Varlıklarda meydana gelen her şey olaylardan çıkar. Hepsinin bu sebeplerden bir sebebi ve bu yüce heykellerden izleri vardır. Bu yücelere ruhânîlerden hayır ve düzen yönüyle tasarruf ve davranışlar yayılır. Yücelerin hareket ve birleşiminden bu Âlemde birleşimler ve fenomenler meydana gelir. Birleşimlerden haller ve münasebetler meydana gelir. Bu bileşimler ilk sebeptir. Onlara sebep olanların tamamı ve sebep olanlar bir sebebe eşit olamaz. Maddî vücuda sahip olanlara, düşük şahıs özelliği verilmiştir. Şahıs özelliği verilen, verilmeyene nasıl denk olur?¹¹⁰

Putların fiil ve davranışlarında ruhların fiil ve davranışlarının etkilerinin bulunması gerekir. Böylece yıldızların halleri ve feleklerindeki hareketleri; zaman ve mekan olarak, cevher ve görünüş açısından, elbise ve kokulanmada; tazim ve astroloji, ihtiyaç ve dua etmek için gözetilir. Yaklaşma her bir heykele ait özel ruha yaklaşmakla olur. Böylece yakınlaşma rablerin rabbi ve sebeplerin sebebine olur ki ihtiyaç giderilebilsin ve meselesi halledilsin.¹¹¹

¹⁰⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/318.

¹⁰⁹ Burada çevirdiğimiz "heykel" kelimesi kutsanan bir yer, gezegen, Tanrıya sunulan şeylerin bulunduğu yer, mabed, put ve tapınak olarak anlaşılmaya müsaittir.

¹¹⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/319.

¹¹¹ Şehristânî, a.g.e., 2/321

Hanifler de Sabîilerin dediklerine şöyle cevap verdiler: Şimdi yalnızca ruhların aracı olmasından, heykellerin aracı olmasına düştünüz ve heykellerin ruhların şahsiyeti olduğu konusunda Sabîilerin yolunu terk ettiniz. Putlar Allah'a adananların heykelleridir. Ancak siz bir ruha özel, başkasının ortak olmadığı heykeller öne sürdünüz. Biz yüce peygamberlerin putlara emanet edilen ve şahıslarının ruhlar karşılığında olduğu iddia edilen ve onların putları olan heykelleri karşıladığımızı biliyoruz.¹¹²

Ruhların davranışları yıldız ve feleklerinin tamamının karşılığıdır. Hukuk kuralları, insanlar arasında adaletin sağlanması için ilk kitapta da adalet ölçüsüyle takdir edilmiş, göklere ait şeylerde ilâhî desteğe dayanmış davranışlara riayet etmedir. Geçersiz görüşlerden çıkarılmış ve yalan zanlarla ortaya atılmış değildir. Onların akılla anlaşılabilir uyum gösterirse uyum içinde olurlar. Hissedilen şeyler de uyuşma gösterirlerse ikisi de uyuşmuş olur.¹¹³

Biz İlâhî dinin nasıl birinci varlık ve kainatın onun takdiri ve takdir edilen yolların en eskisi olduğunu savunuruz. Sonra halifelik ve doğal kanunlar ona yönelmiştir. Allah için yaratmasında ve emrinde iki kanun vardır. Emredilmiş kanun, halifelik kanunundan daha önce ve daha eskidir. Kullarından seçkin olanlara bu iki kanunu bildirmiştir. "*Sen Allah'ın kanununda bir değişme bulamazsın*"¹¹⁴ Bu ayet yaratma yönündedir. "Şu ayet ise emir yönüyledir. "*Sen Allah'ın kanununda bir farklılık bulamazsın.*"¹¹⁵ Salat ve selam onlar üzerine olsun peygamberler; yaratma ve emir kanununun yerleştirmesinde aracı olmuşlardır.¹¹⁶

Emre aracı olmak, yaratmaya aracılıktan daha şerefli ve peygamberler ruhânîlerden daha üstündür. Şaşılacak şey ki, emredilen ruhlar yaratmada aracı oldular. Yaratılan şahıslar erdemlilik ve faziletin basitlikte değil; birleşmede olduğunun bilinmesi için emirde aracı kılındılar. Güç, maddî vücuda sahip olanlar içindir. Ruhlar için olamaz. Toprağa yönelmek göğe yönelmeden iyidir. Selam üzerine olsun Hz. Âdem (a.s.)'e secde edilmesi, tesbih, tehlil ve takdisden üstündür. Bu erdemnin heykelleri ve gölgeleri belirlemekle değil, şahısların var olmasıyla olduğunun bilinmesi içindir. Peygamberler

¹¹² Şehristânî, a.g.e., 2/321.

¹¹³ Şehristânî, a.g.e., 2/321.

¹¹⁴ Fatır, 33/43.

¹¹⁵ Fetih, 48/22.

¹¹⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/321.

varlık olarak son, fazilet olarak ilktirler. Amelin sonu düşüncenin başıdır. Fıtrat içkiyi kimin için kılmıştır. Allah'ın eliyle yaratılan onun denizinde oluşan gibi olamaz. Noksan sıfatlardan münezzehe yüce, şöyle buyurdu: "İzzet ve yüceliğine yemin olsun ki elimle yarattığımı, ol deyip de olan gibi kılmam."¹¹⁷

5-Âlemin Başlangıcında ve Ahirette Ruhların Olması

Sabiîler dediler ki: Ruhlar varlıkların başlangıcıdır. Âlemleri ruhların dönüş yeridir. Başlangıçta var olmaları zatları yönünden daha şerefli dir. Onların vasıtasıyla olmuş, diğer varlıklardan varlık olarak önce olmaları, rütbe ve derece yönüyle daha yüksektir. Aynı şekilde, onların âlemi dönülen âlemdir. Ahiret kemal noktadır. Ruhların âlemi erdemlilik âlemdir. Başlangıçları ve dönüşleri orayadır. Maddî vücuda sahip olanların tersine çıktıkları ve döndükleri yer orasıdır. Aynı şekilde ruhlar, ruhların âleminden bedenlere bitişir ve maddenin zararlarıyla kirlenir. Sonra bedenden ayrılıp ilk âleme yükselineye kadar, güzel ahlâk ve salih amellerle kirlenden temizlenir. Ruhların inmesi birinci yaratılış, yükselmesi ise ikinci yaratılıştır. Onların, adamların putları değil, erdem sahipleri olduğunu öğren.¹¹⁸

Hanifler buna şöyle cevap verdiler: Bu teslimiyeti nereden alıyorsunuz. Başlangıçta ruhlar vardı. Eski filozofların çoğunun başlangıçtaki varlıkların ruhların olması konusunda ayrılığa düştükleri bildirildiği halde hangi delili öne sürüyorsunuz. Başlangıçtaki varlıkların ateş, hava, su ve toprak olması o görüşlerdendir. Yine başka bir ihtilaf mürekkep mi? Cüz mü? insana mı, başkasına mı? bırakıldığı konusunda ihtilafları onlardandır. Hatta bir grup insanlara iki sürekliliyi ispata çalışmıştır. (Bu tartışmada felsefî boyutu olan bir gruptan bahsedildiği görülüyor)¹¹⁹

Sonra ruhânîlerden bazıları arşın etrafında gölge gibidirler. Bazıları da bu Âlemde şahıs olma açısından varlık olarak son olanın, diğer âlemde ruh olma açısından ilk olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşe dayananlara göre varlıklardan ilk çıkan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in

¹¹⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/322.

¹¹⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/322.

¹¹⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/322.

nurudur. Onun şahsı peygamber şahıslar grubunda sondur.¹²⁰ Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ruhu ruhânî ruhlar açısından ilktir. Bu âleme doğal etkenlerle kirlenmiş, kirli ruhları kurtarmak için gelmiştir. O, ruhları başlangıcına döndürecek. Başlangıç o olunca, aynı zamanda sonda odur. O, nimet ve nimet verilendir. Rahmettir ve bağışlayıcı olandır.¹²¹

Hanifler dediler ki bize erdemin basitlikte ve çözülmeye değil de birleşimde olduğunu ispat ettiğimizde Ahirette nefis ve ruhların değil, şahıs ve cesetlerin olarak dirilmeleri gerekir. Ahiret şüphesiz erdemlilik noktasıdır. Şu var ki başlangıçla Ahiret arasında fark vardır. Ruhlar başlangıçta cesetlerle örtülmüştür. Cesetlerin hükümleri değerlidir ve halleri his ve ceset için açıktır. Cesetler Ahirette ruhlarla imar edilmiştir. Nefislerin hükümleri değerli ve halleri akıl için açıktır. Aksi taktirde cesetler aslen ruha girmeseydiler yok olurlardı.¹²²

Bedenle bitişik olan ruhlar ilk başlangıcına döner. Kulların fiillerine yönelip sevap ve cezanın takdirinde ruh ve beden birliktedir. Buna kesin delil ise insânî nefislerin bedenle birlikte olduklarında nefisânî ahlâkı elde etmeleridir. Bedende meleke haline gelmiş şekilde nefisânî ahlâk sağlam bir fenomen olur. Bundan dolayı diğer nefislerden ayrılması ve ayırımın kesin birleşmesi için "gerekli ayrılma yerleri oluştu" denilir. Bu fenomen olmasaydı ayırt etme imkanı olmazdı. Birleşik cisimlerin suret alması, maddî kuvvetlerin ortaklığıyla meydana gelir. Nefisler ancak kuvvetlerle tasavvur olduğundan belirlenmiş özellerdir ve nefisler ancak cisimlerle anılırlar. Bedenlerin Ahirette maddî şekliyle olması gerekir.¹²³

6-Putlara Tapma Konusunda Tartışmaları

Sabiîler dediler ki: Yolumuz hazır mukaddeslere açıkça tevessül etmektir. Gittiğimiz yol akla uygundur. İlk zamanlarda filozoflar, vesile isteklerinde yüksek yıldızlar karşılığında putlar edinmişlerdi. Onlarda cevher ve suret görmüşlerdi. Bazı hal, vakit ve durumlarda yüceler karşılığında mühürler, elbiseler, kokulanma, dua ve tazimle ruhlara

¹²⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/323.

¹²¹ Şehristânî, a.g.e., 2/323.

¹²² Şehristânî, a.g.e., 2/323.

¹²³ Şehristânî, a.g.e., 2/324.

yaklaşmayı gerekli görmüşler ve ruhlara yakınlaşmışlardı. Oradan da rablerin rabbine ve sebeplerin yaratıcısına ulaşmışlardı. Bu şekil; şehir ve ülkelerin ayrılığa düşmeyeceği, tarih ve devirlerin kaybetmeyeceği geniş bir yol ve hazır bir kanundur. Bize bunları iki büyük; Azimun ve Hermes öğretti. Onlara biz sürekli bağlıyız.¹²⁴

Siz Hanifler topluluğu: "Adamlara bağlandınız, vahiy ve peygamberlik, noksan sıfatlardan münezze Allah tarafından onlara vasıtalı veya vasıtasız olarak indirildi " dediniz. Öncelikli vahiy dediğiniz nedir? Allah'ın bir beşerle konuşması uygun mudur? Allah'ın kelamı bizim konuşmamız gibi olur mu? Melek gökten nasıl iner. Maddî bir varlık olmayan melek, başkasının suretiyle mi? Kendi suretiyle mi iner? Bilinmeyen bir şekille suretlenmesinin anlamı nedir? Suretini çıkarıp başka bir elbise giyer mi? Veya koyduğunu ve gerçekleştirdiğini değiştirir mi? Sonra beşer suretindeki peygamberlerin gönderilmesinin caiz olması, birinci burhan olur mu? Bütün bu iddiaların delili nedir? Biz Peygamberlerin yalnız davetlerini mi alacağız? Yoksa gelenekleri ortadan kaldıran mucizeleri mi almamız lazım. Eğer bu durum açıklanırsa, peygamberler üstün nefislerden midir? Üstün maddî vücuda sahip olanlardan mıdır? Yoksa Yüce yaratıcının fiillerinden midir? Peygamberlerle gelen kitap, Yüce yaratıcının kelamı mıdır? Kitap, Allah hakkında tasavvur edilen kelam mı, yoksa ruhların kelamı mıdır? Bunu nasıl anlayacağız. Sonra had ve hükümlerin çoğu akılla anlaşılabilir. İnsan akli düşünemediği emri kabul eder mi? İnsanın nefsi, babalarından üstün olması gereken benzer bir şahsiyete nasıl gönülden boyun eğer.¹²⁵

Şehristânî, Sabîîlerin bu iddialarını şu ayetle desdekler. "*Şayet Allah bir melek gönderseydi, biz bunu önceki atalarımızdan duymadık*" diyecekti.¹²⁶

Hanifler buna şöyle cevap verdiler: Bizim kelamcılarımızın bu ayrıma iki şekilde cevabı yeterlidir. Onlardan birincisi; Yolunuzun batıl olduğuna sizi ikna ederek çaresiz bırakmalarıdır. İkincisi ise; bizim yolumuzun doğru olduğunu ispatlamalarıdır.¹²⁷

Çaresiz bırakmaya gelince; siz görüşlerinizi Azimun ve Hermes'ten almakla bozdunuz. Ve gittiğiniz yolu bu ikisi vasıtasıyla elde ettiniz. Kim aracının inkarıyla aracıyı ispatlarsa, sözünde çelişkiye düşmüş ve meramına ters iş yapmış olur. Bu takrire ilaveten siz Sabîîler topluluğu! Yolunuzu kanıtlamak için aynı zamanda araçılara muhtaçsınız. Sizin

¹²⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/325.

¹²⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/327.

¹²⁶ Mü'minun, 23/24.

¹²⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/328.

önem kazanan ve revaçtan düşen her düşüncenizin yolunuzla uyuşmadığı, ilim ve amel açısından sanatınızın itibar görmediği bilinen bir şeydir. İlminiz yıldızlar ve feleklerin hareketi ve oralardaki ruhların tasarruflarıyla sınırlıdır. Ameliniz neseb üzerinden yıldızlar mükabilinde putlar uydurmaktır. Hatta kavme özel veya onlardan bir kişiye onun için her zaman ve ilim vasıtası olan ve kolay iş yapabileceği putlar uydurdunuz. İnsan soyundan bilgi bir aracı edindiniz. Son sözünüz öncekini yalanladı. Bütün bunların üzerine onları şirke bulaştırarak başka şeyler ilave ettiniz¹²⁸

7-Şehristânî'nin Putlara Tapma Konusunda Sabîleri Eleştirmesi

Şehristânî bundan sonra Sabîlerin hangi konularda şirke düştüklerine değinir ve ayetlerle onların görüşlerinin yanlışlığını ispata çalışır: Uyduran fitratınız ve yaratılmış şahıslarınız onlardan daha üstündür ve daha şerefli. Yaratılışınızı neseb ve akan yıldızlara izafe etme, uydurma konusunda rivâyet ettiklerinizden daha şerefli ve üstün değil midir? *"Yontuklarınıza mı tapıyorsunuz? Allah sizi ve taptuklarınızı yaratandır"*¹²⁹ İhtiyaç giderme, yahut bir fayda sağlama ve zararı yok etmek için araçlara ihtiyaç duyan siz değil misiniz? Yaratıcının bu âlemi daha sağlamdır. Çünkü onda yüce yıldızlarınızın yaptığı işlerden ilmî ve amelî kuvvetler, ruhların ona hizmeti vardır. Fiilen cansız varlık olanın iddiasını getirin. Bu yükümlülükten dolayı kendi için ilahlık ve tanrılık taslayan Firavun'un lanetlenmesinin farkına varın.¹³⁰

Firavun önce Sabîlerin yolundaydı ve daha sonra bundan döndü ve kendine çağırmaya başladı. *"Ben sizin en büyük rabbinizim" sizin için kendimden başka ilah bilmiyorum. "Çünkü kendinde kullandırma ve hizmet ettirme gücünü gördü ve sanatkar arkadaşı olan veziri Haman'a bunu açıkladı. "Firavun: Haman, bana yüksek bir kule yap. Belki yollara, göklerin yollarına erişirim de Musa'nın Tanrısını görürüm."*¹³¹

Firavun, rasathane misali bir kule yapmak istiyordu. Böylece gök cisimleri ve yıldızların hareketini, oluşumlarını, durumunu, görünüşlerini, devir ve dönmelerini izlemeyi

¹²⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/328.

¹²⁹ Saffat, 37/96-97.

¹³⁰ Şehristânî, a.g.e., 329.

¹³¹ Mü'min, 40/36-37.

istiyordu. Bazen sanat açısından ölçünün sırrı, yaratılış ve fitrat açısından işin yorumu görülebilir. Firavun'un bu kuvvet ve basireti nerede? Fakat o zekasına ve soyuna, kendine verilen süreden dolayı aldandı. Boğulup cehenneme gidinceye kadar sanatı da tamamlanmadı.¹³²

Firavun'dan sonra Samiri ortaya çıktı. Sabîilerin yolu üzere hareket eden Samiri onlardan, ruhların izlerinden etkilendi. Cansız bir varlığı hayvânî bir varlığın derecesine çıkarmak istedi. Kavmine böğüren bir buzağı yaptı. Onun yapma imkanı kelim ve hidayet yönünden aracının vasıflarından daha özel değildi. Onlar buzağının konuşmadığını ve doğru yola iletemediğini görmediler. Buzağı kendine tapanları yoldan çıkardı. "Biz onu (buzağıyı) yakacağız; sonra parça parça edip denize savuracağız" denildi. Nefsi için ilahlık taslamasına karşılık olarak Firavun'un boğulup cehenneme girmesi açısından bu sır dikkate değer bir şeydir. Buzağı yakıldı ve ilahlığını ispata kalkışmasına karşılık olarak külleri denize savruldu.¹³³

Haniflere göre su ve ateş istila organı değildir. "*Biz ey ateş İbrahim'e soğuk ve selamette ol*"¹³⁴ *dedik. "Onu denize bırakıver. Hiç korkup kaygılanma"*¹³⁵ Bu fiil ve yaratma konusunda şirk mertebeleridir. Nemrud ve Firavun lanetlenen davetçiler olmaları nedeniyle bunlara benzer. Onlar, semâvî, ruhânî ilahlar gibi, fiil ve yaratma açısından değil de emir yönüyle ilahlık taslamalarıyla yeryüzünde ilahtırlar. Her bir zamanda yaşça daha büyük veya varlık olarak daha önce, Nemrut veya Firavun'dan biri vardır. Davete başladıklarında emrin hepsinin kendileri için olduğunu söylemişler ve kendileri için ilahlık iddiasında bulunmuşlardır. Bu Sabîî kelamcılarının da benimsedikleri bir şirkidir.¹³⁶

Şehristânî, Firavun ve Nemrut'u bu şekilde anlattıktan sonra tekrar Sabîilere yönelir: Bu iddia ettikleri şeyler, mahlukatın ihtiyaçlarını giderdiği öne sürülen putlarda olmuştur. Böylece takdir etme, putun sanatına dönmüş ve düzen muameleye geçmiş, emir bu fiille kendinden kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu kendisinden çekinilen görev, yüce yaratıcının emri karşılığında bir emirdir. Bu konudaki aracılık, emrin aracılığıdır ve Allah

¹³² Şehristânî, a.g.e., 2/331.

¹³³ Şehristânî, a.g.e., 2/331.

¹³⁴ Enbiya, 21/69.

¹³⁵ Kasas, 27/6.

¹³⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/332.

hakkında bir delil indirmediginde şirk olur. Nasıl olurda beşer gücünün görmeye asla güç yetiremediği astronomik suretlere dayalı iddialar bir merteye kazanır?¹³⁷

Şüphesiz gökyüzünün tamamı oluşumunun bir geçmişinin olması ve gelecekteki durumlar açısından değişen fenomen ve suret kısımlarında bir kısmın değişmesinde sürekli olarak değişir. Astrologlar maddenin oluşumu üzerinde durduklarında, şahıs ve yıldızların doğrudan yaratmada etkisinin bulunmasını savunmuşlardır. Yaratma düzgün olmayınca, haceti nasıl giderilebilir. İhtiyaçları, iletilemeyeceği yere iletmekle şirklerin tamamı koşulmuş olur.¹³⁸

İkincisi (Haniflerin metotlarının doğruluğunu ispatlamalarıdır): Görüşlerini ispat üzere, delil getirmedi. Hanif kelamcılar bu konuda iki metot benimsemişlerdir. Onlardan birisi, Yüce Allah'ın emrinin indirilmesi yoluyla, mahlukatın ihtiyacını gidermedi. İkincisi ise mahlukatının ihtiyacının yüce yaratıcının emrine iletilmesi, sonra buna göre, olacakların şekil almasıdır.¹³⁹

Birinci konuda Hanif kelamcılar şöyle demiştir. Yüce yaratıcının, mahlukatının yaratıcısı ve kulların rızık vericisi olması delildir. O, mülk ve otoritenin kendinde olduğu Maliktir. Maliğin kulları üzerinde emir ve tasarruf yetkisi vardır. Bu durumda kulların davranışları ihtiyarî ve gayr-i ihtiyarî olmak üzere ikiye ayrılır. Davranışlardan bir kısmı, kullar yönüyle serbest bırakılmıştır. Fakat burada Maliğin hüküm ve emri olması gerekir. Davranışlardan seçim hakkı olmayanlar vardır. Bunlar Maliğin tasarruf ve takdirindedir.¹⁴⁰

Bilinen bir şeydir ki, Yüce Yaratıcının emir ve hükmünü herkesin bilmesi lazımdır. O halde hükmünü ve emrini anlatmakla kullarına tesir edecek birinin bulunması gerekir. Bu emrini bildirecek birinin Yüce Yaratıcının hüküm ve emirlerini bildirmek için insan olması lazımdır. Bu insanın sözlerini doğrulamak için; mucizelerin doğruluğuna işaret etmek için indiği, takdirî ve tasarrufî davranışların mucizelerle meydan okuması esnasında elinde olduğu, Allah tarafından gönderilmiş özel birinin olması gerekir. Sonra gönderilen bu kişinin doğruluğu sabit olduktan sonra söylediği ve yaptığı şeylerin uyumlu olması lazımdır. Emrettiği veya yasakladığı şeyler, dikkatle durulmayı gerektirir. Çünkü onun bildiği her ilme, bütün beşer ilmi ulaşmış değildir. Sonra güçlü Allah, indirmiş olduğu vahiyle, fikrî,

¹³⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/333.

¹³⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/333.

¹³⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/334.

¹⁴⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/334.

sözlü ve amelî davranışları açısından gönderilen bu kişiyi; fikirlerinin hak, sözlerinin doğru, işlerinin hayır olması yönüyle över. Bu yönüyle peygamber beşere benzemektedir. Bu suret tarafıdır. Diğer yönüyle kendisine vahy edilmektedir. Bu ise maneviyat ve hakikat yönüdür. "De ki: *Noksan sıfatlardan münezzehe rabbimi tenzih ederim. Ben ancak insan olan bir peygamberim.*"¹⁴¹

Peygamber bir yönüyle insana, bir yönüyle ruhlara benzer. Her iki yönüyle de her iki gruptan üstündür. Öyle ki insanlık, mizaç ve yetenek yönünden insandan üstündür. Kabul ve görüş açısından diğer ruhânîlerden üstündür. İnsanlık yönü sapıtmaz ve azgımlaşmaz. Ruhî olma yönü de aynı şekilde sapıtmaz ve azgımlaşmaz.¹⁴²

Yüce Yaratıcı emri çoğalmaksızın ve ayrılmaksızın bir olacak istikrar bulmuştur. "Bizim emrimiz tektir."¹⁴³ Şu var ki, ibare bazen Arapça, bazen İbranîce olur. Ancak kaynak birdir. Görünüm ise farklı farklıdır.

Vahiy; bir şeyi diğer bir şeye süratle akıtmaktır. Cebrail, emri göz açıp kapamaya kadar bir zaman olmaksızın bir defa da peygambere vahy eder. Peygamberin saf nefsinde, alınan bilgi şekillenir. Tıpkı görüntünün olduğu aynada, karşısında duran suretinin temsil edilip, aynada ifade edilmesi gibi. Bazen tasavvurun kendine bitişmiş bir ibareyle vahiy gelir. Bu kitabın ayetleridir. Bazen de ibarenin kendisiyle gelir ki bu da peygamberliğin haberleridir. Bütün bunlar peygamberin manevî yönüyle ilgilidir.¹⁴⁴

Ruhî olma yönü peygamberde farklı ifadelerde bir anlam işaretinde, beşer suretiyle veya bir şahıs için bir çok ayna ve çok sayıdaki gölgede bir suret olarak temsil edilir. Peygamber onunla maddî bir dille konuşur ve onun gördüğü gözle görür. Bu peygamberin maddî yönüyle olur. Vahiy, peygamberden kesilse bile fikir ve sözlerinin doğru olması ve işlerinin uygun olması için ebedilik ve günahsızlık hali onda devam eder.¹⁴⁵

Hanifliğin; vahyin inmesi ve peygamberlik konusunda görüşlerini bu şekilde anlatan Şehristânî Sabîileri eleştiriye devam eder. Sabîiler topluluğu! Vahyin bu şekilde ve bu kabul noktası üzerine inmesini akıldan uzak görmeyin. Sizden Büyük Hermes ruhânî

¹⁴¹ *İsra*, 17/93.

¹⁴² *Şehristânî*, a.g.e., 2/335.

¹⁴³ *Kamer*, 54/50.

¹⁴⁴ *Şehristânî*, a.g.e., 2/336.

¹⁴⁵ *Şehristânî*, a.g.e., 2/336.

âleme çıktı ve onların yollarını çizdi. Beşerin yükselmesi tasavvur olununca, meleğin inmesi tasavvur edilmez. Onun insan elbisesini çıkardıktan sonra beşer elbisesini giymesi caiz olamaz. Hanifler bu elbiseyle yani insan elbisesiyle mükemmelliği ispatlamışlardır. Sabîfler ise her elbiseyi çıkarmakla mükemmeliyeti ispata çalışmışlardır. Sonra da, öncelikle yıldızların elbisesini, sonra da şahıs ve putların elbisesini buna tutarak mükemmeliyete yaklaşmayı istememişlerdir. Haniflerin başı yıldız ve putlardan uzak kalarak şöyle demiştir. "*Ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben Hanif olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben Müşriklerden değilim.*"¹⁴⁶

İkinci yöne gelince; insanların ihtiyaçlarından dolayı Yüce Yaratıcının emrine yükselmeyi istemeleridir. Hanif kelimciler bu konuda şöyle demişlerdir. İnsanlar toplumsal düzene muhtaç olduklarından; bu toplumsal düzen ancak hareket ve muamelelerindeki hadler ve kanunlarla gerçekleşir. Toplumun fertleri kendileri için belirlenen sınırları aşmayarak dururlar. İnsanlar arasında farz kılınan şeriat sahibi, Allah'ın farz kıldığı, hükümlerinin hareket noktasında açıkladığı ve muamele noktasında sınırlarının belirlediği bir anayasa gerekir. Bu anayasaya antlaşmazlık ve çatışmalar götürülür ve onunla toplumda kaynaşma meydana gelir. Bu ihtiyaç, insanlar için zaruri olunca bu anayasaya muhtaç insanların; kendilerinin fakir ve zengin, veren ve isteyen, sahip ve sahipli olmaları açısından bu anayasayı korumaları gerekir. Şayet insanların tamamı kral olsa, aslında hiçbiri kral olamaz. Nitekim insanların tamamı birilerine bağımlı olsa aslında hiçbiri bağımlı olmaz.¹⁴⁷

Sonra bu peygamber şahıs, Âlemin ömrüne eşit olmayan ömrüyle, zaman var oldukça o var olmaz. Onun yerine ümmetinin âlimleri vekalet eder. İlmine şeriatın garantörlüğü varis olur. Böylece sünneti ve yolu devamlı kalır. Asırlar boyunca lambasıyla karalar aydınlanır. İlmine varis olunur. Fakat peygamberliğe varis olunmaz. Hukuk kurallarının tamamı peygamberlerin bıraktıklarıdır. Âlimler peygamberlerin varisleridir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ *Enam, 6/78-79.*

¹⁴⁷ *Şehristânî, a.g.e., 2/338.*

¹⁴⁸ *Şehristânî, a.g.e., 2/338.*

8-İnsanın Mahiyeti Konusu

Sabîler dediler ki: İnsanlar, insan olma noktasında eşittirler. Hepsini bir sınır kapsar. İnsan akla sahip olan bir hayvandır. İnsânî nefis ve akıl, cevher olma noktasında bitkilere eşittir. İnsan ve hayvanın ortak olduğu anlam yönüyle nefis, hayat kuvveti olan mükemmel doğal bir cisimdir. Meleklik ve insan olmasıyla beraber anlamı, o cevher olmayan bir cisimdir. Nefis, akla sahip olmanın başlangıcından yani fiilî veya potansiyel akıldan, tercihle hareket eden mükemmel bir cisimdir. Fiilî nefis melekî nefse özeldir ve potansiyel yönüyle insânî nefisten ayrılır.¹⁴⁹

Akla gelince maddeten soyut varlıkları kabul için bu, nefse hazırlanmış bir potansiyel veya fenomendir. İnsanlar başlangıçta akıl olarak aynıdır. İhtilaf iki noktada toplanır. Onlardan birisi zorunlu olandır. Bu yönüyle akıl, nefsi, mizaç açısından kabul etmeye hazırdır. İkincisi ise akıl için ihtiyarîdir. Bu ise aklın çalışmasını etkileyen maddî taşın kaldırılması ve akledilen suretin şekil alması için, bu temizliğe engel olan paslardan nefsin parlatılması açısındandır. Öyle ki kişi çalışmayla erdemin zirvesine varsa da ilkler eşit kalır ve hükümleri birbirine benzer. Peygamberlikle bir insan diğerine üstün olamaz ve bir kişi diğerine boyun eğdirerek otorite kuramaz.¹⁵⁰

Hanifler bu iddiaya şöyle cevap verdiler: İnsan suretindeki benzerlik konusunda biz de aynı fikirdeyiz. Bizim aramızdaki kavga nefis ve akıl konusundadır. Bize göre akıl ve nefis; düzensizlik ve düzeni bir arada bulundurur. Bu durumu sizin götürdüğünüz kabul noktası ve bizim usulümüze göre açıklamak gerekir. "Sizin, nefis; cisim olmayan bir cevherdir ve iradeyle hareket eden cismin mükemmelidir sözünüz"den başlayalım. Bu söz insan ve meleğe dair kullanıldığında nefis; kuvvetli, hayat sahibi, mükemmel ve doğal bir cisimdir. Bu söz insan ve hayvana dair kullanıldığında; siz nefsi müşterek bir isim olarak kullandınız ve hayvânî nefis, insânî nefis ve meleğe ait nefsi birbirinden ayırdınız. Peki öyleyse insânî nefsin melekî nefisten ayrıldığı gibi buna nebevî nefsi de ekleyin ki melekî nefisten ayrılınsın.

¹⁴⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/339.

¹⁵⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/340.

Size göre insan için başlangıç; kuvvetle akla sahip olmaktır. Melek için başlangıç; fiille akıldır. Bu yönden ikisi ayrılırlar. İnsan doğal bir ölüme maruz olurken, melek için bu söz konusu değildir. Bu diğer bir ayırımdır. Bu sıra peygamberî nefiste de bulunur.¹⁵¹

Sizin itiraz ettiğiniz erdeme gelince, erdem hareketlinin iradesi övülen bir şey olduğunda madde için geçerlidir. Onun iradesi her yönden yerilen bir şey olduğunda, erdem noksan olur. O zaman da iyi nefisle kötü nefis arasında çatışma meydana gelir. Bunlardan birisi melekî yönden, diğeri ise şeytanî yöndendir. Anlatılan düzenin oluşumu gibi aralarında çatışma meydana gelir. Kuvvet ve fiilde çatışma düzenlidir. Erdem, iyilik ve kötülükte çatışma birbirine karşıttır. Aralarında benzeşme olamaz.¹⁵²

Biz hayır ve şer arasındaki bu ayrılığın arızilerle olduğunu sanmıyoruz. Arızilerle ayrılık meleğe ait ve şeytanî nefislerin arasındaki ayrılıktır. Melekî ve insânî nefis arasındaki ayrılık da yine aynı durumdadır. Bunlar nasıl eşit olurlar. Burada ayrılık kuvvet ve fiilledir. Ayrılık hayır ve şerle tamamlanmıştır. Bu sır iyiliğin doğuştan gelmesi fitratın temelinde nefiste yerleşmiş bir fenomen olmasıdır. Şer de yine aynı şekilde doğal ve doğuştan gelen bir özelliktir. Hayır ve şerrin yapılmasını kastetmiyoruz. Onların doğuştan gelmesi başka, sonradan onlar üzerinde oluşan fiil başkadır. Burada fiil veya kuvvete sahip şekilde aklın başlangıcında hayır yönünde beden için iradeli hareket eden, doğuştan gelen bir içgüdü vardır.¹⁵³

Nefis cisim olmayan cismin mükemmelidir. Burada nefis; fiil veya kuvvete sahip şekilde akıl sahibi, başlangıçta şer yönünde iradeli olan ve bedeni hareket ettirendir. O cisim için noksanlıktır ve cisim olmayandır. Senin bu görüşünle Hanif kelmecilerden gelen misaller farklıdır. Bu görüşü; kayaya yontulmamış ve türlerin türü olan deniz boğmuştur. Bazen insanın türlerin türü olması bu görüşe yardım edebilir.

Bu konudaki ihtilaflar; arızalar ve lazımler konusundadır. Nitekim insânî ve melekî nefisteki kuvvet ve fiil ayrılığı, tür ayrılığını gerektiren cevheri bir ihtilafdır. Her ne kadar onları akla sahip olan nefis ve zati ayrılık kapsa da onlar kuvvet ve fiil olan türlerdir. Biz yine özel bir ilim ve amel kuvveti hayır ve şer kuvveti olan nefse de aynı şeyi söylüyoruz. Mutlak erdemlilik hayrın aslı, mutlak noksanlık ise şerrin aslıdır.¹⁵⁴

¹⁵¹ Şehristânî, a.g.e., 2/341.

¹⁵² Şehristânî, a.g.e., 2/341.

¹⁵³ Şehristânî, a.g.e., 2/341.

¹⁵⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/341.

Sabiî kelimciler; aklın sınırı konusunda, onun eşyanın mahiyetini kabul için hazırlanmış, bütün akılları kapsamasının dışında maddeten soyut nefis için bir kuvvet veya fenomen olduğunu söylemişlerdir. Hanif kelimciler bu görüşü kabul etmezler. Nefis için sadece sınırsız akıllı kabul ederler. Kapsayıcı olması yönüyle bütün işlerin mahiyetini kabul ederek nefis için bir kuvvet olan nazari akıl nerede! Güzel kuvvetlerden düzenli bir gayeden dolayı cüz'ilerden dilediğini seçmekle bir başlangıç olan nefis kuvveti, amelî akıl nerede! Fiile yaklaşma için kuvvet ve heyulayı (şekilsiz) tamamlayan melekî akıl nerede! Nefsi, bir suret veya akledilen bir suretle, dilediğinde akletmesi ve fiile hazır hale getirmesi için fiilî akıl nerede! Harici metotlarla elde edilen nefiste şekil alan, maddeten uzak mahiyeti olan elde edilen (müstefed) akıl nerede! Maddeten soyut mahiyetleriyle farklı akıllar nerede! Mahiyetinin zatında sureten cevher olan, akıl yönüyle her varlığın mahiyeti olan etkili (faal) akıl nerede! Faal olması yönünden akıl, anlatılan sıfatlar için cevherdir. Heyula aklın üzerinde parlayarak onu kuvvetten fiile çıkarması faal aklın özelliğidir.¹⁵⁵

Şehristânî akılları yukarıdaki şekilde anlattıktan sonra aklın sınır ve ayrımlarının belirlendiğini anlatarak meydan okumalarını sürdürür: Ey filozof kelimci! Hangi akıllı neye göre önce saydın. Sana "İlklerin (akdam) akıllarda eşit olduğu" söyleyip; kuvvet ve yetenekle olan, fiil ve ifadeyle başkasının akıllı gibi olur" denmesine razı oluyor musun? Bu durumda akledilenlerin kabulü akıl için, ölçüsüz ve düşüncesiz bir ahmağın anlama kabiliyeti gibi olur. Hissin hayalden ayrılmadığı gibi, akılda hayalden ayrı değildir. İlkler eşit olunca bu kısımlar nasıl oluştu. Akıllarda bir düzen var olduktan sonra bağımsızlık ve ifade derecesine yükselme, yetenek ve istifade derecesine ulaşma gerçekleşir. Sonra onun aslında istidadın aslen olmayışı, aklen muhal olanın akılda bulunmasına benzer.¹⁵⁶

Şeytan için var olan şeyler bu anlattıklarımıza dahil midir? Yoksa dışında mıdır? Sen meleklığın kabul noktasını, basit bir cevher, hayat sahibi ve rasyonel akıllı (natikî akli) olduğu şeklinde anlattın. Melek, Yüce Yaratıcıyla semâvî ve yeryüzündeki cisimler arasında bir vasıta. Ruhların kısımları arasında, akli, nefsi ve hissi olanları saydın. Bunlar arasındaki karşıtlığı belirtmen gerekir. Meleklik sınırını anlattığın gibi şeytanlık sınırını da anlatman ve kısımlarını sayman lazımdır. Yine aynı şekilde bu belirtmeyi yaptıktan sonra insânî olmanın sınırlarını da çizmen gerekir ki yalnızca maddî yönü olanla, maddî yönüyle

¹⁵⁵ Şehristânî, a.g.e., 2 /342.

¹⁵⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/342.

birlikte ruhî, nefsânî ve aklî yönü olan da ortaya çıksın. Bu maddî yönüyle birlikte diğer yönleri olma, peygamberlik derecesidir.

Hissin amelden olması akıldan, aklın amelden olması hisdendir. Mizaç nefisten, nefis mizaçtandır. Ruhî olma maddîlikten, maddîlik, ruhluktandır. Bu nedenle umumi ifadelerinden sakın ve ifadenin tam olduğunu düşünme.¹⁵⁷

9-Akıl ve Nefsin Üstünlüğü

Şehristânî insanlık ve şeytanlığın birbirine benzemesi konusunda Sabîîlerle Hanifleri karşılaştırdıktan sonra onları nefis ve akıl konusunda da karşılaştırır.

Sabîîler dediler ki: Akıl ve nefsin eşit olmadığını, onlarda düzen ve düzensizlikler olduğunu bize hasrettiniz. Kusursuzluk var olduktan sonra, düzenin var olacağı ve ona bağlanma gerekeceği konusunda şüphe olamaz. Bize bunları insana nispetle peygamber makamında olanlar bildirdi. Onların makamları melek, cin ve diğer varlıklar gibi değildir. Peki peygamberin yüce yaratıcının yanında makamı nedir? Bize göre ruhlar bütün varlıklardan üstündür. Onlar ilâhî huzura yakın ve onun yanında şerefli bir yere sahiptirler. Sizin bazen peygamber melekten öğrenir. Bazen de melek peygamberden öğrenir, dediğinizi görüyoruz.

Hanifler bu itiraza şöyle cevap verdiler: Onların dereceleri hakkında söz söylemek zordur. Rütbelerden herhangi birine ulaşmayan, onun kısımlarını nasıl ayırt eder. Fakat biz kendimize nisbetle peygamberin rütbesini biliriz. Rütbemiz ona göre bizimle bizim aşağıımızda bulunan hayvanların rütbesindeki benzerlik gibidir. Nitekim biz varlıkları biliriz. Hayvanlar bilmez. Aynı şekilde peygamberler eşyanın özelliklerini, hakikatlerini, fayda ve zararlarını, onlardaki hareketleri, sınırları ve kısımları bilirler. Fakat biz bilmeyiz. İnsanların hareketleriyle hayvanları emirleri altına alarak yönettikleri gibi, peygamberler de idare yönüyle insanların yöneticileridirler. İnsanların hayvanları hareketleriyle aciz bıraktıkları gibi aynı şekilde peygamberlerin hareketleri de insanları aciz bırakır. Çünkü hayvanların doğruyu yanlıştan ayırabilecek yetenekleri yoktur. Hayvanların doğru sözü, yanlış sözden ayırabilecek sözlü ifadeleri de yoktur. İyiliği kötülükten ayıracak fiilî

¹⁵⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/343.

hareketler de onlara tebliğ edilmemiştir. Varlığı ayırd edecek akıl güçleri yoktur ve onlar için yukarıdaki davranışları yapmaları mümkün değildir.¹⁵⁸

Peygamberlerin davranışlarına gelince; onların sınırsız düşünme güçleri vardır. Kutsi yerde beşer kuvvetinin ondan aciz kaldığı fikirlerde, davranışları uyumludur. Böylece peygamberler Allah'a yakın bir melek ve gönderilen (mürsel) bir nebînin çalışmakla kazanamayacağı vakitlerde Allah'a yakın olmuşlardır. Böylece onların sözlü ve fiilî davranışları fitrat yollarının üzerinde bütün beşerin davranışları üstünde son derece düzen ve ahenk içinde olur. Onlar en yüce mertebede ve bütün varlıkların içinde birinci derecededirler. Allah'ın onlara bildirdiği, melek ve ruhânîlerden kimsenin bilmediği ilimlere erişmişlerdir. Onların ilk öncelikli hali, öğrenmedir. *"Onu güçlü biri öğretti."*¹⁵⁹ Son halleri ise öğretmedir. Şu ayet Hz. Âdem (a.s.)'in hakkında nazil olmuştur. *"Onlara isimleriyle haber ver"*¹⁶⁰ Emrin başlangıç ve ortaya çıkış anındaki durumuyla, emrin çıkmasının sonrasındaki duruma bir bak.

Peygamberlerin kutsi makama izafe edilmeleri ve özel kulluk yönlerine gelince; *"Eğer Rahman'ın bir çocuğu olsaydı, elbette ben ona kulluk edenlerin ilki olurum."*¹⁶¹ ayetindeki gibidir. Sabîler! Biz eğitilen kullarız, deyiniz. Dilerseniz bizim faziletimize onlar daha hak sahibi ve onların kul ve peygamber olmaları daha özeldir, deyiniz.¹⁶²

Şüphesiz yüce yaratıcıyı şahıslarıyla tanıtanların en önemlileri, Hz. İbrahim (a.s.), Hz. İsmail (a.s.), Hz. İshak (a.s.), Hz. Musa (a.s.), Hz. Harun (a.s.), Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir. Onların ilahları yüce yaratıcıdır. İbadet edilen yüce yaratıcı için, umumi izafetler olduğu gibi hususi izafetler de vardır. Aynı şekilde kullara ve mahlukata ilahlık, rablik tecellisiyle tanıtılması ve hususiyetle tanıtılması vardır. Yüce yaratıcı Âlemlerin rabbi olması umumi tanıtılması olduğu gibi, Hz. Musa (a.s.)'nın ve Hz. Harun (a.s.)'un rabbi gibi hususi tanıtılması da olur.¹⁶³

¹⁵⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/344.

¹⁵⁹ Necm, 53/5.

¹⁶⁰ Bakara, 2/33.

¹⁶¹ Zuhruf, 43/8.

¹⁶² Şehristânî, a.g.e., 2/345.

¹⁶³ Şehristânî, a.g.e., 2/345.

10-Büyük Hermes ve Azimun

Şehristânî Haniflerle Sabîler arasında tartışmaları bu şekilde anlattıktan sonra bu iki fırka arasında sayılamayacak kadar fasılalar geçtiğini belirtir. Daha sonra da Haniflerin görüşlerini yerleştirmek için Sabîlerden olmayan Büyük Hermes'i¹⁶⁴ anlattığını belirtir. Büyük Hermes'in insan olan şahısların üstünlüğü, erdemliliği ispatladığını ve Sabîlerin hilafına ilâhî emirlere uymaya çağırıldığını söyler.¹⁶⁵

a) Büyük Hermes ve Azimun

Bazı kaynaklar felsefeyi Hermetik bir kültürün ürünü olarak göstermekte ve bu konuda üç ayrı Hermes'ten bahsetmektedir. Bunlardan birisi; Tufan'dan sonra Babil'de yaşayan, Pisagor'un öğrencisi olan, ülkesinde felsefeyi yeniden kuran Kaldeli Hermes'tir. İkincisi; Tufan'dan sonra Mısır'da yaşayan ve kendisine birçok eserler isnat edilen gezgin bir filozoftur. Üçüncüsü; ise Mısır'da yaşayan ve İbrani kültüründe adı geçen Hermes'tir ki Hz. Nuh (a.s.) olduğu iddia edilmiştir. Mısırlıların üç defa "büyük Tothun kitapları" dedikleri eserlerinden oluşan koleksiyonun ismi de bu yüzden "Hermetik Felsefe" olmuştur. Bunların tarihi ve kaynağı belirtilmeksizin Yunanca olarak basılmıştır.¹⁶⁶ Harrânîler Hermes'in kitaplarına başvuruydular. Çünkü bazıları Hermes'in Kur'an'daki Hz. İdris (a.s.), Tevrat'taki Uhnuh (Hanock), bazıları da onun Budha olduğunu ileri sürmekteydiler.¹⁶⁷ Ancak bu Hermeslerden herhangi birisini gerçekten Hz. Nuh (a.s.) olarak kabul etmek, mümkün görünmemektedir. Hz. Nuh (a.s.) olarak gösterilen kişinin bir filozof olduğu kendisine isnat edilen söz ve davranışlardan anlaşılmaktadır.

Şehristânî'ye göre Hermes, peygamberlerin büyüklerinden sayılan, sözleri güzel ve eserleri övgüye layık biridir. Ona Hz. İdris (a.s.) peygamber de denir. O yüksek burçları ve gezegen yıldızları tespit etmiş, onların yerlerini belirtmiştir. Onların gözlem yerlerini, kötü hükümlerini, yörüngelere en uzak ve en yakın yerlerini, üçlü, dörtlü, altılı görünüşlerini,

¹⁶⁴ *Büyük Hermes, Hz. Nuh olarak kabul edilen Hermes'in bir lakabı olarak kullanılsa gerek. Diğer iki Hermes'ten ayrılması için bu lakap kullanılmış olabilir.*

¹⁶⁵ *Şehristânî, a.g.e., 2/345.*

¹⁶⁶ *Mahmut Kaya, a.g.md., s.129. Namık Mustafa Canle, a.g.md., 12/312.*

¹⁶⁷ *Birûnî, a.g.e., s.204.*

karşılaşmalarını, dönme yerlerini ve yönlerini, yıldızların dönme ve duruş anlarını tespit etmiştir. Çünkü onların toplu olarak hükümlerini tespit etmek mümkün değildir.¹⁶⁸

Hint ve Araplar gezegen yıldızların durumunu başka metotlarla tespit etmişlerdir ve onların hükümlerini, yıldızların havasına dayandırmışlardır. Gezegen yıldızların tabiat ve düzenlerini gezegenlere göre değil, sabit olan yıldızlara göre belirlemişlerdir.¹⁶⁹

Azimun'un Hz. Şit (a.s.) olduğu söylenmiştir. Filozoflar ondan temel unsurların beş olduğunu nakletmişlerdir. Azimun'a göre temel unsurlar; Yüce Yaraticı, akıl, nefis, mekan ve uzaydır. Âlemin oluşması bundan sonra olmuştur. Bu görüş Hermes'ten nakledilmemiştir.¹⁷⁰

b) Hermes'in Bazı Sözleri

Hermes der ki: Tabiatı övülen, davranışları saygı gören, hoşnut olunan kişinin üzerine düşen ilk görev, Allah'ı yüceltme ve onu tanıdığından dolayı şükretmedir. Bundan sonra da hakkıyla Allah'a itaat ve konumunu bilmek, onun üzerine sırdaşlık görevidir. Sultanın ona nasihat ve boyun eğdirme hakkı olur. Kendisinin de çalışma ve mutluluk metotlarını açmada azmetme hakkı vardır. Kullarında, sultana karşı sadakatlerin de sevgi ve ona ulaşmaya çalışarak zinetlenme hakları vardır. Bu esaslar sağladıktan sonra toplumda eziyet veren şeyleri kaldırmak, güzel ahlâk ve hoşgörüyle davranmadan başka bir şeye gerek kalmaz.¹⁷¹

Şehristânî bundan sonra Hermes'i delil getirerek Sabîfleri eleştirir. "Şu Sabîfler topluluğuna bir bakın. "Sırdaş" olarak ifade edilen Yüce Allah'ı tanımak, peygambere itaatle birleşerek peygamberlik nasıl yüceldi. Burada Hermes Sabîflere göre ruhlara lazım ve vacip olduğu halde, onlara tazim ve tapınmayı anlatmadı. Ruhlara tazim vacip olsaydı, onu anlatırdı."¹⁷²

¹⁶⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/345.

¹⁶⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/345.

¹⁷⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/345.

¹⁷¹ Şehristânî, a.g.e., 2/346.

¹⁷² Şehristânî, a.g.e., 2/346.

Hermes'e insan, diğer insanlara karşı görüşlerini, neyle güzelleştirir, diye soruldu? Dedi ki: Onlarla karşılaştığında güzel karşılama ve onlara iyi davranmadır.¹⁷³

-Kardeşlik sevgisi bir menfaat sağlama veya bir zararı uzaklaştırma üzerine olamaz. Ancak kardeşinin eksiklerini düzeltmeye çalışma ve güzel tavırlarla olur.

- İnsanda bulunan en üstün şey akıldır. Sahibini pişman ettirmeyecek en iyi şey de salih ameldir. İnsanın işlerini idare etmede en ihtiyaç duyduğu şey çalışma, karanlıkların en kötüsü cehalet ve eşyanın en helak edicisi, hırstır.¹⁷⁴

- İyiliklerin en üstünleri üçtür: Öfke halinde doğruluk, zor zamanda cömertlik ve kaderin meydana getirdiği şey karşısında affettir.

- Kendi ayıbını bilemeyen, kendi kıymetini bilemez.

-Cahille akıllı arasındaki fark şudur: Akıllının mantığı onun lehine işler. Cahilin ise aleyhine.

-Akıllının üç grubu önemsemesi gerekir. Sultan, âlimler ve dostlar. Sultanı hafife alan, hayatının düzenini bozar. Âlimleri hafife alan dinini ifsad eder. Dostlarını önemsemeyen kişiliğini kaybeder.¹⁷⁵

- Ölümü küçümsemek nefsin faziletlerindedir.

-Kişi hikmeti isteme ve tercihlerini kapsayan zorluklardan çıkmamayı nefsinde yerleştirmeye hak sahibidir. Erdem, o kişiye ulaştıktan sonra ona ihtiyarlık ulaşmaz. Onda olan şeyle kimse onu ölçemez. Zengin sultan onu değiştiremez. Sözü ve niyeti değiştirilemeyecek şekilde düzgün olur. Gidişatı kusursuz, dini tam ve hayat görüşü noksansız olur.¹⁷⁶

-İnsanlar için işlerin en faydalısı kanaat ve rızadır. İşlerin en zararlısı kötülük ve öfkedir. Bütün sevinçler kanaat ve rızayla olur. Bütün üzüntüler, kötülük ve öfkededir.

-Hermes'in kitaplarında ondan şunlar anlatılmıştır. Âlemde hayır sayılan dalalet ve helak'ın aslı, Allah'ın bir hediye ve lufu sayılır. Kötülük ve fesat; şeytanın amel ve tuzağı sayılmaz.

¹⁷³ Şehristânî, a.g.e., 2/346.

¹⁷⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/346.

¹⁷⁵ Şehristânî, a.g.e., 2/346.

¹⁷⁶ Şehristân, a.g.e., 2/346.

Kim kardeşi hakkında asılsız söz söylese, söylediği söze maruz kalıp onunla cezalandırılıncaya kadar kurtulamaz. Hayrın kaynağı olan Allah onu kötülük için sebep kılmıştır. Allah'a karşı büyük yalan söyleyen nasıl kurtulur.¹⁷⁷

İyilik ve kötülük, şüphesiz ehli için iki asıldır. İyiliğe ulaşmış onlarla mükafatlanmışa ne mutlu. Kötülüğe bulaşmış onu dininde tutana yazıklar olsun.

-Sürekli kardeşliği iki şey kesemez. Birincisi; kişinin Ahirete yönelik işlerde kendini istekli bulması ve nefsinin doğru ilim ve salih amel ile süslenmesidir. Diğeri ise; kişinin kardeşini hak dinde sevmesidir. Çünkü onun bu arkadaşlığı, Dünyada bedeniyle, Ahirette ise ruhuyladır.¹⁷⁸

-Öfke kabalığın sultanıdır. Hırs yoksunluktur. Bu ikisi; bütün kötülüklerin kaynağı, her bedeni bozucu ve her ruhu helak edicidirler.

-Hermes dedi; Kişilik dışında her şey değişebilir. Kötü ahlâk dışında her şey düzeltilir. Kaza dışında her şey defedilebilir.

- Cehalet ve saflık, nefis için, bedene göre açlık ve susuzluk yerindedir. Çünkü ikisi nefsin ihtiyacı, diğeri ise beden ihtiyacıdır.¹⁷⁹

- Gök ve yer halkının yanında en övülen şeyler; toplum içerisinde adalet ve hikmetle konuşan doğru dildir.

- İnsanların iddialarının en geçersiz, nefsinin gelince; iddiadan vazgeçilendir.

- Kimin dini, selamet, rahmet ve sıkıntıyı ortadan kaldırma olursa, o Allah'ın dinidir. Ve düşmanına karşı galip olur. Kimin dini yok etme, kabalık ve zulüm üzerine olursa, o din Şeytanın dinidir. O tutunduğu yolda nefsinin yenilmiştir.¹⁸⁰

-Kırallar üç şeyle otoritelerini kaybederler. Bunlar; otoritelerinin itibarını zedelemek, sırlarını yaymak ve yasakları çiğnemektir.

- Ey insan; Acıktığında bağırarak bebek, doyduğunda azgınlaşan köle ve mal sahibi olduğunda şımaran cahil gibi olma.

¹⁷⁷ Şehristânî, a.g.e., 2/346.

¹⁷⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/347.

¹⁷⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/347.

¹⁸⁰ Şehristânî, a.g.e., 2/347.

-Düşmanına ve dostuna ima yoluyla tavsiyede bulun. Dostun bununla görevini anlar. Düşmanın ise tavsiyeni bilirse sana iade eder ve haset eder. Eğer kafası çalışıyorsa, senden utanır ve sana hak verir.

-Darlık zamanında verme; cömertliğe, kötülük zamanında doğruluk; Allah'tan korkmaya, öfke anında af; yumuşak huylu olmaya delalet eder.

-Kim insanlardan dostluk, yardım ve onlardan güzel sözü esirgerse, onların da aynı şekilde davranmalarına layıktır.¹⁸¹

-Kişi tek başına hayır ve hikmeti elde etmeye ve nefsinin ayıplardan kurtarmaya güç yetiremez. Ancak üç şeyle; veziri, dostu ve arkadaşıyla güç yetirebilir. Veziri akıllı, dostu namusu, arkadaşı ise salih amelidir.

-Her insan topraktan aldığı şeyleri düzeltmekle sorumludur. Aldığı bu şeyleri düzelttiğinde bütün işlerini düzeltmiş, bunları kaybettiğinde her şeyini kaybetmiş olur. Nefsinin durumu aynı bu şekildedir.¹⁸²

-Hermes dedi: İffeti tam olmayan kişinin aklının erdemliği övülmez. Akıllı kamil olmayanın da ilminin kamilliği övülmez.

-Âlimlerin amellerinin üstünlüğü üç şeyde ortaya çıkar. Onlar; düşmanı dosta, cahili âlime, günahkarı iyiye döndürmeleridir.

-Salih kişi, bir iyiliği tam bir iyilik sayandır. Kendi için her şeyi iyi sayan iyi kişidir.

-Hermes dedi; Cehalete düşman olmayan ilim, hikmet değildir. Karanlığı kaldırmayan, ışık değildir. Kötü kokuyu kaldırmayan, güzel koku değildir. Yalanı ortadan kaldırmayan, doğruluk değildir. Kötü niyetliye karşı çıkmayan kişi, salih değildir.

Allah her şeyin en doğrusunu bilir.¹⁸³

Şehristânî Hermes'in öğütlerini bu şekilde bitirdikten sonra yıldızlara tapanları ve putperestleri anlatmaya geçer.

¹⁸¹ Şehristânî, a.g.e., 2/347.

¹⁸² Şehristânî, a.g.e., 2/348.

¹⁸³ Şehristânî, a.g.e., 2/348.

11-Hz. İbrahim (a.s.)'in Putperest ve Yıldızlara Tapanlarla Tartışmaları

a) Putperestlerle Olan Tartışmaları

Hiz. İbrahim (a.s.) babasına şöyle demişti: "*Putları ilahlar mı ediniyorsun. Ben seni ve kavmini açık bir sapık içinde görüyorum.*"¹⁸⁴ Dedi ki: *Baba duymayan, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeye niçin tapıyorsunuz.*¹⁸⁵

Şehristânî ayetlerle Hiz. İbrahim (a.s.) peygamberi konuşturduktan sonra kendine göre onu konuşturmayı sürdürür: Çünkü sen bütün gücünle çalıştın. Bütün ilmini göğe ait ilahlar karşılığında putlar yapmakta kullandın. Senin ilmin ve amelî kuvvetin onlarda konuşma, görme, sana fayda ve zarar sağlamayı meydana getiremedi. Sen fitrat ve yaratılışınla ondan daha şerefliyin. Çünkü sen duyan, işiten, fayda ve zararı olan biri olarak yaratıldın. Senin elindeki semâvî etkiler bu elde edilen yükümlülükten daha güçlüdür. Hayret doğrusu, senin yaptığın senin ibadet ettiğin olmuş. Yapan yapılandan daha erdemlidir.¹⁸⁶

Hiz. İbrahim (a.s.), babasını ikna etmek için çabalarını sürdürür. "*Babacığım Şeytana kulluk etme. Çünkü Şeytan çok merhametli olan Allah'a isyan etmiştir. Babacığım! Allah tarafından sana bir azap dokunup da Şeytanın yakını olmandan korkuyorum.*"¹⁸⁷

Sonra İbrahim babasını gerçek Hanifliğe çağırır: "*Babacığım! Sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy da seni düz yola çıkarayım*"¹⁸⁸ "*Sen benim tanrılarımı istemiyor musun İbrahim! dedi....*"¹⁸⁹

Babası, Hiz. İbrahim (a.s.)'in sözlü delillerini kabul etmez. O da putları kırarak fiilî harekete döndü. Büyükleri hariç hepsini parçaladı. "*Kavmi bunu ilahlarımıza kim yaptı, İbrahim diye sordular. O da "Eğer konuşuyorsa büyüğüne sorun. Belki o yapmıştır, dedi. Bunun üzerine kendi vicdanlarına dönüp, zalimler sizlersiniz, dediler. Sonra tekrar eski inanç ve tartışmalarına döndüler. Sen bunların konuşmadığını pekâlâ biliyorsun,"*

¹⁸⁴ En'am, 6/74.

¹⁸⁵ Meryem, 19/42.

¹⁸⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/355.

¹⁸⁷ Meryem, 19/44-45.

¹⁸⁸ Meryem, 19/43.

¹⁸⁹ Meryem, 19/46.

*dediler.*¹⁹⁰ Onların fiilleri açısından sözle delillerini çürütmesinde olduğu gibi, putlarının büyüğüne de fiilî harekette bulunarak kavmine cevap verdi. Bütün bu yaptıkları onları ikna içindi. Yoksa Hz. İbrahim (a.s.) yalancı değildir.¹⁹¹

Şehristânî, Hz. İbrahim (a.s.)'in kavmine karşı ikna tarzını şöyle yorumlar. "Çünkü ezeli ilah değişmez. Eğer değişirse bir değiştiriciye ihtiyaç duyar. Şayet ona başlangıcı olmayan bir rab ve sonu olmayan bir ilah olarak inanıyorsanız, yıldızların bu durumu ezeli ilah olmaya uygun değildir. Şayet yıldızları aracı, kabul edici şefaatçi ve vesile kabul ediyorsanız, batma ve yok olma onları noksansızlıktan uzaklaştırır. Yıldızın doğması ise sönüp gitmeye göre, var oluşa daha yakındır. Çünkü onlar, yıldızların sönüp gitmesini görüp, onları tercih ettiklerinden utanıp putlara tapmaya dönüyorlardı. Hz. İbrahim (a.s.) onların tercihleriyle ilgili deliller getirdi ve doğruluğunu itiraf ettikleri noktaya getirdi. Bu tarz görüşünü savunma da en etkili metottur."¹⁹²

b) Yıldızlara Tapanlarla Olan Tartışmaları

Hz. İbrahim (a.s.) putperestlerden sonra, yıldızlara tapanların savundukları görüşlerin geçersizliğini ispata yönelir.

Allah-u Teâlâ, Hz. İbrahim (a.s.)'in kavmine karşı delil getirmesini murat etmiştir. "*Böylece biz, kesin inananlardan olması için İbrahim'e göklerin ve yerin izzet ve hükümlerini gösteriyorduk.*"¹⁹³ Allah-u Teâlâ Hz. İbrahim (a.s.)'i ruhlara ve onların heykellerine karşı şereflendirme, Sabîliğe karşı Hanifliği tercih ve erdemliliğin insanlıkta olduğunu yerleştirmek için, ona Âlemlerin ve kainatın hükümlerini gösterdi.¹⁹⁴

Hz. İbrahim (a.s.) yıldızlara tapanların gidişatlarını yok etmeye yönelir. "*Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. Rabbim budur, dedi.*"¹⁹⁵ Sonra yıldızların ilah ve rab olmalarına uygun olmayan, batan, sönen, değişen ve yok olan durumlarını kavmine delil olarak getirdi. Putperestlere karşı onu "Belki onların büyüğü yapmıştır" sözüyle iknaya çalıştı. (Şehristânî ayetlerde anlatılan putperestlerin mabedine giren Hz. İbrahim (a.s.)'in

¹⁹⁰ *Enbiya, 21/63-65.*

¹⁹¹ *Şehristânî, a.g.e., 2/356.*

¹⁹² *Şehristânî, a.g.e., 2/357.*

¹⁹³ *En'am, 6/75.*

¹⁹⁴ *Şehristânî, a.g.e., 2/357.*

¹⁹⁵ *En'am, 6/75.*

putları kırdıktan sonra en büyük puta baltayı asmasına işaret ediyor. Ayetler daha önce geçti.) Yoksa Hz. İbrahim (a.s.) bu sözüyle ve işaretleriyle yalancı ve müşrik olmamıştır.¹⁹⁶

Sonra "Ay doğarken görünce; Rabbim budur, dedi. O da batınca Rabbim bana doğru yolu göstermezse, sapitanlardan olacağım, dedi."¹⁹⁷

Şehristânî, Hz. İbrahim (a.s.)'in arayışlarını anlattıktan sonra, yıldızları rab kabul edip, battıklarını görünce, onun "Eğer Rabbim bana doğru yolu göstermezse sapitanlardan olacağım" demesinin ilginç olduğunu söyler ve "Rabbi tarafından hidayeti görmek, tevhidin zirvesinde, gaye ve son noktada, marifet ve vuslatın son noktasındadır. Bu derecede bulunan nasıl olur da, arayış derecesine düşer. Bunların hepsini Kaf dağının arkasında bırak ve Şafii ve Kafiye dön. Metindeki muvafakat hasımları en güçlü delil ve en parlak metotlarla ikna yoludur" der.¹⁹⁸

Bütün bu metotlardan sonra Hz. İbrahim (a.s.) "Güneş doğarken görünce de Rabbim budur, zira bu daha büyük, dedi. O da batınca dedi ki: Kavmim! Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım"¹⁹⁹ Çünkü kavmi, Güneşin felek meleşti olduğuna inanıyorlardı. Onlara göre Güneş ışıkların kendinden alındığı ve kendinde bir çok etkinin meydana geldiği rablerin rabbiydi. Hz. İbrahim (a.s.) Güneş de batınca "Ben Hanif olarak yüzümü gökleri ve yeri yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim, dedi"²⁰⁰ Hz. İbrahim (a.s.) bu şekilde Hanifliği yerleştirip Sabîlîğin batıl olduğunu bildirmişti.²⁰¹

Hz. İbrahim (a.s.) fitratın Haniflik olduğunu ve mânevî temizliğin bunda bulunduğunu vurguladı. Ve yaratılıştan kastın Allah'ın birliğini kabullenmeyle olduğunu ve ancak bu şekilde kurtuluşun olabileceğini söyledi. Hukuk kuralları hükümlerinin bu şehadete bir yol olduğu ve peygamberlerin bunları yerleştirmek için gönderildiği üzerinde durmuştu. Dünya ve Ahiretin zirvesi, hidayet yollarının özeti ve dosdoğru dinin bu olduğunu açıklamıştır. Allah-u Teâlâ da bu konuyla alakalı olarak şöyle buyurmuştur: "Sen yüzünü Hanif olarak dine yani Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise o fitrata çevir. Allah'ın bu yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu

¹⁹⁶ Şehristânî, a.g.e., 2/357.

¹⁹⁷ En'am, 6/77.

¹⁹⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/358.

¹⁹⁹ En'am, 6/78.

²⁰⁰ En'am, 6/79.

²⁰¹ Şehristânî, 2/358.

bilmiyorlar. Hepiniz ona yönelerek O'na karşı gelmekten sakının. Namazı kılın ve müşriklerden olmayın. Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan olmayın. Her grup kendilerinden olan ile böbürlenmektedir.”²⁰²

12-Şehristânî'nin Anlattığı Sabîiler ve Hanifler hakkında Bir Değerlendirme

Şehristânî ve bazı âlimlerin Sabîiler olarak, Ortadoğu'daki Ehl-i Kitap olmayan eski dinlerin kalıntılarını ve Harran Putperestlerini görmeleri, onların özellikleriyle Sabîilerin özelliklerini karıştırmaları ve bu yanlışlığın tekrarının bir sonucu olarak Sabîilik, putperest bir toplum olarak görülmeye başlanmıştır.

Şehristânî ilk Sabîilerin Azimun ve Hermes'i rehber edindiklerini ve bunların Hz. Şit (a.s.) ve Hz. İdris (a.s.) olduklarını, ilk Sabîilerin peygamberlerden bu ikisi dışında peygamber kabul etmediklerini söyler.²⁰³ Ancak Haniflerin önemli peygamberler olarak, Hz. İbrahim (a.s.), Hz. İsmail (a.s.), Hz. İshak (a.s.), Hz. Musa (a.s.), Hz. Harun (a.s.), Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'i kabul ettiklerini zikreder.²⁰⁴ Kanaatimizce bu görüş Şehristânî'nin Hanifler olarak anlattığı topluluğu Hz. İbrahim (a.s.)'e tabi olan Hanifler görmesiyle alakalıdır. Çünkü yukarıda açıkladığımız gibi Harrânîler kendilerini Sabîî olarak göstermişler ve Yunan-Roma medeniyetinin bağrından çıkmış filozofları peygamber olarak tanıtmışlardı.²⁰⁵ Aynı zamanda Abbasiler döneminde başlayan tercüme faaliyetlerinin de bunda etkisi olmuş olmalıdır. Tercüme faaliyetlerinde etkili olan birçok Harrânî bulunmaktaydı. Çünkü iman adına felsefeden korkunun bulunması, tercümelerin farklı şekillerde yapılmasına yol açmıştı. Bundan dolayı imana aykırı olan şeyler atlanıyor veya bu tercümeyle imana uygun şekle sokuyordu. Harrânîler muhtemelen Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçen Sabîîlerden görünmek için filozofları peygamber olarak gösterme ve onların görüşlerini de peygamberlerin görüşleri olarak sunma ihtiyacı hissetmişlerdi.²⁰⁶

Harrânîlerin önemli bir yönleri de eski Yunan ve Roma din ve felsefelerinin etkisinde olmalarıdır. Harrânîler kendilerine ilahi bir din görüntüsü vermeyi de ihmal

²⁰² *Rum, 30/30-32.*

²⁰³ *Şehristânî, a.g.e., 2/288.*

²⁰⁴ *Şehristânî, a.g.e., 2/345.*

²⁰⁵ *Birûnî, a.g.e., s.318.*

²⁰⁶ *Fahredden Olguner-Y. Kuveyrdr, a.g.e., s. 180.*

etmemişler ve eski Yunan ve Roma inanış ve felsefelerinin önemli aktörleri olan filozofları, İslâm dinindeki bazı peygamberlerle özdeşleştirmişlerdir. Böylece aslında peygamber olmayan filozofların görüşleri, peygamberlerin buyruklarıyla yer değiştirmiştir. Sonucunda İslâm dünyasında bazı çevreler tarafından bu filozoflar peygamber zannedilmiştir. Bu tarihi yanı sıra Harran'da yetişmiş ve aslen putperest olan Süryânî bilgin ve mütercimlerin çokluğu, yapılan tercümelerin tepki çekmeyecek bir şekilde yapılmaya çalışılması, İslam inancına uygun bir şekilde yapılmaya çalışılan çeviriler veya eksik ve hatalı tercümelemler de etkili olmuştur. İşte Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı eserindeki Sabîlik de bu anlayışa hizmet etmiş ve Ortadoğu'da bulunan Ehl-i Kitap dışındaki dinlerin kalıntılarından oluşmuş, Keldânilerin devamı Harrânîlik Sabîlik başlığı altında incelenmiştir.

Şehristânî'nin Hanifler olarak Sabîlerle tartıştığı grubun da aynı olmasıdır. Bu felsefenin din kisvesine bürünmüş bir görüntüsünden başka bir şey değildir. Hanif kelimesinin detaylı incelediğimizde bu sonuca ulaşmak zor değildir. Bağdâdî de bu konuda Şehristânî'yle aynı görüştedir. O Sabîlerin, Hz. Âdem (a.s.), Hz. Nuh (a.s.) Hermes (Hz. İdris (a.s.)), Azimun; (Hz. Şit (a.s.)), Hz.Yahya (a.s.) gibi zevatı peygamber kabul ettiklerini zikreder.²⁰⁷ Hamdi Yazır, Azimun'un Hz. Şit (a.s.), Hürmüs'ün Hz. İdris (a.s.)²⁰⁸ olduğunu söyler. Ona göre A'yanen denilen filozof, muhtemelen Hz. Nuh (a.s.) 'tur.²⁰⁹

²⁰⁷ el-Bağdâdî, a.g.e., s.177.

²⁰⁸ "Hürmüs" kelimesi Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde Hermes olarak okunmaya daha müsaittir. Hamdi Yazır muhtemelen Zerdüşlük'te "her şeyi bilen ve Dünyadaki iyilikleri yaratan tanrı" anlamındaki Hürmüz'le, Hermes'i karıştırmıştır. Tarihi kaynaklar üç farklı Hermes'ten bahsetmektedirler. Hürmüz için bkz. Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, Din Bilimleri Yay.,Konya, 1996, s. 57.

²⁰⁹ Hamdi Yazır, a.g.e., 3/1766.

IV. BÖLÜM

GERÇEK SABİİLER MANDENLER

1- Mandenlerin Tarihsel Kökleri

Sabiî kaynaklarınca doğrulanan bilgilere göre Hicri ilk y.y.'da Sabiîlere anlaşmalı vatandaşlık hakkı tanınmıştır. Sabiîlerin Kur'ân'da zikredilmesi ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Sabiîlikle ilgili bir soru sorulmaması, bu dönem Müslümanlarının Sabiîleri tanıdığını göstermektedir. Hicri ilk y.y'da yaşayan âlimlerden Abdullah İbn-i Abbas (ölm: 68/687), Ebu'z-Zenad (ölm: 130/747) ve Abdurrahman İbn-i Zeyd, Sabiîlerin yaşadıkları yer olarak Güney Mezopotamya'yı göstermektedirler. Örneğin Ebu'z-Zenad onların Kusa'da, Ata, Savad'da, İbn-i Zeyd, Musul'da yaşadıklarını belirtirler. Abdurrahman İbn-i Zeyd (ölm: H.182/798) demiştir ki: Onlar Arap yarımadasında Musul civarında oturan ve dinlerden bir dine sahiptirler. Allah'tan başka ilah yoktur derler ve Allah'ın Rasulüne inanmazlar. Bundan dolayı Müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabına onları; Sabiîlere benzeterek "Bunlar Sabiîlerdir" demişlerdir.¹ Sabiîlerin yaşadıkları belirtilen bu bölgeler günümüz Sabiîlerinin diğer bir ifadeyle Mandenlerin yaşadıkları bölgelerle örtüşmektedir. Zira günümüzde Sabiîlerin büyük bir kısmı Güney Mezopotamya'daki bu bölgelerde yaşamaktadır. Sabiîler çeşitli dönemlerde Musul'da olmak üzere Mezopotamya'da yaşamışlardır.²

Sabiîler yani Mandenler günümüzde Güney Irak'da Fırat ve Dicle kıyıları boyunca yer alan yerleşim merkezlerinde, Fırat ve Dicle'nin birleştiği yerde yer alan küçük bir topluluktur. Bunun dışında İran'ın Irak'a yakın bölgelerinde Karun Nehri boyunca, Basra ve Bağdat gibi şehirlerde Sabiîlere rastlamak mümkündür. Günümüzde toplam 20-30 bin civarında Sabiî bulunmaktadır.³

¹ *Tabersî, a.g.e., 5/281.*

² *Birûnî, a.g.e., s.188-314.*

³ *Şinasi Gündüz, a.g.e., s.23.*

Güney Irak'ta, inanç ve âdetleriyle farklı bir grup olan Mandenler eski Sabiî âdetlerini icrâ ettiklerinden, asıl Sabiîlerden oldukları kanaati oluşmuştu. Bunlara "Manden" "Nazoreen" veya "Soubba" diye ad verilmiştir. Mandenler, İsmail Cerrahoğlu'na göre Jean Babtist Hıristiyanlarıdır ki, Vaftizci Yahya'ya tâbi olmuşlardır. Mandenler, Hıristiyanlığın doğuşundan daha önce de bulunmaktaydı. Fakat bunlar sonradan Hz. İsa'ya da ittiba etmişlerdir. Mandenlerin Yahudilikten yüz çeviren bir Yahudi topluluğu olduğu da söylenmektedir. Kitab-ı Mukaddes'in tefsirinde, Mandenlerin nasıl ortaya çıktığına ve onlara verilen değişik isimlerin neler olduğuna dair uzun bir haber zikredilmektedir.⁴ Avrupalı müsteşriklerin çoğu, Mandenleri bir Hıristiyan tarikatı olarak göstermektedirler.⁵ Ayrıca Mandenler için "Hıristiyanlığın başlangıcında ayrılıkçılar, heretik (sapık) mezhep anlamında "Gnostikler" ve "sır dini" tabiri de kullanılmaktadır.⁶

Kur'ân'da zikredilen Sabiî teriminin etnolojik açıdan bir dini toplulukla yakından alakalı olduğu görülmektedir. Sabiîlerin dili olan Mandence'de "saba" vaftiz olmak (gusül almak) anlamına gelmektedir. Vaftiz bir yabancı açısından Sabiî topluluğunun en belirgin ve karakteristik özelliğidir. Sabiîler kendilerince icra edilmekte olan en önemli vaftiz türüne saba teriminden türetilmiş olan "masbuta" adını vermektedirler. Bu bağlamda değerlendirildiğinde "vaftiz olmak" anlamına gelen "saba" kelimesinin Sabiîler için daha doğru bir terim olduğu anlaşılır. Nitekim, Araplar Sabiîleri vaftiz olan anlamında "Muğtasıla" ismiyle de isimlendirmişlerdir.⁷

Sabiîliğin tarihi gelişim sürecinin karmaşık bir durum arzemesi başta teolojik unsurlar olmak üzere bazı konularda birbirine zıt yaklaşımlara yol açmıştır. Bunun en açık örneğini Adonai ve Hz. Musa (a.s.) gibi temel Yahudi figürleri konusunda görmek mümkündür. 2.ve 3. yıllardan kalma Sabiî sır metinlerinde ve çeşitli kutsal kitapların Sabiîliğin erken dönemlerini yansıtan bölümlerinde bu figürlerle ilgili olumsuz bir yaklaşıma rastlanmazken, sonra ki dönemlerde Yahudilikle Sabiîler arasında cereyan eden bazı olayların etkisiyle, onlar hakkında olumsuz yaklaşım göze çarpmaktadır.⁸ Mesela, Sabiî literatüründe Yahudiler ve Yahudiliğe ait kuram ve fikirler "Adonai" de dahil olmak üzere

⁴ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.109.

⁵ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m, s.109.

⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.23; Mircae Eliade-Ioan P. Couliano, a.g.e., s. 22.

⁷ İbn-i Nedim, a.g.e., s.340.

⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.75.

yerilip lanetlenirken, bazı metinlerde Adonai övülmekte ve hatta Sabîlerin her zaman tazim ettikleri bir varlık olarak bahsedilmektedir.”⁹

Bu durum Sabîî tarihi içinde geçerlidir. Sabîilerin kendi literatürleri ve onları çevreleyen Yahudi, Hıristiyan, Nebatiler, Maniheiztler, Mecûsîler, ve Müslümanlara ait olan belgeler incelendiğinde karşımıza Filistin-Ürdün bölgesinin, Sabîilerin orijinal vatani olduğunu ortaya koymaktadır. Ginza ve Haran Gawaita da yer alan ifadelere göre Yahudilerin yürüttükleri sindirme ve takip politikası sonunda bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Tarihlerini her ne kadar kendileri Hz. Âdem (a.s.)’den başlatsalar da, kaynakları ve tarihi vesîkalar kendilerini Hz. İsa (a.s.) öncesi dönemden çok geriye götürememektedir. Nitekim Sabîilerle ilgili ilk harici vesika M.S. I.yy.’da yaşamış olan Romalı yazar Plini’ye aittir. Plini, Sabîilerin Part Hanedanı’ndan İnan Kralı III. Artabanus’un himayesi altında Filistin bölgesinden Arsakid Krallığına göç ettiklerini söyler Yardna ve Haran gibi pek çok teknik terim Sabîîlik’te Filistin-Ürdün yöresine aittir.¹⁰

Aramca’nın bir lehçesi olan Mandence, Sabîilerin ana yurdunun Filistin-Ürdün yöresi olduğunu çağrıştırmaktadır. Aramca’nın doğu lehçelerinden birisi olan Mandence Sabîilerin kendi dilleri olup onların aynı zamanda ibadet dilidir. Sabîiler gündelik hayatlarında Arapça’yı kullanmakta olup, Mandence’yi dua ve diğere ibadetlerinde anlamını bilmeden telaffuz etmektedir.¹¹

Diğere önemli bir konu Hz. Yahya (a.s.)’nın Sabîîlik’te tarihsel önemidir. Sabîiler Hz. İsa (a.s.), Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İbrahim (a.s.) gibi peygamberleri kötülük güçleri olarak nitelendirmektedir. Sabîilere göre Hz. Yahya (a.s.) değere verilen birkaç tarihi kişii arasında en önemlisidir. Sabîilerce Hz. Yahya (a.s.), Işık Âlemine ait mitolojik bir figür olup “*doğruluğun peygamberi*” ve “*ilâhi elçi*” olarak isimlendirilir. Hz. Yahya, Hz. İsa’nın çağdaşı olup kendi yaşadığı dönemin resmî din anlayışına karşı çıkmış Ortodoks Yahudiliğinin dışında kendi cemaatini oluşturmaya çalışmıştır. İlk Sabîiler Hz. Yahya’nın vaftizci cemaatiyle ilişki içinde olmuşlar ve onun öldürülmesinden sonra Yahudilerin baskılarına maruz kalmışlardır.¹² Yahudilerin sindirme politikası içerisinde katliamlara

⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.33.

¹⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.43.

¹¹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.76.

¹² Şinasi Gündüz, a.g.e., s.51.

maruz kalan Sabîler çareyi anavatanı terk etmekte bulmuşlardır. Sabîler göç esnasında Kuzeydoğu Mezopotamya’da yer alan dağlık Medye bölgesine yerleşmişlerdir.¹³

Adı geçen göç olayı Sabîlerin bazı tarihi olayları yeniden yorumlamalarına ve Yahudileri düşman bir toplum olarak görmelerine yol açmıştır. Mısır’daki Kıptileri kendileriyle özdeşleştirerek Çıkış hâdisesinde mazlum olarak kendilerini, zâlim olarak Yahudileri göstermişlerdir. Sabîlere göre Yahudiler kendilerini göçe zorlamalarından dolayı Kudüs’le birlikte ilâhi güçle cezalandırılmışlardır. Bu göç esnasında kendilerini himaye eden Arsakid Kralı Artahamus’u azizleştiren Sabîler ona “Ardbon Malka” adını vermişlerdir.¹⁴

Medye bölgesinde bir süre kalan Sabîler yine Yahudi bir koloninin baskısı sonunda Güney Mezopotamya’ya göç etmişlerdir. Sabîlerin kitaplarından Haran Gawaita’da belirtildiği üzere bölgeyi sonradan ele geçiren Sasaniler döneminde de baskılara maruz kalmışlardı. Yine bu eserde Hz. Muhammed (s.a.v.)’den 86 yıl önce rahipler arasında bir çekişmeden bahsedilmektedir. Mezopotamya’nın fethinden sonra zimmî statüsüne giren Sabîlere barışçı davranıldığı ve gizemli eserlerinden Müslümanların etkilendikleri Haran Gawaita’da anlatılmaktadır.¹⁵

Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Mecûsîlerle ilgili olarak “*Onlara Ehl-i Kitap muamelesi yapın*” sözünü ilke olarak kabul eden ilk dönem Müslümanlar diğer milletlere olduğu gibi Sabîlere de Ehl-i Kitap muamelesi yapmışlardır. Yine Haran Gawaita’da belirtildiğine göre Müslümanlardan hoşnut olmayan Sabîler, Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkında “*Kan dökücünün oğlu Arap*” şeklinde bahsetmişlerdir. Çünkü fetih esnasında zarar görmüşler ve bazı yerleşim yerleri yıkılmıştır. Güney Mezopotamya’da bir çok yabancı unsuru bünyelerinde eriten Sabîler zaman zaman yerel Müslüman idarecilerin baskılarına maruz kalmışlardır.¹⁶ Yukarıdaki görüşleri destekleyen başka görüşlerde bulunmaktadır. Mesela Abdurrahman İbn-i Zeyd Müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanları Sabîlerle kıyasladıkları için onlara Sabî dediklerini ifade etmektedir.¹⁷ Bu olay Müslümanlarla Sabîlerin Hz. Peygamber (s.av.) zamanında karşılaştıklarının bir göstergesidir.

¹³ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.53.

¹⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.61-62.

¹⁵ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.67.

¹⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.68-69.

¹⁷ İbn-i Kesir, a.g.e., I/104.

Anavatanları olan Filistin-Ürdün yöresinden göçen Sabîîler çeşitli kültürlerle karşılaşmaları sonucunda, bu kültürlerle ait dinlerden bazı özellikleri potalarında eritmişlerdir. Ancak Yahudilikten kopamamışlardır. Sabîîlikte Yahudilikle ilgili unsurlar beş kategoride toplanabilir:

1-Sabîî kitaplarında yer alan, Âdem, Havva, Şit, Nuh, Cebrail vb. Eski Ahit'ten bazı pasajların Sabîî kutsal kitaplarına uygulanması,

2- Yahudi hukukuna ait bir takım hukuk terimlerinin Sabîîlik'te tekrarı,

3-Evlenme, çocuk sahibi olma, sadaka ve yiyecek kuralları gibi konularda iki din arasında paralellik,

4-Rahipliğe giriş ve vaftiz törenlerinin Filistin Yahudiliği ile benzeşmesi,

5-Sabîîlikle Yahudi heretik mezhepler arasındaki benzerlikler.¹⁸

Bölgedeki Hıristiyanlarla ilişkiler kuran Sabîîler, Mecûsîlerle de sıcak ilişkiler içinde oldular. Ayrıca Mezopotamya yöresine göçen Sabîîler burada eski Babil kültürüne ait sihir, astroloji ve Mezopotamya kültürüne ait daha bir çok teknik unsuru bünyelerine katmışlardır. Ayrıca Müslümanlardan etkilendikleri yönler de bulunmaktadır.¹⁹

2-Sabîîliğin İnanç Esasları

a) Yaratıcı Fikri

Mandenler, madde âleminden münezze, doğmamış ve doğurmamış ezeli ve ebedi bir Allah'ın varlığına inanmaktadırlar.²⁰ Bundan dolayı bazı ilk dönem âlimleri onları Ehl-i Kitaptan kabul etmişlerdir. Süddî (ölm: H.127/M.744)'ye göre: Onlar Zebur okuyan Ehl-i Kitaptan bir topluluktur.²¹ İbnü'l-Münzir, İshak'ın şu sözünü nakleder: Sabîîlerin kestiklerini yemekte bir mahzur yoktur. Çünkü onlar da Ehl-i Kitaptan bir topluluktur. Ebu Hanife'ye göre; onların kestiklerini yemekte, kadınlarıyla evlenmekte bir

¹⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.70-71.

¹⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.72-73.

²⁰ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.109.

²¹ Tabersî, a.g.e., 5/280.

beis yoktur.²² Ebu'l-Aliye ve Dahhak demiştir ki: Sabiîler Ehl-i Kitaptan Zebur okuyan bir topluluktur. İshak (ölm: H.328/M.852) “Onların kestiklerinin yenmesinde ve kadınlarının nikahlanmasında bir beis yoktur” demişlerdir.²³

Sabiîlik'te bütün varlıkları var eden bir “Yüce varlık” inancı vardır. Bu “Yüce varlık” Sabiîlik öğretisinin temelini oluşturmaktadır. Bu temel öğreti “Hayat” inancıdır. Sabiî literatüründe “Hayat”ın ne olduğunu ortaya koymanın zor olduğu belirtilmektedir. Buna sebep olarak konuyla ilgili ifadelerin şifreler şeklinde olması gösterilmektedir. Sabiîliğin kutsal kitabı Ginza'da Hayat'ın ne olduğu şu şekilde açıklanmıştır. “*Bütün işlerin ötesinde olan, kudretli, bilinmez yüce “Hayat”ın gücü ve ismiyle.*” Bu cümlede, aynı zamanda yüce varlığın niteliği, her şeyin ötesinde ve bilinemez olduğu açıklanmaktadır. “Hayat” inancı Sabiîliğin özünü oluşturmaktadır. Bundan dolayı, yukarıdaki cümlede görüldüğü gibi Sabiîliğin kutsal metinleri “*Yüce Hayat ismiyle*” şeklinde başlamakta ve metin içerisinde bu ifadeye çok sık rastlanmaktadır. Hatta, dua mahiyetinde olan kutsal metinler “Hayat en üstündür, en yücedir” ifadeleriyle son bulmaktadır.²⁴

Sabiîlik'te Hayat kültü temeline bağlı olarak birbirine zıt iki yüzün varlığı ve rekabetine dayalı dualizm vardır. Gnostik bir dualizm esasına dayalı olan teolojisi, Demiurg inancı, ruh tasavvuru, kutsal gizli bilgi ve kurtarıcı doktrini ile Sabiîlik, derli toplu tipik bir kutsal ve gizli bilgi geleneğini sergiler. Bu nedenle Sabiîlik, gnostisizmin inanç esaslarını belirleme konusunda bu konuda araştırma yapan pek çok bilim adamı tarafından vazgeçilmez bir ölçüt olarak alınmıştır.²⁵

Bu dualizm birbirine zıt özelliklere sahip olan iki gücün varlığı ve birbirleriyle olan sonsuz rekabeti temeline dayalıdır. Buna göre bir tarafta ışığı, aydınlığı, hayatı, verimliliği, mükemmelliği ve iyiliği temsil eden bir âlem olan Işık Âlemi ve buna bağlı unsurlar, diğer tarafta ise karanlığı, kötülüğü, yokluğu, çirkinliği, eksikliği ve kuraklığı temsil eden Karanlık Âlemi ve buna ait unsurlar söz konusudur. Bu iki âlem köken itibariyle farklı kaynaklardan zuhur etmişlerdir.²⁶

²² Kurtubî, a.g.e., 1/434.

²³ İbn-i Kesir, a.g.e., 1/72.

²⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s. 90-91; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 1997, s. 132.

²⁵ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.89.

²⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.93.

Sabiîlerdeki dualizm onların Mecusîlik'ten ve Maniheizm'den de etkilendiklerini göstermektedir. Çünkü Zerdüştlük'te ve Maniheizm'de iyilikle kötülüğün sürekli bir mücadelesi vardır. Karanlık ve aydınlığın mücadelesi bu her iki dinde bulunmaktadır. Örneğin Maniheizm'de dünyanın yaratılışı "yaşayan Ruh" denilen iyi bir tanrıya mal edilmiştir. Sabiîler, komşuları olan İranlılardan ve Maniheistlerden bu inancı almışlardır.²⁷

Dualizme esas teşkil bu iki zıt varlık grubundan Işık Âleminin başında yüce bir varlık bulunur. Bu yüce varlık hayatı ve verimliliği sembolize eden "Hayat"ın kişileştirilmiş hali olan "İlk Hayat"tır. Işık Âleminin başında bulunan "Hayat", verimlilik ve üretkenlikle yakından ilişkilidir. O, hayat ve verimliliğin hakim olduğu Varlık Âlemi'nin de başlatıcısıdır. Ona ilk "Hayat" denmesinin bir nedeni de budur. "İlk Hayat" ya da "Işık Kralı"ndan, kendi etrafında hep birlikte Işık Âlemini oluşturacak olan bir takım güçler ve figürler zuhur eder.²⁸

Sabiî düalizminde diğer kutbu oluşturan Karanlık Âlemi iki ezeli prensipten birisi olan ve "Kara Su" diye adlandırılan düzensizlik ya da yokluk prensibinden zuhur etmiştir. Karanlık Kralı olarak ortaya çıkan bu ilk varlık Işık Kralı'na karşı bir savaş içindedir. Şeytanlar, devler, kötü ruhlar, vampirler, canavarlar, erkek ve dişi bütün kötü varlıklar "Karanlık Kralı"nın oluşturduğu Dünyanın varlıklarıdır ve Dünya üzerinde yerlerini almaktadırlar.²⁹

Sabiî teolojisine göre, Dünyanın sonundaki genel hesap gününde Karanlık Âlemi'ni oluşturan devler, ifritler, canavarlar ve benzeri kötü varlıklarla 7 gezegen ve 12 burç gibi karanlık güçler, Işık güçlerince yok edilecektir. Düşmüş Işık varlıkları ise "Işık Kralı"na affedilerek Işık Elçisi Hibil Ziva tarafından vaftizle temizlenecek ve tekrar Işık Âlemine alınacaktır.³⁰

Mandenlerin burada yedi gezegeni kötü karanlık güçlerden saymaları Harran putperestleriyle aralarındaki bir farkı oluşturuyor. Çünkü Şehristânî'ye göre Putperestlerin ilah diyerek yıldızlara tapmalarını Kur'ân-ı Kerîm haber vermiştir. Eshabu'l- Eşhas göğe ait

²⁷ Mehmet Aydın, a.g.e., s. 56; Mircae Eliade-Ioan P. Couliano, a.g.e., s. 87.

²⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.94-95.

²⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.98-99.

³⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.104.

ilahlar karşılığında onları ilah olarak isimlendirmelerinden dolayı putperesttirler.³¹ Demişlerdir ki: "*Bunlar Allah katında şefaatçilerimizdir.*"³²

Sabiîler "Işık Kralı"nın kuzeyde yaşadığına ve dolayısıyla Işık Âlemi'nin de kuzeyde olduğuna inanmaktadırlar. Buna karşılık Karanlık Âlemi ise güneyde yer almaktadır.³³

b) Âlemin Yaratılışı

Mandenlerin inancına göre; Allah, önce rûhanî bir şahıs olan akli evveli, sonra da mukaddes nefislerle dolu olarak âlemleri yarattı. Arzın yaratılışı tamam olduktan sonra, Işık Âlemi'nden melekler indirildi. Bunlar diğer âlemlerle irtibat temin ederler. Yeryüzü onlara göre sabittir. Gökyüzü yedi tabakadan oluşur. Güneş dördüncü, Ay ise yedinci tabakadadır. Bütün kâinat, su ve ateşten meydana gelmiştir.³⁴

Yaratıcı güç Ptahil Dünyanın yaratıcısıdır. Sadece kara sudan Dünyayı yaratmayı başaramayan Ptahil, Işık Âlemi'nden aldığı hayat nurunu kullanarak kara suyu katılaştırmış, böylece onun ilk kısmına hayat vermeyi başarmıştır. Bu safhanın başlangıcı olan ve "Yüce Tanrı" ile birleştiren "İlk Hayat" (Birinci Hayat) hiçbir kötülüğün ulaşamadığı, saf ve temiz, yüce "Işık Âlemi"dir. Ginza'da Sabiîler yaratıcı güç Ptahil'i zaman zaman Cebrail (Gabr'i) olarak isimlendirmektedirler. "Gabriel" Yahudi literatüründe de yer alan meleklerden birisidir. Maddî âlemin yaratıcısı olan Ptahil sonradan kötü güçlerin oyununa gelmiş, onlar tarafından kandırılmış ve sonuçta onlarla işbirliği yapmıştır. Bunun neticesi olarak yarattığı âleme kötü unsurlar hakim olmuşlardır. Sabiîlerin kutsal kitabı Ginza'da Ptahil'in işleri ve başından geçen olaylarla ilgili bir çok anektot yer almaktadır.³⁵

Yarattığı yeryüzünün Karanlık ve kötü varlıklarla kuşatıldığını gören Ptahil hiç olmazsa yeryüzündeki bu kötü varlıkların dışında yeryüzüne hakim olacak bir varlığın

³¹ *Şehristânî, a.g.e., 2/352.*

³² *Yunus, 10/18.*

³³ *Şinasi Gündüz, a.g.e., s.105.*

³⁴ *İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.*

³⁵ *Şinasi Gündüz, a.g.e., s.109.*

yaratılmasını planlar ve bu fikrini gezegenlere açar. Gezegenler bu teklifi uygun bulurlar ve Hz. Âdem (a.s.) yaratılır. Sabiîliğin kutsal kitabı Ginza'da "Ptahil Dünyayı yarattıktan sonra Hz. Âdem (a.s.)'i kendi suretinde, Havva'yı ise Hz. Âdem (a.s.)'in suretinde yarattı." ifadesi bulunmaktadır. Yine Ginza'da Havva'nın Hz. Âdem (a.s.)'e eş olarak verilmesi, evlenmeleri, çocukları ve onlardan insanlığın çoğalması yer almaktadır.³⁶

c) Ölüm

Sabiîlerin Ruh bedenden çıkmadan önce yaptıkları merasimler vardır. Onlara göre ruh, temiz bir bedenden çıkmadıkça temiz olamaz. Bundan dolayı ruh bedenden çıkmadan vücut yıkanır ve kefenlenir. Eğer yıkanmadan ruh çıkacak olursa, ceset necis olur. Ona dokunmak haramdır. Ölü arkasından ağlanmaz. Onlara göre her göz yaşı damlası, Işık Âlemi yolu üzerinde büyük bir nehir olup geçmesine engel olur. İnsan öldükten sonra, ruhunu iki melek karşılar. Bunlar, o şahsın Dünyadaki amelinin kontrol ederler. İyi amel sahibi ise, Işık Âlemi'ne götürürler. Kötü amel sahibi ise, günahlarından kurtuluncaya kadar azaba devam ederler.³⁷

Onlara göre her olan şey, açık ve gizli gibi iki asılla vücut bulur. Varlığın gizli olmasını, açık olmasına tercih etmişlerdir. Sır âlemi gizlidir. Sağlığımızda onu göremeyiz. Sır âlemin sakinleri ölüm ve yokluktan kurtulamazlar. Onlar Işık Âlemi'ne giderler.³⁸

Sabiîler, ölümün yok olmak için bir intikal olduğuna inanırlar. Bu âlemde, ruh çıktıktan sonra, başka bir âlem olan, Işık Âlemi'ne ulaşır. Eğer ruh temiz ise ebedi olarak bu nimet âleminde kalır. Eğer ruh kötü olursa azaba duçar olur. Azab, ruhu günah kirlerinden temizlemektedir.³⁹

Sabiîlerde insan; ceset (pagria), ruh (nişimta) ve nefes veya candan (ruh) oluşmaktadır. Can veya nefes, ruh ile hayat kazanan bedenin her türlü arzu ve ihtiraslarını ifade etmekte, bayağı niteliklere sahip olmaktadır. Sabiîler ruhun, bedenden ve yeryüzünden ayrıldıktan sonra, Abatur'un Terazisi'nde tartıldığına, günahlarından arındıktan sonra can

³⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.120-124.

³⁷ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

³⁸ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.

³⁹ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

ile birleştğine ve beraberce “Işık Âlemi”ndeki makamına gideceğine inanmaktadır. Sabîlerin inancına göre ruhun yeryüzüne indirilmesi ve bir bedene sokulması, yeryüzüne hakim olan karanlığa ve kötülüğe son vermek içindir. Tanrı’nın takdiri olarak algılanan bu durum kutsal kitap Ginza’da yer almıştır. Sabîlik’te inanılan ve güvenilen bilgi, Tanrı (Işık Varlığı)’nın bilgisidir. Bu bilgi de ancak Tanrı’nın bildirdiği kadar bilinen bilgidir. Bu bilgi Sabîî metinlerinde, “kurtarıcı gerçek” (kuşta) olarak adlandırılmaktadır.⁴⁰

Sabîîlerin inancına göre ruh, maddî âleme yalnız gelmekte ve şaşkın vaziyette durmaktadır. Bu durumda o, kötü veKaranlık güçler tarafından kuşatılmakta, kendi benliğini unutup yanlışlar yapmaktadır. Yanlış ve yaratılışa aykırı hale düşmemek için Tanrı, ona yardım etmek ve doğru yolda yürümesi ve “Işık Âlemi”ne yükselmesini sağlamak için “Işık Elçisi”ni görevlendirmektedir. Işık elçisi (İlahi Elçi) sahip olduğu “kutsal bilgi” sayesinde kötü güçler karşısında başarı sağlamaktadır. Onun kötü güçlere karşı savaşırken kullanacağı maddî silahları da vardır. Bu silahlar arasında, zeytin ve menekşe dalından yapılarak, başa giyilen küçük bir taç da bulunmaktadır. Kötü güçlere karşı silah olarak kullanılan bu şeyler, Sabîîlerin günlük ibadetlerinde kullanılmaktadır.⁴¹

Sabîîlik’te ölüm, bir yok oluş değil, yeni bir hayatın başlangıcı; ruhun beden hapisanesinden kurtulup “Işık Âlemi”ne yükselmesi yolunun ilk adımıdır. Ruh bedenden ayrılınca beden cansız bir hale gelmektedir. Bedenden ayrılan ruh ise; Dünyada ilahi mesaja uygun yaşamış, kötü şeylerden yüz çevirmişse, yükseliş yolculuğuna başlamaktadır. Dünyada hayır isteklerinin eseri bir durum yaşamış olan ruh, “bembeyaz elbiseler giymiş” olarak bedeni terk etmektedir. Fakat eğer o ilahî mesajdan yüz çevirmiş, süflî âlemin arzu ve istekleri doğrultusunda bir hayat sürmüşse, o zamanda kapkara elbiseler giymiş olarak bedenden ayrılır.⁴²

Bedenden ayrılan ruh, mezardan çıkarak 45 gün sürecek bir yolculuğa başlamaktadır. Dünyada iyi durumda olan ve iyi yaşamış olan ruhun yolculuğu 40 gün sürmektedir. Işık Âlemine doğru yola çıkan ruh, gideceği yere ulaşması için iki engelle karşılaşmaktadır. Bunlardan birisi, Dünyayı kuşatan yedi gezegendir. Ruhlar, bu engelleri geçerken, Dünyada işledikleri günahlar oranında işkence görmektedir. Bu işkenceyi yapan yerler Matarta (Cehennem) adı verilen gezegenlerdir. İkinci engel ise Abatur'un

⁴⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s. 163-165; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.134

⁴¹Şinasi Gündüz, a.g.e.,159-165; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.135.

⁴² Şinasi Gündüz, a.g.e., s.158.

Terazisi'dir. Birinci engeli geçen "Abatur'un Terazisi"ne ulaşmaktadır. Dünyada ilahi mesaja uygun hareket etmiş ruh, Matartaları (gezegenleri) hızla geçip "Abatur'un Terazisi"ne ulaşmaktadır. Dünyada ilahi mesaja uygun yaşamayan, kötülük yapmış ve kötü bir yaşayış içinde bulunan ruh ise, Matartalarda azap çekmektedir. Burada işkence gören ruhlar, kurtulmak için Tanrı'dan yardım istemektedir. Ruhlar günahları oranında işkence, eza ve cefa görmektedir. İyi ruhlar, şimşek hızıyla; günahkar ve kötü ruhlar ise acı çeke çeke "Abatur'un Terazisi"ne ulaşacaklar ve orada tartılacaklardır. İyi ruhların, bu tartılmada yeterli görülerek yollarına devam edeceğine ve "Işık Âlemi"ne yükseleceğine günahkar ve kötü ruhların ise günahları oranında cezalarını çekmek üzere tekrara geriye, Matartalara (gezegenlere) dönüp cezalarını çekerek temizleneceğine inanılmaktadır. Bu kötü ve günahkar ruhların Kıyamet'ten sonraki "Hesap Günü"ne kadar işkence görecekları kabul edilmektedir.⁴³

Sabiîlik'te; Dünya hayatının sonunda Kıyamet Hayatı'nın başlayacağı kabul edilmektedir. Kıyamet'te önce hava zehirlenecek ve bu zehirlenmeyle bütün canlılar yok olacaklardır. Bunları yeryüzü ve gezegenler takip edecektir. Kıyamet'ten sonra gelen bir hesap dönemi başlayacaktır. Bu hesap, genelde, günahkar ve kötü ruhlar için olacaktır. İyi ruhlar, daha önce, "Abatur'un Terazisi"nde yapılan hesabı başarıyla verdikleri için, gidecekleri yere, "Işık Âlemi"ne ulaşmış ve orada yerleşmişlerdir. Kıyamet sırasında yeryüzünde bulunan iyi ruhlar da öncekiler gibi, hızla "Abatur'un Terazisi"nden geçip "Işık Âlemi"ne yükseleceklerdir.⁴⁴

Kıyametin kopmasıyla birlikte yeryüzü hayatı biten günahkar ruhlar ile daha önce Dünyadan ayrılarak işkence gören ruhlar, hesap verdikten sonra, cehennem olarak nitelendirilecek "Suf Denizi"ne atılacak ve orada cezalarını çekeceklerdir. Bu denizde günahları oranında kalan ruhlar, günahlarından arınmış olarak, buradan çıkacak ve Işık Elçisi Hibil Ziva tarafından "vaftiz" (takdis) edilecektir. Temizlenen ruhlar, sırayla "Işık Âlemi"ne alınacaktır.⁴⁵

⁴³ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.156-165.

⁴⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.161-163; Günay Tümer- Abdurahman Küçük, a.g.e., s.136-137.

⁴⁵ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.164-165; Günay Tümer- Abdurahman Küçük, a.g.e., s.136-137.

d)Yasaklar

Mandenler için yapılması yasak olan şeylerin başlıcaları şunlardır: Nefsi müdafa hariç öldürmeler, zina ve livata, sarhoş oluncaya kadar içki içmek ve kumar oynamak, sünnet olmak, yeminden dönmek, diğer dinlere mensup olanlarla yemek yeme, cenabet halinde iken yeme ve içmeyle meşgul olmak, mavi elbise giymek, yol kesmek, namuslu bir kadına iftira etme, bayramlarda ve pazar günleri iş yapmak, yalancı şahitlik yapma, fitne çıkarmak, gıybet ve koğuculuk yapmak, faiz ve faiz kazancı, müddeti geçtiği halde borcunu vermemek, emanete ihanet etmek, sakal ve bıyığı kesmek. (Bazıları baştaki saçını kısaltmaya müsaade ederler.).⁴⁶

3-Sabiîlik'te Peygamberlik Anlayışı

Bu inanç ve ibadet sisteminin temsilcisi ve öğreticisi olarak ilahi güçlerce görevlendirilen bir kişi olarak değerlendirildiğinde Sabiîlik'te peygamberlik inancı mevcuttur. Sabiî metinlerinde iki grup peygamberin varlığından bahsedilir. Sabiîlerce iyi olarak kabul edilmeyen, Hz. İbrahim (a.s.), Hz. Musa (a.s.) ve Hz. İsa (a.s.) gibi tarihi şahsiyetler sahte peygamber olarak adlandırılır.⁴⁷ Nitekim Şehristânî, Hz. İbrahim (a.s.)'in babası Azer'in, şahıs ve putların işlerinde ve yıldızlara ait şeylerde hakkıyla riayet konusunda kavminin en bilgisi olduğunu söyler. Bundan dolayı putları başkasından değil; ondan satın alıyorlardı. O, en çok delile ve güçlü ikna yeteneğine sahipti.⁴⁸ Sabiîleri Hz. İbrahim (a.s.) peygamberin karşıtları olarak veren Şehristânî'ye göre Sabiîler Hz. İbrahim (a.s.)'in kavmidir.⁴⁹

İbn-i Hazm da, babasının kavmi için, Hz. İbrahim (a.s.)'in peygamberliğini kabul etmezler, demektedir.⁵⁰ El-Mes'udi (ölm: H.346/M.957) nin ifadesinden de anlaşıldığına

⁴⁶ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.112.

⁴⁷ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.139.

⁴⁸ Şehristânî a.g.e., 2/354.

⁴⁹ Şehristânî, a.g.e., 2/354.

⁵⁰ İbn-i Hazm, a.g.e., 1/84.

göre, Harran Sabîîlerinin heykelleri arasında, Hz. İbrahim (a.s.)'in babası Âzer'in de bulunması, onların Hz. İbrahim (a.s.)'e muhalefet ettiklerini göstermektedir.⁵¹

İkinci grupta ise Sabîîliğin temsilcisi olarak Yüce Tanrı tarafından görevlendirilen Hz. Şit (a.s.) ve Hz. Yahya (a.s.) gibi kişiler bulunmaktadır. Bu peygamberler Yüce "Işık Kralı" tarafından Sabîîliğin örnek temsilcileri olmak ve onu diğer ruhlara öğretmek üzere görevlidirler.⁵²

Sabîî literatüründe peygamber (Nbiha) terimi genelde Hz. Yahya (a.s.) için kullanılmaktadır. Sabîîler ilk insan Hz. Âdem (a.s.)'in Sabîî öğretisine bağlı, inanan bir kimse olduğunu kabul ederler. Hz. Şit (a.s.) ile ilgili olarak iki değerlendirme mevcuttur. Bir görüşe göre Hz. Şit (a.s.) ilahi bir varlık olup Hibil ve Anuş ile birlikte Dünyada kötü ve Karanlık güçlere karşı inananların koruyuculuğunu üstlenmiştir. İkinci görüşe göre ise Hz. Şit (a.s.) Hz. Âdem (a.s.)'in oğludur.⁵³

Sabîîlikte Hz. Nuh (a.s.) üzerinde durulması gereken bir kavramdır. Çünkü gerek Harrâniler, gerekse Mandenler tarafından peygamber olarak kabul edilmektedir. Ayrıca İslâmî kaynaklarda Sabîîlerin Hz. Nuh (a.s.)'un ümmeti oldukları üzerinde oldukça durulmuştur. Kamus'ta "Sabîîler, Hz. Nuh (a.s.) dini üzerine bulduklarını iddia eden kişilerdir."⁵⁴ Bir rivâyete göre Sabîî Hanuh olarak isimlendirilen, Hz. İdris (a.s.)'in torunu Lamek'in diğer adıdır. Rivâyete göre Hz. Nuh (a.s.)'un gönderildiği kavim, Sabîîlerden puta tapan bir topluluktur. Onların inançlarının temeli rûhanî varlıklara tapmaktır.⁵⁵

Sabîîler açısından Hz. Nuh (a.s.), insanlığın Tufan ile yok edildiği üçüncü felaketten Işık Tanrısı tarafından kurtarılmıştır. Tufan'dan sonra Nuh'un oğlu Şem ve onun karısında Sabîî nesli tekrar çoğalmıştır.⁵⁶ Hz. Nuh (a.s.)'un Dinler Tarihi açısından bir önemi de meşhur Tufan olayıdır. Bu olay Kuran'da şöyle anlatılmaktadır: *Nuh'a vahy olundu ki: Kavminden iman etmiş olanlardan başkası asla sana inanmayacak. Öyle ise onların işlemekte oldukları günahlardan dolayı üzülme. Gözlerimizin önünde bir gemi yap ve zulmedenler hakkında bana bir şey söyleme. Onlar mutlaka boğulacaklardır.*

⁵¹ Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb, Kahire, 1948, 1/2.*

⁵² Şinasi Gündüz, *a.g.e., s.139.*

⁵³ Şinasi Gündüz, *a.g.e., s.140.*

⁵⁴ Hamdi Yazır, *a.g.e., 3/1750.*

⁵⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e., 1/62.*

⁵⁶ Şinasi Gündüz, *a.g.e., s.140.*

Nuh gemiyi yapıyor, kavminden ileri gelenler ise, yanına her uğradıkça onunla alay ediyorlardı. Dedi ki "Eğer bizimle alay ediyorsanız, iyi bilin ki siz nasıl alay ediyorsanız bizde sizinle alay edeceğiz. Kendisini rezil edecek azabın kime geleceğini ve sürekli azabın kimin başına ineceğini yakında bileceksiniz." Nihayet emrimiz gelip de sular coşup yükselmeye başlayınca Nuh'a dedik ki: "(canlı çeşitlerinin) her birinden iki eş ile - (boğulacağına dair) aleyhinde söz geçmiş olanlar müstesna- aileni ve iman edenleri gemiye yükle." Zaten onunla beraber pek azı iman etmişti. Nuh dedi ki: "Gemiye binin. Onun yüzüp gitmesi de, durması da Allah'ın adıyladır. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, çok esirgeyendir."

Gemi dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu. Nuh gemiden uzakta bulunan oğluna: yavrum! Sen de bizimle beraber bin, kafirlerle beraber hareket etme, diye seslendi. Oğlu beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım, dedi. Nuh: "Bugün Allah'ın emrinden, merhamet sahibi Allah'tan başka koruyacak yoktur" dedi. Aralarına dalga girdi. Böylece o da boğulanlardan oldu. Nihayet " Yer suyunu yut! Ve Gök suyunu tut, denildi. Su çekildi. İş sonuca ulaştırıldı. Gemi de Cudi (dağının) üzerine yerleşti. "Zalimler topluluğunun canı cehenneme," denildi. Nuh Rabbine dua edip dedi ki: "Rabbim şüphesiz oğlum da ailemendendir. Senin va'din şüphesiz haktır. Sen hakimler hakimisin." Allah buyurdu ki: Nuh o asla senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir. O halde bilgin olmayan bir şeyi benden isteme! Ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim. Nuh dedi ki: rabbim! Ben senden hakkında bilgim olmayan şeyi istemekten sana sığınırım. Eğer beni bağışlamaz ve esirgemezsen, ben ziyana uğrayanlardan olurum. Denildi ki: Nuh! Sana ve seninle beraber olan ümmetlere bizden selam olsun. Bereketlerle in. Kendilerini Dünyadan faydalandıracağımız, sonra da kendilerin elem verici bir azabın dokunacağı ümmetler olacaktır.⁵⁷

Bu olaydan sonra Hz. Nuh (a.s.) gemiden çıkıp el-Cezire topraklarında bulunan Karda tarafında bir yere gitmiş ve orada bir köy kurup buraya, yanında bulunan seksen kişiden dolayı "Semenin" Seksen adını vermiştir.⁵⁸

Kutsal metinlerden Hz. Yahya (a.s.) "doğruluğun peygamberi" ve "Kudüs şehrinde ikamet etmiş olan elçi" gibi ifadelerle nitelendirilir. Hz. Yahya (a.s.)'nın Hz. İsa (a.s.)'yla aynı dönemde yaşadığı kabul edilir. Bir Nasurai olan Hz. Yahya (a.s.) Sabiîliğe

⁵⁷ Hud, 11/36-48.

⁵⁸ İbn-i Esir, a.g.e.,1/57.

göre çeşitli gizli güçlere sahiptir ve bu güçlerle insanları ruhlarını ve bedenlerini iyileştirdiğine inanılır.⁵⁹ Sabîî metinlerinde Hz. Yahya (a.s.) ile Hz. İsa (a.s.) arasındaki ilişkiler de önemli bir yer tutar. Buna göre Hz. İsa (a.s.), Hz. Yahya (a.s.)'nın yanına gelerek onun öğretilerini dinlemiş ve bizzat onun eliyle vaftiz olmuştur. Ancak vaftiz olduktan ve bazı ilahi öğretileri öğrendikten sonra Hz. İsa (a.s.), Hz. Yahya (a.s.)'dan ve yüce Işık Kralı'ndan yüz çevirmiş ve öğrendiği bilgileri kendi kötü emelleri uğrunda kullanmaya başlamıştır.⁶⁰

Sabiîlerin erken dönemlerine ait sır metinlerinde Hz. Musa (a.s.)'yla ilgili olumlu yaklaşımlar göze çarparken, sonraki dönemlerde “Ruha'nın peygamberi” olarak Sabiîlere zulmeden bir kişi olarak zikredilmektedir. Sabiîler Hz. İsa (a.s.) hakkında “kötülük peygamberi” ve “Yahudilerin peygamberi” ifadelerini kullanıp Sabiîleri Hz. İsa (a.s.)'dan ve onun dini olan Hıristiyanlıktan uzak durmaya davet ederler. Genellikle son dönem metinlerinde isminden bahsedilen Hz. Muhammed (s.a.v.)'den “Kan dökücünün oğlu Arap” diye bahseder ve bazen onu kötü ruh ile özdeşirirler. Sabiî metinlerinde onun bir peygamber olarak ortaya çıktığından, Yahudiler gibi sünnet olmayı uyguladığından ve doğru sözleri değiştirdiğinden bahsedilir. Ayrıca ona gezegenlerden Mars'ın yardım ettiği ve onun, halkı kılıçla kendi dinine döndürmeye çalıştığı ileri sürülür.⁶¹

4-Sabiîlik'te İbadet Anlayışı

Sabiîlik'te ibadet anlayışı ile ilgili olarak bazı âlimlerden şu görüşler dikkat çekiyor. Sabiîlerin yıldızların tesirine inandıkları ve onlara taptıkları, kible ve dua için yıldızlara yöneldikleri, meleklerle taptıkları ve kibleye doğru namaz kıldıkları gibi. Bu rivâyetlere daha önce değindiğimiz için tekrara lüzum görmüyoruz. Şüphesiz bu rivâyetler bizde gerek Harran Putperestleriyle gerek Ortadoğu'nun diğer bir dini olan Mandenlerle ilgili çağrışımlar uyandırmaktadır.

Sabiî ibadet anlayışını bizlere nakleden bazı rivâyetler ise günümüzde Güney Irak'da yaşayan Mandenlerin özellikleriyle uyuşmaktadır. Bu nakillerin sahiplerinden

⁵⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.42.

⁶⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.143.

⁶¹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.144.

Birûni "el-Kanun" adlı eserinde Sabîlerin üç çeşit oruç tuttıklarını ve Tufanla ilgili inançlarının Tevrat'a uyduğunu söylemektedir.⁶² Yine İbn-i Nedim "el-Fihrist" adlı eserinde Arap komşularının Sabîleri, Sabîî teriminin Arapça karşılığı olan Muğtasıla (Yıkanan, vaftiz olan) ismiyle adlandıklarını söylemektedir.⁶³

Sabîlik'te kişiyi kurtuluşa erdiren yegane yol, ilahi bilgiyi elde etmesidir. Bu bilgiyi elde etmek için, bir takım ibadetlerin titizlikle yapılması ve dini emir ve yasaklara riayet edilmesi gerekir. İbadetler olmaksızın bir kişinin ilahi bilgiyi elde etmesi mümkün değildir. Bundan dolayı Sabîlerin tüm yaşantısı sıkı dini kurallarla donatılmıştır. Sabîlik'teki belli başlı ibadetler vaftiz, dua, oruç, ayin, bayram ve törenler ve çeşitli rit yemekleri sayılabilir.⁶⁴

a) Namaz ve dua

Sabîlerin namazları, kıyam, rüku ve secdesiz olarak toprak üzerinde oturmaktan ibarettir. "Namaz vakitleri, sabah, öğle ve güneş batmadan önce olmak üzere üç vakittir. Mandenlerin namazları, zikirlerden ibaret olan ezanla başlar. Namaz kılan kimse, Cedi burcuna yönelir. Onlara göre, Namaz Hz. Âdem (a.s.) peygambere yedi vakit farz kılınmıştır. Hz. Âdem (a.s.)'in şeriatı, Hz. Yahya (a.s.) peygamber zamanına kadar devam etmiştir. Hz. Yahya (a.s.) peygamber, bu yedi vakti neshederek, namaz vakitlerini üç vakte indirmiştir.⁶⁵

Sabîlik'te "namaz" duadan ibarettir. Dua Sabîlerin bütün hayatını kuşatmaktadır. Vaftizlerde ve ayinlerin her anında dua yer almaktadır. İbadetin her çeşidinde dua vardır.⁶⁶

Sabîlerin duası, Yüce Tanrı Malka d Nhura ile O'nun emrindeki Işık Elçisi Manda d Hiia'ya gibi Işık varlıklara yöneliktir. Işık varlıkları ve ata ruhları dışındaki varlıklara dua etmek yasaktır. Sabîî duaları, "Yüce Hayat"ın ismiyle" ifadeleriyle başlamakta ve "Hayat Yücedir", "Hayat en üstündür" ifadeleriyle sona ermektedir.⁶⁷

⁶² Günay Tümer, a.g.e., s.199.

⁶³ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.29.

⁶⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.167.

⁶⁵ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.

⁶⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.187; Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, a.g.e., s.139-140.

⁶⁷ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.187;

Günümüzdeki Sabîlik'te dua, ayrı bir ibadet tarzı değil, diğer ibadetlerin ayrılmaz bir parçası gibidir. Ancak kutsal metinlerinde dua şekli bir ibadet tarzı hükmündedir. Çünkü Sabîiler, düzenli olarak, günlük duaya (namaza) davet edilmekte, günde 5 vakit dua etmeleri istenmektedir. Bunun yanında günün 7 saatinde ve gecenin üç vaktinde gözlerin Tanrıya yönelmesi, dudakların O'na hamd etmesi de istenmektedir.⁶⁸

İbn-i Nedim Sabîilerin kuzeye yöneldiklerini söyler.⁶⁹ Sabîiler, diğer ibadetlerde olduğu gibi, dualarında (namazlarında) da Kuzey'e yönelmektedir. "Işık Kralı"nın mekanının Kuzey olduğuna inanılmaktadır. Bundan dolayı kible, Kuzey gibi algılanmaktadır.⁷⁰

b) Oruç

Tarihi kalınlardan elde edilen sonuçlara göre oruç, eskiden beri insanlığın bir âdeti olarak görülmektedir. Ancak Mandenlerin oruç anlayışı farklıdır. Oruç, "günah ve kötülüklerden uzak durmak" şeklinde değerlendirilmektedir. Sabîi kutsal kitabı Ginza'da inananlar, günah, kötü fiil ve davranışlardan kaçınmakla oruç tutmaya çağrılmaktadır.⁷¹

Birûnî el-Kanun adlı eserinde Sabîilerin üç çeşit oruç tuttıklarını ve Tufanla ilgili inançlarının Tevrat'a uyduğunu söyler.⁷²

Ginza'da, inananlar büyük oruç tutmaya çağrılmaktadır. Büyük Oruçta şu şekilde açıklanmaktadır: "Bu, Dünyanın yiyeceğinden, içeceğinden uzak durmak şeklindeki oruç, oruç değildir. İffetsiz göz kırpmalara karşı gözlerinle oruç tut. Kötü yalanlara karşı ağzınla oruç tut. Kötülüğe bakma ve onu yapma. Sana ait olmayan kapılarda kulak misafiri olmaktan sakınmak için, kulaklarınla oruç tut. Kötü yalanlara karşı ağzınla oruç tut. Yalancılığı ve dolandırıcılığı sevme. Kötü düşüncelerden sakınmak için kalbinle oruç tut ve kalbinde kötülük, kıskançlı barındırma... Cinayet işlemekten ve hırsızlık yapmaktan sakınmak konusunda, ellerinle oruç tut. Sana ait olmayan evli kadına yanaşmaktan

⁶⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.188.

⁶⁹ İbn-i Nedim, a.g.e., s. 442.

⁷⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.188; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, a.g.e., s.139-140.

⁷¹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s. 190.

⁷² Günay Tümer, a.g.e., s.199

uzaklaşarak vücudunla oruç tut... Sana ait olmayan şeylerin ardından sinsice gitmekten sakınarak oruç tut. Bu yüce orucu eda et ve vücudundan ayrılana kadar onu terk etme."⁷³

Günümüzde Sabîler, kutsal kitaplarında yer almamasına rağmen, yılın bazı günlerinde et yememek suretiyle “oruç” tutmaktadırlar.⁷⁴

c) Suya Daldırma Vaftiz (Baptême)

Vaftiz ibadeti Sabîlik'te en göze çarpan ibadettir. Vaftiz (boy abdesti) su ile, özellikle akarsu ile olması önemlidir. Sabîlik'te vaftiz suyuna Yardna (Ürdün) denmektedir. Bu isim Sabîlerin ana vatanı olarak, Ürdün Nehri havzasının bilinmesi, görüşünü kuvvetlendirmiştir. Sabîlere göre Ürdün, Fırat, Dicle ve Karun ırmakları “Hayat suyu”dur. Yardna'nın ilahi Işık Âlemiyle ilişkili olarak görülmesinden Sabîler, bu suların tutsak olan ruhlar için bir ışık ve hayat kaynağı olduğuna inanmaktadırlar. Bu sular, hayatın sembolü ve kendisidir. Bundan dolayı Sabîler tarih boyu akarsu boylarından yaşamışlar ve Arap komşuları onlara “vaftiz olanlar” anlamına gelen Sabîler adını vermişlerdir.⁷⁵

Sabîlik'te vaftiz, Hayat sularına girip çıkmaktan ibarettir. Su ve suya girmek Sabîlik'te, inancın ve ibadetin temelidir. Bundan dolayı Sabîler tarih boyunca hep ırmak kenarlarında yaşamaya gayret etmişlerdir.⁷⁶

Sabîlik'te vaftiz, iki görevi ifade etmektedir. Bunlardan birisi mânevî kirlilerden yani günahlardan arınmaktır. İkinci gaye ise "Işık Kralı"nın yeryüzündeki temsilcisi olan Hayat Suyu ile karışarak Yüce Hayat'ın yani Tanrı'nın bir parçası olmaktır. Bunların dışında vaftiz olmanın fiziki kir ve pisliklerden arınma ile bir ilgisi yoktur.⁷⁷

Sabîlerde, vaftiz olmadan namaz caiz değildir. Meselâ cünüb iken namaz kılınmaz. Temizlenmek için akar suya dalmak şarttır. Büyük ve küçük tuvalet ihtiyacını giderme, yellenme, hayızlı veya nifaslıya dokunmak, yabancı birine

⁷³ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.190-191; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.141.

⁷⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.190-191; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.141.

⁷⁵ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.168.

⁷⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.168.

⁷⁷ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.169.

dokunma, burundan gelen kan abdesti bozar. Her namaz yani dua için abdest almak vâcibtir.⁷⁸

Sabiîlik'te üç çeşit vaftiz bulunmaktadır. Bunlar Masbuta, Rişama, ve Tamaşa olarak isimlendirilmektedir. Masbuta yani "tam vaftiz" en önemli vaftiz olup her Sabiî'nin haftada en az bir kere Pazar günü yapması gerekir. Ayrıca çeşitli dini gün ve bayramlarda, evlilik, ölüye dokunma, ciddi hastalık ve seyahatten dönme gibi durumlarda bu boy abdestinin alınması gerekir.

Tam vaftiz (masbuta), akarsularda veya akarsuya bağlı "vaftiz havuzlarında" yapılmaktadır. Bu vaftiz sırasında; tahta parçası, tütsü kabı, susam yağı, un, tuz ve benzeri maddelerin üzerinde yer aldığı çamurdan yapılmış bir masa; bir şişe, taze menekşe dalları ve tören sırasında rahibin taşıdığı sopa gibi ayin objeleri hazır bulundurulmaktadır.⁷⁹

Masbuta rahip gözetiminde yapılmaktadır. Kadın ve erkeklerden oluşan cemaatte rahip, önce erkekleri, sonra da kadınları vaftiz etmektedir. Vaftiz sırasında hem vaftizi yaptıran, hem de vaftiz olanlar beyaz tören elbisesi giymek zorundadır. Bu elbiseye "rasta" adı verilmektedir. Kadınlar, erkeklerden farklı olarak, "rasta"ları (beyaz elbiseler) üzerine çarşaf giymek zorundadır.⁸⁰

Bu vaftizin belli yapılış kuralları bulunmaktadır: Rahip, önce adayın başını eliyle tutarak, üç defa suya daldırmakta; sonra ıslak parmağıyla sol kulaktan sağ kulağa kadar üç defa meshetmekte ve ırmaktan avucuyla üç defa su alarak adaya içirmektedir. Bütün adaylar vaftiz olup çıktıktan sonra, ırmak kıyısında sıraya geçilip, rahip tarafından susam yağıyla soldan sağa doğru her aday üç defa meshedilmektedir. Meshedilen adaylar tekrar su kıyısına gitmekte ve sağ eliyle sağ koluna üçer defa su atmaktadır. Vaftiz olanlara rahip, önceden hazırladığı yiyecekten yedirmekte ve elinden tuttuğu su kabından içirmektedir. Vaftizden sonra rahip, çömelmiş olarak duran adayların arkasında kapanış duası okumaktadır. Vaftizde sol kolun kullanılmamasına dikkat edilmektedir.⁸¹

⁷⁸ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.

⁷⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.171.

⁸⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.170.

⁸¹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.172-173; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.138.

Sabiîlik'te ikinci vaftize, “rişama” adı verilmektedir. Bu vaftizde rahibe ihtiyaç yoktur. Her Sabiî bunu kendisi yapabilmektedir. Bu vaftiz, her gün, gün doğmasından ve dini törenden önce yapılmaktadır. Bu vaftizde okunan dualar vardır. Her Sabiî'ye bu dualar çocuk yaşta öğretilmektedir. Rişama vaftizi İslâm'daki abdestle benzerlik göstermektedir. Günlük olarak yapılan “rişama vaftizi” alan her Sabiî, o gün, kötülöklere karşı korunduğuna inanmaktadır.⁸²

Bu vaftizde, vaftiz olacak kişi akarsuya girmeksizin önce ellerini, sonra yüzünü üç kez yıkamaktadır. Daha sonra eline su alarak, alnını sağdan sola meshetmektedir. Sonra iki parmağını akarsuya sokarak üç kez kulaklarını ve arkasından tekrar su alarak üç kez burnunu temizlemektedir. Bunları yaptıktan sonra vücudunun alt kısmını yıkamaktadır. Daha sonra avucundan ağzına su alarak, ağzını üç kez çalkalamaktadır. Üçer kez dizlerini ve bacaklarını yıkamaktadır. Son olarak da önce sağ ayağını iki kez, sonra sol ayağını da bir kez akarsuya sokmaktadır. Böylece Rişama vaftizi tamamlanmış olur.⁸³

Sabiîlik'te üçüncü çeşit vaftize, “tamaşa” denilmektedir. Bu da rahipsiz ve nehre üç kez dalmakla yapılmaktadır. Bu, kirlenen her Sabiî'nin yapması gereken bir vaftizdir. Kadın, doğumdan ve “adet” ten sonra bu vaftizi almaktadır. Ölüye dokunmak, cinsi münasebette bulunma ve rüyada boşalmak, nehre üç defa girip çıkmak şeklinde vaftiz olmayı gerektirmektedir. Üç defa nehre girip çıkan Sabiî, sonra eliyle başına üç kez su atmakta ve bu hareketleri yaparken du a okumaktadır.⁸⁴

Cerrahoğlu Sabiîlerin önemli vaftizleri olarak şunları sayar:

“Bu konu bir merasimdir. Merasimle suya daldırılan şey, mukaddeslik vasfını kazanır. Yiyecekler suya daldırıldıktan sonra helal, çocuk temizlenmiş, günahkâr ise, mağfiret kazanmış olur. Sabiîlerde bu suya daldırma dört çeşittir.⁸⁵

a -Evlenme daldırması: Evlenme merasimi icra edilirken yapılır.

⁸² Şinasi Gündüz, a.g.e., s.174.

⁸³ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.174.

⁸⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.175.

⁸⁵ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

b-Doğum (veladet) daldırması: Çocuğu doğan, kâhine haber verip çocuğun yıldız, burç ve menzilesini tayin ettirmesi lâzımdır. Doğumdan kırk gün sonra çocuğu suya daldırmak vâcib olur.⁸⁶

c- Cünüp olanın suya dalması: Cenabet olmakla Sabiî pis olur. Ölüye, hayız ve nifaslıya, şartlarına aykırı olarak "kesilmiş hayvana dokunmak veya akreb, yılan ve diğer haşeratin sokmasıyla Sabiî cünüp olur. Cünüp olan Sabiî suya dalıp çıkmadıkça temizlenmiş olmaz. Bu durum yaz ve kış aynıdır.⁸⁷ Cünüplükten ve ölüye dokunmaktan dolayı yıkanmalarını, Şehristânî de onların özellikleri arasında saymaktadır.⁸⁸

d-Cemaatle dalma: Sabiîlerin bayramlarda topluca suya dalmaları lâzımdır. Bu durum kadın ve erkek için aynıdır. Bu iş günahlardan mağfiret olunmak için yapılır.”⁸⁹

d) Günah İtirafı

Mandenlerde de Hıristiyanlarda olduğu gibi, günahları itiraf etme vardır. Fakat bu itiraf gizli bir şekilde yapılır.⁹⁰ Hayır ve şerrin faili onlara göre insandır. Bu bakımdan Allah katında sorumludurlar.⁹¹

İsmail Cerrahoğlu'nun günah itirafı olarak kabul ettiği masbuta vaftizi olmalıdır. Çünkü Sabiîlik'te vaftizin önemli bir fonksiyon da günahlardan arınmaktır. Ayrıca bayramlarda günahlardan arınmak için Sabiîler masbuta vaftizini yapmaktadırlar.⁹² Yalan söylemek, kavga etmek, ve küfretmek gibi dinen günah olan şeylerin yapılması da bu vaftizi gerekli kılmaktadır.⁹³

Ayrıca bu vaftizde rahipler tarafından buğday unundan tuzsuz ve şarapsız hamur yapılmaktadır. İnceltilerek tandırda pişirildikten sonra, kâhin onu takdis

⁸⁶ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

⁸⁷ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

⁸⁸ Şehristânî, a.g.e., 2/263.

⁸⁹ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

⁹⁰ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

⁹¹ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.

⁹² İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111; Şinasi Gündüz, a.g.e., s.170.

⁹³ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.170.

etmekte ve bu takdisle o ekmek semavî bir kudret kazanmaktadır. Vaftizde bulunanlara bu ekmekten takdim edilmektedir.⁹⁴

e) Kurban

Sabiîlerde kurban, ayin ve tören yemeklerinin bir parçasıdır. Kurban geleneğinin Işık Elçisi Hibil Ziva (veya Manda Hiia) tarafından emredildiğine ve ilk defa O'nun tarafından uygulandığına inanılmaktadır. Bu nedenle onlar kurbanda Işık varlıklarının, özellikle Yüce Hayat ve Manda d Hiia'nın isimlerini anmaktadırlar.⁹⁵

Kurban canlıdır. Koç ve güvercin kesilerek kurban ibadeti yerine getirilmektedir. Dişi olmasından dolayı koyun kurbanına izin verilmez. Güvercinde ise cinsiyete bakılmaz. Kesilecek kurban hayvanının kulağına, Yüce Tanrının adı, kurbanın fazileti, etinin temizliği ve sıhhat kaynağı olduğu söylenmektedir. Masiqta töreninde kurban edilen güvercin, tören bitiminde kutsal ekmeklerle birlikte kült kulübesi avlusuna gömülmektedir.⁹⁶

Sabiîlerde kurban bir rahip veya yardımcısı vasıtasıyla yerine getirilmektedir. Kurban töreninde 5 hususa dikkat edilmektedir. Bunlar şöyledir: Kurbanda demir bıçak kullanılması, hayvan boğazlanırken rahipler elinde 15 cm uzunluğunda bir sopa tutması; kurban töreni öncesinde rahibin bıçak ve sopa ile nehirde yıkanması, kesim sırasında rahibin yönünü kuzeye çevirmesi, rahibin kesim sonrası elindeki sopayı nehre atması.⁹⁷

Kurban edilen hayvanın temizliğine inanılmaktadır. Bundan dolayı, vaftiz olup temizlenmeyen kimsenin kurbana dokunmasına izin verilmemektedir.⁹⁸

Rit yemeklerinde kurban edilen hayvanlar, genellikle kendisi için rit yemeği düzenlenen kişiyi temsil eder. Hayvanın ölümü ilgili kişinin ölümünü, hayvanın cesedi ise ilgili kişinin ölü bedenini temsil eder.⁹⁹

⁹⁴ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

⁹⁵ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.189.

⁹⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.189.

⁹⁷ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.190; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, a.g.e., s.140.

⁹⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.190; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, a.g.e., s.140.

⁹⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.190.

5-Sabiîlik'te Sosyal Hayat

a) Evlilik

Sabiîler, aileye ve çocuk yetiştirmeye büyük önem vermektedirler. Kadına büyük saygı göstermekte ve kadının yaratılmamış olması durumunda hayatında olmayacağına inanmaktadırlar. Neslin devamında annenin asıl olduğunu kabul etmekte ve kişiyi annesiyle birlikte anmaktadırlar. Bekar kalmayı günah saymakta ve çocuk sahibi olmanın dinsel bir görev olduğuna inanmaktadırlar. Çocukların, kişinin ismini öbür dünyada yücelttiklerine ve kişinin ölümünde onun için yapılması gereken dinî ayin ve törenleri yaptıklarına inanmaktadırlar.¹⁰⁰

Evlenmek için bir takım dinsel merasimleri vardır. Gelin ve damat tören sırasında Rastalarını giymekte ve vaftiz olup kendileri için hazırlanan rit yemeğine katılmaktadırlar.¹⁰¹

Alacakları kadınlar arasında ayırım yapmamak tutmak şartıyla birden çok kadınla evlenmek caiz olduğu gibi, boşamak da caizdir.¹⁰² Şehristânî aksi görüştedir. O Sabiîlerin genel özellikleri arasında birden fazla kadınla evlenmenin caiz olmamasını sayar.¹⁰³ İki kız kardeşle aynı anda evlenmeye müsaade etmezler. Bir Sabiî, Sabiî bir ana ve babadan doğmadıkça Sabiî sıfatını kazanamaz. Kanlarının karışmaması ve soylarının yok olmaması için yabancılarla evlenemezler. Yabancılarla evlenenler dinlerinden çıkmış sayılır. Şehristânî evlilikte veli ve şahidin gerekli olmasını, onların genel özellikleri arasında sayar.¹⁰⁴

Zinanın sabit olması, hayız halinden yıkanmamak, namazı terk ve hırsızlığın sabit olması gibi dört sebep boşanmaya cevaz verir. Onlara göre hayız müddeti en az 3, ortası 5, sonu 7 gündür. Nifas müddeti ise 30 gündür. Bu iki halde de erkek kadına

¹⁰⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s. 213.

¹⁰¹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s. 214.

¹⁰² İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.

¹⁰³ Şehristânî, a.g.e., 2/263.

¹⁰⁴ Şehristânî, a.g.e., 2/263.

yaklaşamaz. Kadın, bu durumlarından elbiseleriyle akarsuya üç defa dalıp çıkmakla temizlenmiş olur.¹⁰⁵

b) Bayramlar

Sabiîlerce yılın belirli günleri kutsal gün ve bayramlar olarak kutlanırken, bazı günlerde uğursuz ve kötü olarak kabul edilmektedir. Uğursuz sayılan bu günlere Sabiîler gereksiz günler demekte, bu günlere Karanlık ve kötülüğün egemen olduğuna inanmaktadırlar. Dolayısıyla bu günlerde Sabiîlerin dışarı çıkmaları, iş yapmaları, her türlü faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır. Bu günlerde ölmek bir Sabiî için felaket sayılmaktadır.¹⁰⁶

Sabiîlere göre sene 360 gündür ve 12 aya taksim edilir. Sene başlangıcı nisan ayıdır. Onlar da, Hıristiyanlar gibi, "pazar gününü takdis edip işlerini tatil ederler."¹⁰⁷

Ağustos ayının 9. günü başlayan ve 36 saat devam eden Dihba Rabba (Nur Meliki) bayramları vardır. Bu bayram, yılın ilk ayı olan Qam Daula ayının başlangıcında yapılan yeni yıl bayramıdır. Bu bayram arafesinde Sabiîler vaftiz olmakta, dışarıdaki işlerini yapmakta ve bayramda kullanılacak et için kurban kesmektedirler. Bu bayramda Sabiîler evinden dışarı çıkmazlar.¹⁰⁸

Yine 3 gün devam eden Dihba Hnina bayramı, Mayıs ayının on sekizinden yirmi birine kadar devam eder. Bu bayram, Taura'nın 18. günü başlamaktadır. Bu bayramda kurban da kesilmekte bayram için vaftiz ve özel tören yemekleri hazırlanmaktadır.¹⁰⁹

Sabiîlerin diğer dini bayramları arasında en önemli bayram Panja veya Parvania'dır. Bu bayram, Şumbulta ayının sonu ile Qam Qaina ayının başlangıcı arasında yer alan 5 ara günde kutlanmaktadır. Bu 5 gün, yılın uğursuz günlerindedir. Bu günler

¹⁰⁵ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.

¹⁰⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.191.

¹⁰⁷ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110.

¹⁰⁸ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.110; Şinasi Gündüz, a.g.e., s.191.

¹⁰⁹ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111; Şinasi Gündüz, a.g.e., s.194.

boyunca yapılan duaların ve yapılacak ibadetlerin kesinlikle kabul edileceğine inanılmaktadır. Bu bayramda her Sabîî, tören elbisesi giymektedir.¹¹⁰

Bir başka bayramları ise, Dihba Daimana'dır. Bu bayram, ilk insan Hz. Âdem'in Işık elçisince vaftiz edilişi anısına kutlanmaktadır. Bundan dolayı Sabîîler bu bayramda vaftiz olmaya ayrı bir özen göstermektedirler.¹¹¹

c) Mabedler

Sabîî mabedlerine mandi ya da manda denilmektedir. Kutsal metinlerde manda, bimanda şeklinde geçmektedir. Sabîî literatüründe mabed için maşkna terimi de kullanılmaktadır. Sabîîlik'teki mabed, diğer dinlerdeki mabedler gibi cemaatin içinde ibadet ettiği belirli bir yer değildir. Mabed, daha çok sembolik bir yapıdır. Bundan dolayı mabed tapınaktan daha çok, “ayın kulübesi”dir. Bu kulübeye, belli durumlarda, sadece rahipler girebilmektedir. Sıradan bir Sabîînin buralara girmesi yasaktır. Bu kulübeler, ırmak kıyısında yapılan, yönü kuzeye dönük, penceresiz ve basit yapılardır. Kulübenin kapısı, güney tarafındadır. Bu binalarda demir ve çivi kullanılmamaktadır. Kulübelerin önünde vaftiz için havuz bulunmaktadır.

Sabîîler ayin ve ibadet kulübesini, Dünyanın en kutsal ve temiz mekanı kabul etmektedir.¹¹²

d) Kâhinler

Her milletin, dinî işlerini düzenleyen şahsiyetleri vardır. Bunlar, medeni milletlerde, mabedlerdeki dinî merasimleri idare ederler. Geri olan milletlerde ise, insanların bütün hareketleri onların ruhsat ve iznine bağlıdır. Dinî otoritenin hüküm sürdüğü Sabîîlerde de, doğumdan ölüme kadar olan her şey, kâhinler önünde yapılır.¹¹³

Rahip olabilmek için belirli şartlar gerekmektedir. Bu şartların başında rahibin vücut yönünden kusursuz ve tam olması gelir. Topal, sağır, dilsiz, parmağı

¹¹⁰ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.194; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.142.

¹¹¹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.194.

¹¹² Şinasi Gündüz, a.g.e., s.197-198.

¹¹³ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111.

veya herhangi bir uzvu kesik olan ve benzeri şekilde vücutta bir eksikliğe haiz olanlar, rahip olamazlar. Sünnet olanlar da aynı şekilde rahip olamaz.¹¹⁴

Din işlerine bakan kimseler yani rahipler, beş derecedir: Bu gün ise ilk üç derece bulunmaktadır. Bunlardan ilk dördü; rahip yardımcısı (aşganda), rahip (tarmida), başrahip (ganzibra) ve toplum lideri (riş ama)'dir. Günümüzde Riş ama da bulunmamaktadır. 4. ve 5. derecelere şartların ağırlığından dolayı kimse ulaşmamaktadır. Şimdiye kadar, 5. derece Hz. Yahya (a.s.)'dan başka kimseye nasip olmamıştır.¹¹⁵

Sabiîlik'te rahip ve rahibe ayrımı yoktur. Kutsal metinlerde rahibelere de rastlanmaktadır. Ancak günümüz Sabiîlerinde rahibelere rastlanmamakta, din görevlisi sadece rahiplerden ibaret kalmaktadır.¹¹⁶

e) Sosyal Hayat

Sabiî cemaatine dahil olan herkes, iki isme sahiptir. Bu isimlerin birisi gizli isim malvaşa (astrolojik), diğeri de dünyevi isimdir. Bir Sabiînin gizli ismi (malvaşa), onun dini ayin ve törenlerdeki ismidir. Atalarına dua ve niyaz onların gizli ismiyle yapılmaktadır. Sabiîliğe dahil olan her kişi, gizlilik ilkesine uymak zorundadır. Sabiîliğe giriş töreni yoktur. Sabiî bir aileden dünyaya gelen her çocuk, cemaatin otomatik bir üyesi olarak kabul edilmektedir. Dışarıdan kimsenin Sabiî olması kutsal kitaplarında yasak olmasına rağmen mümkün değildir.¹¹⁷

Çocukların, özellikle rahip çocuklarının saçlarının kestirilmemesine büyük önem verilmektedir. Rahipler dışında günümüzde saç kesmemeye pek uyulmamaktadır.¹¹⁸

Sabiîlik'te yemeyle ve içmeyle ilgili kurallar vardır. Kişiyi sarhoş eden alkollü içkilerin içilmesi, kendiliğinden ölen veya başka hayvanlar tarafından öldürülen hayvanların

¹¹⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.202.

¹¹⁵ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.111; Şinasi Gündüz, a.g.e., s.203.

¹¹⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.203.

¹¹⁷ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.210; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.142-143.

¹¹⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.216; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.142.

yenilmesi, dinî kurallara göre kesilmeyen ve Sabîî olmayan birisi tarafından kesilen hayvanların etinin yenilmesi yasaktır.¹¹⁹

6-Sabiîliğin Yazılı Kaynakları

İslâm dünyasında Sabîîlikle ilgili rivâyetlere bakacak olursak onların Zebur okudukları, Tevrat ehline benzedikleri gibi rivâyetlere rastlıyoruz. Sabîîlerin aslında Yahudilikten bozulma bir mezhep olma olasılığının kuvvetli olmasını düşünecek olursak, bu rivâyetler onların kutsal kitap metinlerini yansıtmaya açısından önemlidir. Bu konuyla ilgili olarak Ebu Bekir er-Razi, Berae Süresi'nin tefsirinden Sabîîlerin iki grup olduğunun ve bir grubun Hz. Zekeriyya (a.s.)'nin oğlu Hz. Yahya (a.s.)'ya ve Hz. Âdem (a.s.)'in oğlu Hz. Şit (a.s.)'e dayandığını söylemektedir. Yine Razi, bu grubunu Allah'ın Hz. Âdem (a.s.) oğlu Hz. Şit (a.s.)'e ve Hz. Zekeriyya (a.s.)'nin oğlu Hz. Yahya (a.s.)'ya indirdiği kitaplardır, diye bazı kitapları benimsediklerini belirtmektedir. Hıristiyanlar tarafından Yahyacılar denilen bu grup Razi'ye göre İmam Azam'ın Ehl-i Kitap saydığı gruptur.¹²⁰ (Diğer grubla ilgili bilgi daha önce geçti.)

Sabiîliğin kutsal metin kaynaklarıyla ilgili rivâyetler İslâm dünyasında yeterince anlaşılammıştır, denilebilir. Mesela Sabîîlerin ilahi tarzında olan Qlesta gibi günlük ibadetlerle ilgili olan dini metinleri Zebur sanılmıştır. Ancak yukarıda geçen peygamberler, Sabîîlerin kabul ettikleri peygamber olma noktasından önem arz etmektedir. Bu kısa girişten sonra Sabîîliğin dini literatürünü anlatmaya geçebiliriz.¹²¹

Sabiîler, deri üzerine yazmak yasak olduğundan, kutsal kitap metinlerini genellikle papirüsten veya metalden levhalar üzerine yazmışlardır. Bu materyal üzerine yazmak için kullanılan mürekkep ise rahiplerce özel hazırlanmakta ve kullanım öncesi kutsanmaktadır. Kutsal metinleri yazma işi, Sabîî toplumunda öteden beri rahipler zümresine hasredilmiştir. Genelde sıradan halka kutsal metinleri okuyup yazma öğretilmemektedir.¹²²

¹¹⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.216; Günay Tümer-Abdurahman Küçük, a.g.e., s.142.

¹²⁰ Hamdi Yazır, a.g.e., 2/1768.

¹²¹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.30.

¹²² Şinasi Gündüz, a.g.e., s. 79.

Sabiîler, dinî kitaplarında yazılı olan kutsal öğretinin yabancılar tarafından elde edilmesini ve görülmesini hoş karşılamazlar. Kutsal metinlerin yabancılar ve ehil olmayanlara gösterilmesi onlara göre zındıklıktır. Bu nedenle Sabiîler, çok önceki devirlerden itibaren kutsal kitaplarını büyük bir gizlilik içerisinde korumuşlardır.¹²³

Sabiîlerin en önemli ve hacim bakımından en geniş kitapları Büyük hazine olarak isimlendirilen Ginza'dır. Ginza iki bölümden oluşur. Ginza'nın büyük kısmını oluşturan sağ Ginza teolojik, mitolojik ve kozmolojik çeşitli konuların işlendiği 18 bölümden oluşmaktadır. Buna karşın sol Ginzada ise ruh ve ruhun kurtuluşu ve Işık Âlemi'ne yükseliş konuları ele alınmaktadır. Ginza ilahi tarzındadır.¹²⁴

Sabiîlerin önemli bir kitapları da "Yahya'nın öğretileri veya Kralların öğretileri (Draşia d Yahya)'dir. 37 kısımdan oluşan bu kitapta çeşitli konulardaki mitolojik tasavvurlar ele alınır. Yahya, Yuhana, Miriai ve ilahi âlemden yeryüzüne inen kurtarıcı ile ilgili olan bölümler dikkat çekicidir. Yahya'nın öğretilerinde İslâmî döneme ait bazı tarihsel figürlerin (Hz. Muhammed (s.a.v.)) yer alması, araştırmacıları bu metnin İslâmî dönemde derlendiği fikrine sevk etmiştir.¹²⁵

"Koleksiyon" yada "övgü" anlamına gelen Qolasta ilahiler ve çeşitli dualar ihtiva eden diğer bir Sabiî kutsal kitabıdır. İçeriğinde günlük ibadetlerde yapılması gereken dualar ve bilgileri yer alır. Qolasta'daki dua ve ilahiler vaftiz ve ölümle ilgili olarak yapılan şeylere de yöneliktir. Sabiîlerce en sık kullanılan bir kitaptır.¹²⁶

Cerrahoğlu, Şinasi Gündüzden farklı olarak, onların önemli kitapları arasında şunları saymaktadır:

" Sabiîler, Hz. Âdem (a.s.) Hz. İbrahim (a.s.), Hz. Musa (a.s.), Hz. Yahya (a.s.) gibi peygamberlere gönderilmiş olan kitapların suretlerine sahip olduklarını söylerler. Onların bu güne kadar ellerinde bulunan kitaplar şunlardır:

Ferah kitabı: Nikâh esnasında ve evlenme merasimlerinde kullanılan bir kitaptır.

Nefisler kitabı: Cenaze merasimi ve ölümlere telkin kitabıdır. Defin işleminin nasıl yapılacağı, ağlamanın haram olmasının sebepleri ve Ahirete ait meselelerden bahseder.

¹²³ Şinasi Gündüz, a.g.e., s. 79.

¹²⁴ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.80.

¹²⁵ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.81.

¹²⁶ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.82.

Zor Sefer kitabı: Bazı rûhanîlerin kıssalarından bahseder.

Burçlar hakkındaki kitap: Şahısların doğumlarıyla alâkalıdır. Her şahıs doğduğu burca göre isim alır ve bu isim onlar indinde gizli kalır.

Dinî Şiirler ve zikirler Kitabı: Namaz ve diğer ibadetlerinde okudukları zikirleri ihtiva eder. İnsan vücudunun terkiib ve teşrihinden bahseden bir kitaba da sahiptirler. Bunlardan başka sosyal ahlak kuralları ve mabedleri hakkında bilgi veren kitaplara da sahip oldukları söylenmektedir.¹²⁷

Bu kitaplardan başka, rahip ve rahip adaylarınca kullanılan kutsal metinler de mevcuttur. Bu metinler teolojik ve kozmolojik konulardaki çeşitli gizli öğretileri ele alan ve dini törenlerle ilgili teknik bilgiler veren kitaplardır. Büyük İlk Alem, Küçük İlk Alem; rahipler tarafından oldukça önemsenen kitaplar olup, gizli bilgiler ihtiva ettiklerine inanılır. İlahi Krallık Divanı, rahipliğe giriş töreni sırasında, rahip adaylarınca okunur. Bu kitaplar arasında “Bin On İki Soru, Yüce Şişlam’ın Rahipliğe Girişi, Hibil Ziva’nın Vaftiz ile ilgili Divanı, Yüce Şişlam’ın Evlenmesi ve Gizli sır Zihrun” da sayılabilir. Bunların dışında mitolojik, kozmolojik ve teolojik konular ve çeşitli dini pratiklerde bilgi veren divanlar, şerhler ve tefsirler de bulunmaktadır.¹²⁸

Sabiî literatüründe astrolojik tahminler, sihir, büyü bozma, hastalık ve belaları defetmeyle ilgili metinler de bulunur. Sabiî sihir ve büyü yazmaları, Sabiî rahiplerinin çeşitli kutsal metinlerinden esinlenerek yazdıkları şifre ve ibadetleri içeren irili ufaklı metinlerdir. Bunlar büyü bozma yada kötülöklere karşı iyi ruhlar çağırma mahiyetindeki şifreli ifadelerdir. Bu metinler kağıt üzerine yazılabildiği gibi çanak, çömlek gibi objelerle, madenî levhalar üzerine de yazılabilir.¹²⁹

¹²⁷ İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s.112.

¹²⁸ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.83.

¹²⁹ Şinasi Gündüz, a.g.e., s.86-87.

SONUÇ

Sabiîlik dini, hakkındaki teolojik ve kozmolojik karışıklık nedeniyle bazı yanlış görüşlerin tekrarlandığı bir odak haline gelmiştir. Bu durumun sebepleri arasında Sabiîliğin bir sır dini şeklinde olması, mensuplarının, kapalı bir toplum hayatı sürdürmeleri sayılab ilir. Önceleri Güney Mezopotamya, Sabiîlerin yurdu olarak görülürken, Harran putperestlerinin ortaya çıkmasından sonra Mezopotamya ve civarındaki bir çok eski kültür, Sabiîliğin içinde incelenmeye başlanmıştır. Bu durumun tabii bir sonucu olarak Sabiîlerin yıldızlara ve gezegenlere taptıkları, Ortadoğu da hakim olan bir çok dinin ve putperest toplumların etkisinde buldukları görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Şehristânî ve bazı âlimlerin Sabiîler olarak, Ortadoğuda'ki Ehl-i Kitap olmayan eski dinlerin kalıntılarını ve Harran Putperestlerini görmeleri, onların özellikleriyle Sabiîlerin özelliklerini karıştırmaları ve bu yanlışlığın tekrarının bir sonucu olarak Sabiîlik, putperest bir toplum olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak tarihi vesikalar, bunun böyle olmadığını göstermektedir. Bu konuda ilk dönem İslâm âlimlerinin görüşleri Sabiîliğin kimliği hakkında gereken ipuçlarını vermektedir. Ancak sonraki dönemde bu âlimlerin görüşleri terk edilmeye ve Ortadoğu'daki bir çok kültür, özellikle Harrânîlik Sabiîlik olarak incelenmeye başlanmıştır. Bunun sebepleri arasında âlimlerin yanı başlarında bulunan Sabiîliği birinci elden incelemek yerine, Ehl-i Kitap olmayan tüm dinî grupları Sabiîlik olarak görmeleri şüphesiz etkili olmuştur. Bu konuda söylenen görüşleri tekrar etmeden öte gidilememiştir.

Kur'ân'da Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsilerle zikredilen Sabiîlik Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden bu yana İslâm âlimlerinin dikkatini çekmiştir. İlk Müslüman âlimler, Sabiîlerin ana yurdu olarak Mezopotamya bölgesini göstermişlerdir. Ayrıca Sabiîlerin en önemli özelliği olan “muğtasıla”, (Vaftiz olan, gusül alan) ismiyle onları isimlendirmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Sabiîler hakkında soru sorulmaması ve Kur'ân'da Sabiîlerin zikredilmesi bizlere o dönemde yaşayanların Sabiîlerin kim olduklarını bildikleri intibaini uyandırmaktadır.

Hicri 9.yy.dan sonra başta Harran putperestlerinin kendilerini Sabîî olarak göstermesi olmak üzere, Sabîîliğin yanlış anlaşılmasına sebep olacak durumlar belirlemiştir. Sabîîlerin kendilerini ve görüşlerini gizlemeleri, onlar hakkında yanlış anlamalara yol açmış ve bir çok putperest kültür, Sabîîlik adı altında incelenmeye başlanmıştır. Bu iki farklı din arasında isim benzerliği de bulunmaktadır. Nitekim Harrânîleri birbirleriyle çatışan iki gruba ayıran Şehristânî onlardan bir topluluğu "Sabia" ismini vermektedir. Yapılan araştırmalar Harranlıların Sabîî olmadıklarını ortaya koymuştur. Çünkü bu ikisi arasında bazı farklar olup, ikisinin aynı din olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Sabîîlerin Harranlılarla karıştırılmasının altında yatan bir sebep de Halife Me'mun'un onları ölümle tehdit etmesidir. Onlar da çareyi Ehl-i Kitap muamelesi görmek için Sabîîlik adı altında gizlenmede bulmuşlardır.

Mandenler ve Harrânîler hakkındaki bilgileri topladığımızda aralarında bir çok ortak ve farklı nokta bulunmakta olduğunu görmekteyiz. Bunların başlıcaları şunlardır:

- 1-Hz. İbrahim (a.s) ve Hz. Nuh (a.s.) her iki grubun da tanınması.
- 2-Yıldız ve gezegen kültü.
- 3-Dualist bir inanç sistemi.
- 4-Bazı kimseleri peygamber olarak kabul etmeleri.
- 5-Her iki dinde de diğer farklı inançtaki insanlara karşı kendilerini gizleme.
- 6-Her iki dinin de çevresindeki bir çok dinin etkisinde kalmış olmaları.
- 7- Her iki dinde de ruhlara tapma ve tazimin bulunması.
- 8-iki ayrı dinden birisi olan Harrânîlerden bir toplulukla Sabîîlik arasında isim benzerliği.

Mandenler ve Harrânîler arasında bazı farklı noktalar şunlardır:

1-Harrânîlerin peygamber olarak olarak gördükleri kişilerin aslında peygamber olmayıp Yunan filozoflarından olmaları. Mandenlerin peygamber olarak kabul ettikleri şahısların gerçekçi olması.

2-Bu iki grubun birbirine yakın, fakat farklı bölgelerde yaşamaları.

3-Harrânîlerin Yeni-Eflatuncu felsefeden etkilenmeleri. Aynı zamanda İslâmiyet'ten önceki Ortadoğu da bulunan putperest kültürlerin bir çok özelliğini taşımaları.

4-Mandenlerin Yahudilik ve Mecûsîlikten izler taşıması.

5-İbadet anlayışlarındaki farklılıklar.

6-İnanç bazındaki farklılıklar.

7-Gelenek ve kültürel düzeyde farklılıklar.

8-Mandenlerin ve Harran Putperestlerinin birbirinden ayrı kavimler olup, farklı dilleri konuşmaları. Harran Putperestleri Keldâni kavmindendir.

Sabiîlerin tarihsel köken olarak Kudüs merkezli resmi Yahudilik-özellikle Ortodoks Yahudilik- inancına aykırı düşmüş Ürdün-Filistin yöresinden göç etmiş bir Yahudi mezhebi oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü Sabiîlik'teki bir çok terim Filistin-Ürdün yöresini çağrıştırmaktadır. Bu iki arasındaki benzerlikler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Hz. Yahya (a.s.)'nın Sabiîlik'te önemli bir peygamber olması ve Hz. Yahya (a.s.)'nın dönemindeki resmi din anlayışına karşı çıkması ayrı bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Sabiîlik'te Yahudilik hakkında çelişkili durumlar diğer bir durumdur. Bu durumları gören bazı İslâm âlimleri, Sabiîlerin Zebur okuyan, Hıristiyanlık-Yahudilik arasında bir dini benimseyen kişiler olduklarını öne sürmüşlerdir. Bundan dolayı bazıları da onların Ehl-i Kitap olduklarını ileri sürmüştür.

Ancak Sabiîleri Harrânîlerle ilişkilendirenler Mandenler dışındaki Ehl-i Kitap olmayan diğer putperest kültürleri Sabiîler olarak görmüşlerdir. Sayıları az olan ve Ortadoğu'daki putperest kültürün Sabiîlik adı altında incelenmesi herhalde biraz da bir sır dini şeklinde yaşayan Mandenlerin dış dünyaya kapalı hayat tarzlarının, kendilerini Sabiî olarak gösteren Harrânîlerin de bu olayda etkisi olmuştur. Sayıları az ve Ehl-i Kitap olmayan, kendilerini Sabiî olarak göstermekten başka çaresi kalmamış, putperest farklı kültürler bir araya getirildiğinde herhalde bu sonuç kaçınılmaz olacaktı.

Harrânîlerin önemli bir yönleri de eski Yunan ve Roma din ve felsefelerinin etkisinde olmalarıdır. Harrânîler kendilerine ilahi bir din görüntüsü vermeyi de ihmal etmemişler ve eski Yunan ve Roma inanış ve felsefelerinin önemli aktörleri olan filozofları, İslâm dinindeki bazı peygamberlerle özdeşleştirmişlerdir. Böylece aslında peygamber olmayan filozofların görüşleri, peygamberlerin buyruklarıyla yer değiştirmiştir. Sonucunda İslâm dünyasında bazı çevreler tarafından bu filozoflar peygamber zannedilmiştir. Bu tarihi yanı sıra Harran'da yetişmiş ve aslen putperest olan Süryânî bilgin ve mütercimlerin çokluğu, yapılan tercümelerin tepki çekmeyecek bir şekilde yapılmaya çalışılması, İslam inancına

uygun bir şekilde yapılmaya çalışılan çeviriler veya eksik ve hatalı tercümelemler de etkili olmuştur. İşte Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı eserindeki Sabîlik de bu anlayışa hizmet etmiş ve Ortadoğu'da bulunan Ehl-i Kitap dışındaki dinlerin kalıntılarından oluşmuş, Harrânîlik Sabîlik başlığı altında incelenmiştir.

Yapılan araştırmalardan edindiğimiz; Kur'ân'da ismi geçen Sabîlerin Güney Mezopotamya'da hâlâ varlıklarını sürdüren Mandenlerin olduğudur. Ayrıca Sabîleri Ehl-i Kitap kabul eden âlimler de genelde Mandenleri Sabî olarak kabul etmektedir. Şüphesiz Sabîliğin gerçek versiyonuyla anlaşılması Kur'ân'da bu dinle ilgili ayetlerin mesajının anlaşılması olacaktır.

Sabîlerin Ehl-i Kitap olup olmamalarıyla ilgili olarak da İslâm âlimleri değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu konudaki görüşler de Sabîlerin kim olduklarının tespitine bağlı olarak iki farklı gruba ayrılmıştır. Bu görüşlerden birincisi; onların müşrik olduklarıdır. Bu konuda Fahreddin Razî Sabîler hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Sabîlerin Yıldızlar hakkındaki görüşleri iki şekilde ele alınabilir. Biri yıldızlara hiç bir tesir isnat etmeyerek Allah'a ibadet için onlara kible inancıyla yönelmeleridir. Bu durumda müşrik sayılmazlar. Diğeri de Allah'ın Âlemi yarattıktan sonra tedbir ve idaresini yıldızlara bırakmış olduğudur. Bu inanca bağlı olarak Allah'ın yıldızlar üzerinde, yıldızların da bu aşağı âlemde etkili birer Rab oldukları inancıyla ibadet etmeleridir. Bu Sabîlerden Keldânilere nispet edilen bir görüşdür. Onlar müşriktir.”

Razî'nin ikinci görüşü Harran Putperestlerini yansıttığı için konumuz dışındadır. Ancak Ebu Bekir Razi'nin Ahkamu'l-Kur'ân'ında belirttiği gibi Kesker ve Betaih bölgelerinde yaşayanları, yani günümüzdeki Mandenler, İmam Azam'a göre Ehl-i Kitaptır. Kestikleri yenir ve kadınlarıyla evlenilir. Sabîlerin Ehl-i Kitap olduklarına dair yine Ebu'l-Aliye, Ebu Ca'fer er-Razi, Suddi gibi âlimlerden nakiller bulunmaktadır. Ayrıca Zebur okudukları, Yahudilik ve Hıristiyanlık arasında bir dini benimsedikleri görüşleri, onları Ehl-i Kitap gördüklerinin bir göstergesidir.

ÖZET

Bu çalışmamızda, Şehristânî'nin hayatı, İslâmî kaynaklarda Sabîlikle ilgili bilgiler ve onların kimliği hakkında tartışmalar, Sabîlik ve Harranilerin tarihi, inanç ve ibadet sistemlerini tanıtmaya çalıştık.

Birinci bölümde Şehristânî'nin hayat, kişiliği ve eserleri üzerinde durduk. Özellikle onun el-Milel ve'n-Nihal'ini inceledik.

İkinci bölümde, Sabîliğin Harran putperestleri mi, yoksa Mandenler mi olduğunu tespitte çalıştık. Harran Putperestleri, Ortadoğu'daki Ehli Kitap olmayan dinlerin kalıntıları, özellikle Keldânîlik ve Süryânîlik hakkında geniş bilgi verdik. Bölgedeki felsefi hareketliliğe değindik. Yaşantıları, inanç ve ibadet anlayışları, müneccimlik ve felsefeyle olan derin bağlarını inceledik. Sabîliğin Ehl-i Kitap olup olmamasıyla ilgili tartışmalara da değindik.

Üçüncü bölümde, Şehristânî'ye göre Sabî topluluklarını, ruhlara, yıldızlara ve putlara tapınma ve Hanifliği anlattık. Şehristânî'nin çeşitli konularda, aralarındaki felsefi tartışmalarla Sabîler ve Hanifler olarak anlattığı grupları inceledik.

Dördüncü bölümde Onların Yahudilikten ayrılması üzerinde durduk. Bu bağlamda onların tarihi, Yahudilikle ona benzerliklerini anlattık. Tek tanrı inancına sahip olmaları, onların Ehl-i Kitap olmaları üzerinde durduk. Peygamberlik anlayışları ve ibadet sistemlerini, sosyal hayatlarını ve Sabîliğin yazılı kaynaklarını inceledik.

SHORT KNOWLEDGE

At this our study we tried to learn the believer Sabians, their identity and their history, believing their belief and systems of workshops.

At section life of Shahrastani and personality his Works especially his book *al-Milel ve'n-Nihal* we had introduced.

At second part it they idolater otherwise Mandeans we had proved. Idolater of Harran's in the Middle of Eastmen undomestic book and remains of religions especially Kaldany and Süryanies we touch. That district of philosophy. Life of them, believes and understanding astrology and with philosopher and his connect with the past we had improved. Another at part Sabians if undomestic book or not.

At third section mind of Shahrastani is community to Sabian. We describe to spirits, stars and idolaters. In short especially is mind of Shahrastani at philosophy argument.

At fourth part separate of them from Jewish hood. This connect historian of them with Jewish we had. To expression they had belief of the one God. Their undomestic books we have deliberate. Prophet hood understanding, social life and. Research written we examined

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv.Kodu:

***Not:** Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin Yazarının

Soyadı:

TOKER

Adı: Yaşar

Tezin Türkçe Adı: EBU'L-FETH MUHAMMED B. ABDULKERİM EŞ,ŞEHRİSTÂNÎ'NİN EL-MİLEL VE'N-NİHAL ADLI ESERİNDE SABİİLİK

Tezin Yabancı Dildeki Adı: SABİES İN ABU'L-FETH MUHAMMED B. ABDULKERİM SHAHRASTANI'S İN HIS BOOK AL –MİLEL VE'N-NİHAL

Tezin Yapıldığı:

Üniversite: SELÇUK

Enstitüsü: SOSYAL BİLİMLER

Yılı: 2004

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

1. Yüksek Lisans

X

Dili: Türkçe

2. Doktora

Sayfa Sayısı: 156

3. Tıpta Uzmanlık

Referans Sayısı: 93

4. Sanatta Yeterlilik

Tez Danışmanlarının

Unvanı:

Adı: Galip

Soyadı:

ATASAĞUN

Unvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe Anahtar Kelimeler:

İngilizce Anahtar Kelimeler:

1. el-Milel ve'n-Nihal

1. al-Milel ve'n-Nihal

2. Harran Putperestleri

2. idolaters of Harran

3. Haniflik

3. Hanîfas

4. Sabiilik

4. Sabies

5. Şehristânî

5. Shahrastani

Tarih

11.06.2004

İmza

BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, Adnan, Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.
- ALBAYRAK, Kadir, Keldanîler ve Nasturîler, Vadi Yay., Ankara, 1997.
- AYDIN, Mehmet, Dinler Tarihine Giriş, Din Bilimleri Yay., Konya, 1996.
- AYLAN, Rüşdi, es-Sabiun el-Harraniyyun ve Mandeiyyun, Bağdat, 1976.
- ASKALANÎ, Ali b. Hacer, el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe, Kahire, 1939.
- BAĞDADÎ, Abdulkadir b. Tahir, el-Fark beyne'l-Firak, Kahire, 1948.
- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail, el-Camiu's-Sahih, Kahire, 1926.
- BEDRAN, Muhammed Fethullah, Mukaddime el-Milel ve'n-Nihal, Kahire, 1947.
- BİRUNÎ, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, el-Asarü'l-Bakiye ani'l-Kurûni'l Haliye, Eduard Sachan Yay., Leibzig, 1923.
- CANLE, Namık Mustafa, Büyük Felsefe Lugatı, Aşkoğlu matbası, İstanbul, 1955, s.129.
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Kur'ân-ı Kerîm ve Sabiiler, "AÜİF Dergisi, Ankara, 1962, X\103-116.
- CESSAS , Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi, Ahkam-ül Kur'an, Darü'l Kitab'il-Arabiyye Yay., Beyrut, 1986.
- CEVDET PAŞA, Ahmed, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, Sadeleştiren: Metin Muhsin Bozkurt, Merve Yay., İstanbul, Trsz.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad , es-Sıhah, Mekke, 1956.
- ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdullah, Katip, Keşfu'z-Zunun an-Esami'l-Kütübi ve'l-Funun, İstanbul, 1943.
- DROWER, Lady, The Mandaeans of Irag and Iran, Oxford, 1937, (İng).
- DOĞRUL, Ömer Rıza, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, İnkîlap Kitabevi, İstanbul, 1947.

- EBU ABDULLAH, Mahmud b. Ebi Bekr, Şifaül Alil, Tahkik: Muhammed b. Bedreddin Ebu Feras En-Na'sânî, Daru'l Fiker Yay., Beyrut, 1398.**
- EBU'L-ABBAS, Muhammed b. Ebi Bekir, Vefatu'l-Ayan ve Enbau ibni'z-Zaman, Kahire, 1948.**
- EBU'L-FEREC, Abdullah b. Ali, Telbîsü'l-İblis, Daru'l Kitabu'l-Arabiye Yay., Beyrut, 1985.**
- EBU'L-FİDA, İsmail b. Kesir, el-Muhtasar fi Ahvali'l-Beşer, İstanbul, H.1280/ M.1863.**
- EBU'L-MUHASİN, Yusuf b. Musa, Mu'tasaru'l-Muhtasar, Alemü'l-Kütüp Yay., Kahire, Trsis.**
- ELİADE, Mircae-COULİANO, Ioan P., Dinler Tarihi Sözlüğü, Çev: Ali Erbaş, İnsan Yay., İstanbul, 1997.**
- EMİN, Ahmed, Fecru'l-İslam, Mektebetü Nahtati'l-Mısriyye Yay., Kahire, 1955.**
- ENDÜLÜSÎ, Ebu Hayyan, Tefsir-u Bahru'l-Muhit, Kahire, H.1328/M.1910.**
- HARMAN, Ömer Faruk, Dinler Tarihi Açısından Şehristânî ve el-Milel ve'n-Nihal, AÜİF, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara, 1927.**
- HAMEVÎ, Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah er-Rumi, Mucemü'l-Büldan, Kahire, 1906.**
- HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Peygamberi, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1990.**
- HASANİ, Abdurrezzak, es-Sabiun fi Hadirihim ve ba'dihim, Sayda, 1955.**
- HİMAYE, Mahmut Ali, İbn-i Hazm ve Menhecühü fi Diraseti'l-Edyan, Daru'l-Maarif yay., Kahire, 1983.**
- GEYLANÎ, Muhammed Seyyid, Zeylü'l-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1975.**
- GÜNDÜZ , Şinasi, Sabiiler Son Gnostikler, Vadi Yay., 2. Basım, Ankara , 1999.**
- GÖKBERK, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, 10. basım, İstanbul, 1999.**
- GÖLCÜK, Şerafettin, Kelam Tarihi, Esra Yay., Konya, 1992.**

IŞILTAN, Fikret, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul,1960

Es-Seyyid Abdurrezzak el-Haseni, es-Sabiatü Kadimen ve Hadisen, s.16, Sayda, 1955.

İBRAHİM DEYYAD, Mustafa-AHMED, Hasan, Mu'cemu'l-Vasît, Mektebetü'l-İlmiyye Yay., Tahran, Trsz.

İBN-İ ESİR, İzzüddin, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, el-Kamil fi't-Tarih, Beyrut, 1965.

İBN-İ HACER, Ahmed b. Ali Ebu'l Fazl el-Askalanî, Fethu'l-Bâri, Daru'l-Marife Yay., Beyrut, 1959, Muhakkik: Muhammed Fuad Abdu'l-Baki, Muhibiddin el-Hatip.

İBN-İ HALLİKAN, Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau İbni'z-Zaman, Kahire, 1948.

İBN-İ HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Hazm, Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal, Kahire, 1317.

İBN-İ İSA, İbrahim, Hidayetü'l-Hiyari, el-Mektebü'l-İslâmî Yay., Beyrut, 1406, Muhakkik: Züheyr Şüveys.

İBN-İ KESİR, Ebü'l-Fida İsmail ed- Dımeşki, Muhtasar-u Tefsir-i İbn-i Kesir, İhtisar ve Tahkik: Muhammed Ali es-Sabuni, Daru'l- Fikr Yay., Beyrut, 2000.

İBN-İ MANZUR, Mahmud b. Mükerrrem el-Mısırî, Lisanul-Arap, Beyrut, 1955.

İBNU'L-İMAD, Ebu'l-Felah Abdülhayy el-Hanbelî, Şezeratü'l-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb, Beyrut, Trsz.

İBN-İ NEDİM, Muhammed b. İshak, Kitabu'l- Fihrist, Leipzig , 1872.

İBN-İ TEYMİYE, Ahmed b. Abdulhalim el-Harrânî, Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviye, Tahkik: Muhammed Raşid Selim, Müessetü Kurtuba Yay., Beyrut, 1985.

İSMAİL PAŞA, Bağdatlı, Hediyyetü'l-Arifin Esmau'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin, MEB Yay., 1951.

KAYA, Mahmut, "Felsefe" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1995,

XII\311-319.

KAYA, Remzi, Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehli Kitap ve İslam, Ankara, 1994.

KAZVİNÎ, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud, Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad, Beyrut, 1969.

KANVECÎ, Sadık b. Hasen, Ebcedi'l-Ulum, Muhakkik: Abdulcebbar Zeker, Daru'l Kitabi'l-İlmiye Yay., Beyrut, 1978.

KESLER, Mehmet Fatih, "Sabîlik ve Sabîler," Diyanet Dergisi, Ankara, 1988, XVIII\57-74.

KURTUBÎ, Ebu Abdullah Muhammed, el-Camiu li Ahkami'l-Kur'an, Çev: Mehmet Beşir Eryarsoy, Buruc Yay., Ankara, 1997.

KURUL, Kur'an-ı Kerim Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993.

KUZGUN, Şaban, "Şehristânî'nin Hayatı, Eserleri ve el-Milel ve'n-Nihal İsimli Eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi," EÜİF Dergisi, Kayseri, 1985, II\179-208.

KUZGUN, Şaban, "Haniflik" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 1994, XXII\33-39.

KÜÇÜK, Hasan, Antik Çağdan Günümüze Felsefe Tarihi, Dersadet Yay., İstanbul, 1985.

MARRÂNÎ, Naciyah Kafil, Mefahim Sabaiyyah ve Mandaiyyah, Bağdat, 1981.

MES'ÛDÎ, Hüseyin b. Ali, Murucü'z-Zehap, Kahire, 1948.

MEVDÛDÎ, Seyyid, Ebu'l-Ala, Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hayatı, Çev: Ahmed Asar, Pınar Yay., İstanbul, 1992.

MEVDÛDÎ, Seyyid, Ebu'l-Ala, Tefhimü'l-Kur'an, Editör: Ali Bulaç, İnsan Yay., İstanbul, 1991.

MÛNAVÎ, Abdurrauf, Feyzu'l-Kadir, Mektebetü't-Ticariyi'l-Kübrâ, Kahire, 1937.

- MUTÇALI, Serdar, Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul, Trsz, s. 199.**
- NEŞŞAR, Ali Sami, Neş'etü'l-Fikri el-Felsefi fi'l-İslam, Daru'l-Maarif Yay., Kahire, Trsz.**
- OLGUNER, Fahreddin-Y. Kuveyrdr, İslam Felsefesinin Kaynakları, İstanbul, 1975.**
- RAZÎ, Fahrüddin, Mefatihü'l-Gayb, İstanbul, 1889.**
- RAZÎ, Muhammed b. Ebubekir Abdülkadir, Muhtar'us-Sıhha, Beyrut, 1996.**
- REŞAD, Ali, Tarihi Kadim, İstanbul, 1331.**
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul, 1983.**
- SERKİS, Yusuf İlyan, Mu'cemû'l-Matbuatu'l-Arabiyye ve'l-Muarraba, Kahire, 1927.**
- SEM'ANÎ, Ebu Said Muhammed b. Mansur, el-Ensab, Tahkik: Abdullah Ömer el-Barudî, Daru'l-Cinan Yay., Beyrut, 1988,**
- SEYDİŞEHİRİ, Mahmut Esad, İslam Tarihi, Sadeleştirenler: Ahmet Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul, 1983, s. 172-175.**
- SUPKÎ, Ebu Nasr Abdülvahhab b. Takiyyuddin, Tabakatu's-Şafiiyyetü'l-Kübra, Kahire, 1924.**
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, el-Milel ve'n-Nihal, Tahkik : Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye Yay., 2. Basım, Beyrut, 1992.**
- ŞEHRİSTANÎ , Emir Ali Mehna ve Ali Hasan Faur'un tahkik ettiği baskı, Beyrut, 1992.**
- ŞEŞEN, Ramazan, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993.**
- ŞEVKÂNÎ, Ali b. Muhammed, Neylü'l-Evtar, Daru'l-Cil Yay., Beyrut, 1973.**
- ŞEYBÂNÎ, Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel, Müsned, Kahire, 1895.**
- TABERÎ, Ebü'l-Ca'fer Muhammed İbn Cerir, Camiu'l-Beyan fi Te'vilil-Kur'an, Daru'l Kütüb'ü-İlmiyye Yay., Beyrut, 1992.**
- TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed İbn-i Cerir et-Taberî, Tarih'üt-Taberî, Daru'l-**

Kütübü'l-İlmiye Yay., Beyrut, 1407.

TABERSÎ, Ebu'l-Ali el-Fadil b. Hasen, Mecmau'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an, Daru'l-Mektebi'l-Hayat Yay., Beyrut, 1967.

TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Ankara, 1966.

TANCI, Muhammed, "Şehristânî", İslam Ansiklopedisi, MEB Yay., İstanbul, 1970, 11\393-396.

TÜMER, Günay, Birûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini, Diyanet Yay., Ankara, 1991.

TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ankara, 1997.

VAUX, Carra De, "Sabîler" İslâm Ansiklopedisi, MEB. Yay., İstanbul, 1967, IX/9-10.

VECDÎ, Ferid, Dâiretu'l-Mâârif Yay., el-Milel ve'n-Nihal (el-FasI haşiyesinde).

VEKİL, Abdulaziz Muhammed, Mukaddime (el-Milel ve'n-Nihal içinde), Kahire, 1968.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Yay., 3. Basım, İstanbul, 1942 .

ZEHEBÎ, Ahmed, b. Osman, Siyerü A'lami'n-Nübela, Beyrut, 1985.

ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kasım Ömer b. Muhammed, el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi't-Tenzil, Kahire, 1953.

ZİYA, Yusuf, "Şehristânî," Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1926, III\186-277.

ZİRİKLİ, Hayrettin, el-İlam Kamus-u Teracim li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa, Şam, 1953.